

Полтавський національний технічний університет
імені Юрія Кондратюка

А.В. Нарадько

**БЛАГОДІЙНІСТЬ У СФЕРІ
ОСВІТИ В УКРАЇНІ
(ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТЬ)**

МОНОГРАФІЯ

Полтава
Видавництво ПолтНТУ
2016

УДК 378.31 (477) “18/19”

ББК Ч403(4Укр)5

Н28

Автор

Андрій Валерійович Нарадько, к.і.н., доцент, доцент кафедри українознавства культури та документознавства Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка

Наукові рецензенти:

Михайлюк О.В., д.і.н., професор, завідувач кафедри документознавства та інформаційної діяльності Національної металургійної академії України (м. Дніпро)
Маслак В.І., д.і.н., доцент, завідувач кафедри українознавства Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського (м. Кременчук)

Нарадько А.В.

Н28 Благодійність у сфері освіти в Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ століть): монографія. – Видавництво ПолтНТУ, 2016. – 180 с.

Монографію присвячено актуальній проблемі вітчизняної історичної науки, що має важливе наукове й практичне значення. На основі широкого кола документальних джерел досліджена благодійна діяльність приватних осіб, установ і товариств відіграла значну роль у заснуванні закладів освіти, проведенні позашкільних освітніх заходів, а також у підтримці нужденних школярів і студентів. Висвітлено процес розвитку благодійних товариств, зміну законодавчих актів, що регулювали їхню діяльність, форми надання ними благодійної допомоги, роль громадськості у створенні та підтримці цих товариств.

Праця пропонується увазі істориків, політологів, краєзнавців та всіх, хто цікавиться вітчизняною історією.

Повне чи часткове відтворення, тиражування, передрук і розповсюдження даної праці без дозволу Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка заборонено.

ISBN 978-966-616-161-4

УДК 378.31 (477) “18/19”

ББК Ч403(4Укр)5

© Нарадько А.В., 2016

© ПолтНТУ, 2016

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	4
ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. Історіографія, джерела та методика дослідження	8
РОЗДІЛ 2. Форми благодійної діяльності у другій половині ХІХ – на початку ХХ століть	25
РОЗДІЛ 3. Благодійність у формуванні й розвитку системи початкової освіти України	46
РОЗДІЛ 4. Вплив благодійної діяльності на розвиток середньої освіти	83
РОЗДІЛ 5. Благодійна діяльність у сприянні закладам вищої освіти	107
ВИСНОВКИ	132
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	139
ДОДАТКИ	165

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ІР НБУВ – Інститут рукопису Національної бібліотеки України
імені В. Вернадського

УІЖ – Український історичний журнал

ЦДІАУК – Центральний державний історичний архів України
(м. Київ)

ПЕВ – Полтавские епархиальные ведомости

ДАПО – Державний архів Полтавської області

ВСТУП

У Конституції України наголошується на тому, що “держава заохочує і підтримує благодійницьку діяльність” (стаття 52), а громадяни мають право на соціальний захист” (стаття 46) [1]. 16 вересня 1997 року був прийнятий Закон України “Про благодійництво та благодійні організації” [2]. Він дав визначення основних термінів та понять, що стосуються благодійної діяльності, переліку форм проявів благодійної допомоги; встановив принципи їх організаційно-правового регулювання та матеріально-фінансового забезпечення, упорядкував відносини держави і благодійних установ, визначив умови здійснення міжнародної благодійної діяльності. Прийняття закону стало свідченням зростання уваги держави і суспільства до проблем соціально незахищених верств населення.

Одним з наслідків усвідомлення необхідності надавати їм постійну всебічну допомогу стало збільшення кількості благодійних фондів, товариств і організацій, заснованих приватними особами, різноманітними установами й державою. Водночас, перед ними постають проблеми найбільш ефективної організації власної діяльності, надання відчутної, постійної допомоги особам і закладам, що найбільше її потребують, контролю за використанням благодійних коштів.

У силу різноманітних причин допомоги стали потребувати й заклади освіти. Через недостатні обсяги фінансування державою вони гостро потребують допомоги як матеріальної, так і фінансової. У зв'язку з введенням платної форми навчання у вищих навчальних закладах, з'явилася велика кількість студентів, які потребують допомоги для отримання вищої освіти. Отже, дослідження проявів благодійної діяльності у сфері освіти в Україні є актуальною проблемою сьогодення.

Оскільки радянською історичною наукою благодійність тлумачилася як буржуазне явище, вона на довгий час залишалася поза межами історичних досліджень.

Лише після здобуття Україною незалежності, з дев'яностих років ХХ століття з'явилися перші розвідки вітчизняних учених з історії благодійної діяльності. Вони засвідчили потребу об'єктивного вивчення та використання в сучасних умовах досвіду, набутого в процесі розвитку благодійної діяльності, в галузі освіти.

Ретроспективний погляд у минуле, знайомство з формами благодійної діяльності на ниві освіти допоможуть глибше осягнути складні та неоднозначні завдання, які постають перед суспільством і добродійними установами сьогодні. Вивчення історії благодійності допоможе уникнути типових помилок та перейти до втілення найбільш перспективних програм благодійної підтримки, і, нарешті, усвідомити її значення як важливого та необхідного елементу розвитку сучасного суспільства.

Все це зумовлює наукову та практичну актуальність теми, стимулює до більш глибокого та об'єктивного її вивчення.

Мета дослідження полягає в тому, щоб у контексті історичного процесу, на основі аналізу широкого кола джерел та літератури виявити загальні принципи розвитку процесу надання благодійної допомоги у сфері освіти у другій половині XIX – на початку XX століть, а також визначити місце і роль організацій, товариств та окремих осіб, у системі надання різнобічної допомоги.

Для досягнення поставленої мети автор прагне розв'язати такі дослідницькі завдання:

- розглянути основні тенденції благодійницької діяльності в історичному розвитку;
- визначити форми надання благодійної допомоги, її об'єкти та особливості в конкретно-історичний час;
- дослідити внесок окремих історичних осіб та організацій у розвиток благодійності на ниві освіти в Україні;
- з'ясувати роль і місце благодійності у розвитку початкової, середньої та вищої освіти в Україні;
- дослідити форми державного регулювання благодійності та його соціальні наслідки.

Об'єктом дослідження є процес виникнення, формування, розвитку й удосконалення форм надання допомоги з боку організацій, благодійних товариств і приватних осіб у сфері освіти у другій половині XIX – на початку XX століть в Україні.

Предметом дослідження є благодійна діяльність організацій, благодійних товариств та приватних осіб у сфері освіти; нормативні акти, що регламентували їх діяльність; соціально-економічні та політичні фактори, які впливали на їх активність; тенденції розвитку благодійної діяльності.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період другої половини XIX – початку XX століть і визначені умовами функціонування благодійних товариств та приватних благодійників. Нижня межа дослідження обумовлена лібералізацією суспільства кінця 50-х років XIX століття й поживленням благодійної діяльності окремих осіб, а особливо організацій і товариств. Верхня межа дослідження визначена 1917 роком, коли благодійна система під тиском багатьох обставин почала руйнуватися та занепадати. Досить широкі хронологічні рамки дослідження обумовлені необхідністю відтворення об'єктивної та цілісної картини благодійної діяльності у сфері освіти України.

Територіальні межі дослідження визначаються кордонами України у межах Російської імперії. У XIX столітті вона поділялася на три великі адміністративні регіони: Правобережжя – Київська, Подільська і Волинська губернії, Лівобережжя – Полтавська, Чернігівська і Харківська

губернії та Південь – Новоросійське та Бессарабське генерал-губернаторства. Кожен з регіонів мав певні особливості. Так, пізніше створення земств на Правобережжі позначилось відсутністю допомоги закладам освіти з їх боку. Різноманітний національно-релігійний склад населення впливав на існування специфічних адресних пожертвувань. У той же час в усіх цих регіонах діяли загальні принципи організації благодійної допомоги.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕННЯ

Внаслідок історичних обставин у другій половині XIX – на початку XX століть значна частина України перебувала під владою Російської імперії. У зв'язку з цим система благодійної допомоги в Україні формувалась під впливом російських законоположень, циркулярів, інструкцій, розпоряджень та розвивалася у загальноросійському контексті. Не випадково благодійна діяльність в Україні другої половини XIX – початку XX століть була споріднена і мала багато схожого з благодійною діяльністю в Росії.

Основи спорідненості благодійної діяльності в Україні з російською були закладені ще з кінця XVIII століття. Так, царським указом від 7 листопада 1775 року були створені прикази громадської опіки, у 1786 році Катериною II було введено “Городовое положение”, за яким створювалися розряди (дворяни, духовенство, купці, міщани та селяни). Ці законодавчі акти визначили нові способи надання благодійної допомоги. Реформи 60-70 років XIX століття ще більше уніфікували благодійну діяльність в Україні та Росії.

Схожість української та російської благодійної діяльності просліджується не лише у формах її реалізації, але й ідеологічно. Це пояснює той факт, що благодійна діяльність в Україні була предметом вивчення представників різних напрямків російської науки, які розглядали її лише у загальноімперському контексті.

Перші спроби дослідження історії благодійної діяльності в Україні розпочалися у дореволюційний час російськими істориками. Щоправда, дані про добродійну діяльність в Україні у їх праці потрапляли епізодично. Однак накопичений ними фактичний та теоретичний матеріал є цінним для історичної науки, тому обходити його увагою, на нашу думку, було б неправомірно.

Історія благодійницької діяльності на території Російської імперії і, зокрема, в Україні, у дорадянській історіографії досліджувалася мало. До середини XIX століття дослідження благодійної діяльності носили переважно описовий характер. Порівняння розвитку добродійних установ у різний історичний час не містили ґрунтовного аналізу феномену благодійності. Так, у проповідях і повчаннях ієромонаха Братського монастиря Єпіфанія Славинецького “Повчання до ієреїв”, “Слово про милостиню”, написаних у сімдесятих роках XVII століття, автор торкається проблеми милостині як головної форми благодійної допомоги [3, с. 196-197].

Перші спроби дати загальну картину формування державної системи захисту пауперизованого населення з залученням приватних благодійників

були зроблені наприкінці XIX століття П.І. Георгієвським, В.Ф. Дерюжинським, Г. Д'Оссонвілем та Є.Д. Максимовим.

П. Георгієвський у своїх працях [4; 5] зробив огляд історії розвитку благодійності в Росії та за кордоном, подавши короткі відомості державної опіки та еволюцію поглядів на жебрацтво від часів Стародавнього Риму до країн Європи XIX століття. Проаналізувавши законодавчі акти, спрямовані на покращення становища нужденних осіб, він зробив висновок про непродуктивність державної опіки і висловив думку про необхідність подальшого розвитку суспільної та приватної опіки. Він визначив основні напрямки розвитку державної та громадської допомоги найбільшій прошаркам населення та вказав на необхідність нового законодавства щодо суспільної опіки.

У своїх працях Г. Д'Оссонвіль [6; 7] досліджував таке явище суспільства, як жебрацтво. Стверджуючи, що нерівність у суспільстві буде завжди, він наголошував на необхідності підтримки нужденних. Він підкреслював шкідливість непродуманої милостині, однак наголосив на необхідності милостині для нужденних. Дослідник розробив рекомендований порядок надання добродійної допомоги та поділив її на: громадську благодійність (маючи на увазі державну), приватну (громадську) та особисту.

У праці В.Дерюжинського [8] було відтворено історію російської благодійності та наголошено на діяльності й ролі приказів громадської опіки в наданні добродійної допомоги. Він звернув увагу на те, що спроби створити систему благодійної діяльності на основі приказів громадської опіки були невдалими. Автор проаналізував російські законодавчі акти, спрямовані на покращення долі найбільшій прошарків населення, намагався узагальнити досвід у сфері розвитку системи захисту немічних і жебраків.

Найбільш ґрунтовними дослідженнями цього періоду є публікації Є. Максимова [9; 10; 11; 12; 13]. У них автор дослідив історію благодійної діяльності в Росії з найдавніших часів до початку XX століття, вказав на причини кризи особистої благодійності. Є. Максимовим було досліджено стародавню благодійність, державну опіку в Росії, роль земств у наданні благодійної допомоги, створено загальну картину законодавства з питань благодійності. Він запропонував класифікацію стародавньої благодійності (особистої та парафіяльної) і напрямків благодійної діяльності (установ опіки дорослих, тимчасової допомоги дорослим, благодійної медичної допомоги, опіки дітей та навчально-виховних установ). Дослідник наголошував на особливому значенні навчально-виховних установ для дітей як засобу для зменшення жебрацтва у майбутньому. Водночас, звернув увагу на те, що мало лише передати дитину в опікунський заклад, необхідно піклуватися про її подальшу долю. Однак, на думку Є. Максимова, за будь-якої соціально-економічної системи благодійність

залишиться необхідною, бо існують і будуть існувати категорії німецьких осіб, породжених хворобою, старістю чи бідністю.

Видатний російський історик В.Й. Ключевський у 1891 році прочитав публічну лекцію на користь потерпілим від неврожаю, у якій зробив побіжний огляд історії благодійності в Росії [14]. У його лекції особлива увага приділялася церковній, царській та індивідуальній доброчинності, як основним благодійним формам. Однак, його виступ носив більш пропагандистський та описовий, ніж науковий характер, і не мав на меті всебічно висвітлити питання розвитку феномена благодійності. Крім того, історія благодійної діяльності була викладена В. Ключевським лише до часів Петра I. Автор залишив поза увагою більш пізній період її розвитку.

Істотним доповненням до зазначених праць стало спеціальне дослідження С.К. Гогеля “Объединение и взаимодействие частной и общественной благотворительности” [15]. Автор виклав своє бачення причин зuboжіння населення на початку ХХ століття – пауперизація та деградація. Він окреслив два основні завдання благодійності початку ХХ століття: надання роботи безробітним і моральна допомога. Також автор дав порівняльну характеристику благодійності у Німеччині, Франції, Англії, США та Росії у новітній час. С. Гогель висловив цікаву та прогресивну ідею необхідності взаємодії та об'єднання різних доброчинних союзів.

Цінні відомості з історії благодійності містять статті, надруковані в журналі “Трудовая помощь”. Так, М. Григор'єв у своєму дослідженні [16] змалював історію походження та виділив основні напрямки діяльності товариств тверезості (заснування чайних, книжкових складів, недільних шкіл, проведення недільних читань, хресних ходів та концертів). Ціла серія статей В. Березіна [17; 18] була присвячена історії парафіяльної благодійності та її змінам з найдавніших часів до кінця ХІХ століття. Благодійну діяльність єврейського населення та її особливості висвітлював у своїй праці С. Яновський [19]. М. Соколовський у статті “Благодійність у Стародавній Русі” [20] змальовував особливості давньоруської благодійної діяльності. Дослідження жебрацтва, як поширеного суспільного явища, здійснив А. Ліхачов [21], зробивши огляд його існування з кінця ХVІІ до кінця ХІХ століття. Крім того, він дослідив реакцію держави на жебрацтво у різний історичний час – від покарань до допомоги жебракам. Цікавим є дослідження М. Духовського [22] про податки на користь бідних. Автор дослідив історію виникнення та розвитку податків для допомоги бідним у країнах Європи та Росії з ХVІІ до кінця ХІХ століття.

Українські дослідники робили спробу дослідити проблему організації громадського піклування з найдавніших часів до кінця ХVІІІ століття, яке проявлялося у церковній благодійності. У журналі “Киевская старина” були надруковані статті М. Сумцова “Шпиталь у м. Бромле” [23], П. Єфіменка “Шпиталь у Малороссии” [24] та В. Василенка “К вопросу

призрения слепых и всяких нищих” [25], які відображали побут жебраків і спроби їх опіки братами та церквою. Інша стаття В. Василенка “К вопросу о школе для бандуристов и лирников в Полтавщине” змальовує історію заснування та діяльності школи бандуристів та лірників [26].

Національні традиції благодійності, в тій чи іншій мірі, знаходять відображення у творах Д. Багалія [27], М. Костомарова [3], Д. Яворницького [28], М. Грушевського [29] та інших дослідників минулого України. Зокрема, в них простежуються різноманітні форми прояву благодійності з найдавніших часів по XIX-XX ст.

З часом дослідники почали цікавитись не лише історією благодійності взагалі, але й почали вивчати благодійність в окремих царинах людського буття й, зокрема, в освіті. З другої половини XIX століття з'являється все більше досліджень, присвячених благодійності у цій сфері.

Відомий дослідник народної освіти Росії Я. Абрамов у серії статей “Хроника народного образования” [30] серед інших досліджував і добродійні джерела виникнення та розвитку освітніх закладів різного рівня. Він наголосив на благодійності як головному рушієві розвитку недільних шкіл. Його статті містили переважно фактичний, а не аналітичний матеріал. Дослідник цікавився різними аспектами освітньої діяльності (проведення народних читань, заснування закладів початкової, середньої та вищої освіти, пожертвування коштів на різноманітні освітні потреби, у тому числі й на заснування стипендій тощо) та ролі благодійності у їх розвитку.

Дослідження О.С. Пругавіна [31] було присвячене висвітленню окремих питань народної освіти у XIX столітті та ролі народної ініціативи у справі її поширення та підтримки. Автор дав загальну характеристику розвитку системи освіти в Росії, однак не висвітлив значення громадської ініціативи у справі розвитку освіти в Україні.

Цінні матеріали з історії благодійної діяльності містяться в працях відомого дослідника Полтавщини І.Ф. Павловського. У монографії з історії полтавського дворянства [32; 33] він висвітлив його благодійну діяльність, зокрема, допомогу початковим, середнім та вищим навчальним закладам. Більше уваги автором було присвячено становим пожертвуванням, ніж персональним. Також у цій праці він наголосив на тому, що розвиток початкової освіти не може ґрунтуватися виключно на благодійній основі. І.Ф. Павловський створив біографічний словник державних, громадських, релігійних діячів [34], у якому подав відомості про найбільш значних благодійників Полтавщини. Автор наголосив на різкому збільшенні благодійних пожертвувань з 70-х років XIX століття. У своїй роботі І.Ф. Павловський торкається питання добродійної допомоги освітнім закладам Полтавщини у вигляді будівництва приміщень, заснування стипендій тощо. Деякі дані про благодійну діяльність у сфері освіти в Полтаві містить праця В. Бучневича [35], в якій описуються найбільш

значні пожертвування, переважно на заснування нових навчальних закладів. Побіжно історію створення недільних шкіл на Полтавщині та діяльність Полтавського приказу громадської опіки дослідив у своїй праці Ф. Щербина [36].

Цікавий аспект благодійної діяльності був досліджений І. Лапшовим [37], який торкнувся проблеми участі кооперативних організацій у справі надання благодійної допомоги. Як наголосив дослідник, кооперативи та сільськогосподарські товариства ініціювали створення недільних шкіл, бібліотек-читалень та чайних, продаж різноманітної літератури, проведення лекцій, читань, курсів та спектаклів, але найактивніше вони сприяли розвитку початкової економічної освіти.

Після повалення російського самодержавства увага українських істориків до проблеми ролі благодійників у становленні освітніх закладів України другої половини ХІХ століття значно зростає. Це, зокрема, засвідчували спеціальні розвідки з історії недільних шкіл, які, як відомо, відкривалися і функціонували виключно на благодійні кошти. Саме в цьому контексті висвітлюється історія недільних шкіл на Полтавщині у 1860-1862 роках у статті Д. Граховецького. Характерно, що автор дає не лише характеристику загальних умов їх виникнення та діяльності, а й показує роль громадських та освітніх діячів Полтавщини у вирішенні складних проблем, пов'язаних із заснуванням та роботою недільних шкіл [38]. Подібне коло питань розглядається також у статті Л. Миловидова, який досліджував історію недільних шкіл на Чернігівщині [39].

У 1920-ті роки активно досліджувалась діяльність українських громад, які були суттєвим чинником громадського та освітнього життя України другої половини ХІХ століття. Зокрема, на сторінках часопису "Україна" побачили світ цікаві розвідки О. Рябініна-Скляревського про діяльність Одеської [40], Київської [41] громад у 1870-ті роки. І. Житецький оприлюднив результати дослідження історії Київської громади у 1860-х роках [42]. Ґрунтовну розвідку про діяльність Полтавської громади підготував та опублікував М. Гніп [43]. Історію Чернігівської громади та її роль у громадському житті, й зокрема у добродійній діяльності змалював у своєму дослідженні М. Возняк [44].

Аналізуючи громадівський рух на тлі суспільно-політичних реалій самодержавної Росії другої половини ХІХ століття, його дослідники не могли обійти увагою і проблеми розвитку освіти та участі українських громадських діячів у їх вирішенні. Зокрема, у дослідженні І. Гніпа багато уваги присвячено особистому внеску окремих громадівців у справу розвитку початкової освіти на Полтавщині. Автором було не лише відтворено детальну історію громади, але й опубліковано важливі документи, що стосувались її діяльності, зокрема, листування з керівництвом губернії щодо відкриття нових освітніх та культурних закладів, проведення народних читань, заснування бібліотек тощо.

Велику історіографічну цінність мають і опубліковані у 1920-ті роки спогади відомої просвітниці, засновниці навчальних закладів, історика просвітницького руху та почесного члена Харківського товариства грамотності С. Русової [45]. Авторка подала цінний матеріал про відкриття нею першого дитячого садку в Києві, просвітницьку діяльність у Чернігові, Харкові, Херсоні та Полтаві.

На жаль, вже з кінця 20-х – початку 30-х років визначальним принципом дослідження історії став класовий підхід, згідно з яким піддавалися критиці дії урядових кіл у галузі освіти та представників “панівних верств” населення. Також негативну оцінку отримали дії національної аристократії щодо підтримки освіти. Вони отримали назву “проявів буржуазного націоналізму”. Навіть приклади благодійної допомоги з боку демократичних сил та селянства згадувалися лише у окремих випадках (зокрема, під час написання історії недільних шкіл, які існували виключно завдяки благодійній допомозі). Відтак феномен благодійності, як такий, не досліджувався спеціально, а лише у контексті інших питань, зокрема, народної освіти. Благодійна діяльність була визнана буржуазним явищем, що заважала класовій боротьбі. Тому в наступних дослідженнях радянського періоду факти благодійної допомоги замовчувалися, а якщо й згадувалися, то отримували оцінки зневажливого характеру.

Так, у 1947 році у Москві вийшла друком монографія М. Константинова, в якій він проаналізував головні етапи розвитку мережі гімназій та реальних училищ Російської імперії від кінця XIX століття до лютневої революції 1917 року [46]. Через три роки було опубліковане ґрунтовне дослідження історії середньої школи Росії в другій половині XIX століття, підготовлене Ш. Ганелінім [47]. Проте і М. Константинов, і Ш. Ганелін обійшли увагою питання благодійної допомоги середнім освітнім закладам і її значення для становлення і розвитку їх мережі.

Така “традиція” до середини 1970-х років зберігалася й в українській історіографії. Навіть у фундаментальній узагальнюючій праці “Історія Української РСР”, в якій досить ґрунтовно аналізуються основні тенденції та особливості розвитку освіти в Україні другої половини XIX – початку XX століть, благодійність, як один із суттєвих чинників функціонування освітніх закладів, згадується лише у висвітленні історії недільних шкіл [48].

Відомо, що важливого значення роботі в недільних школах надавали народники, особливо ліберального напрямку. Проте увага радянських істориків була зосереджена переважно на вивченні діяльності революційної течії в народництві. Щоправда, в деяких публікаціях з історії громадсько-політичного руху 70-80-х років XIX століття в Україні містяться матеріали про роль прогресивних кіл громадськості у справі поширення народної освіти [49]. Так, у монографії М.П. Рудька

досліджується відповідна діяльність революційних народників в Україні [50]. У монографії А.К. Волощенко, присвяченій історії суспільно-політичного руху в Україні, описуються ходіння в народ, випадки проведення читань, лекцій для народу тощо. Однак, вони подаються в контексті революційної діяльності народників [51].

Лише у другій половні 70-х років ХХ століття науковці починають досліджувати участь широких верств населення у справі становлення освітніх закладів в Російській імперії взагалі та в Україні зокрема. Одним з перших до цієї проблематики звернувся Г. Жураковський. Досліджуючи історію освіти в дореволюційній Росії, він не лише наголосив на значенні благодійності у заснуванні та підтримці навчальних закладів, але й навів низку конкретних прикладів відповідної діяльності громадськості в Україні. Зокрема, в роботі досить ґрунтовно висвітлена історія становлення та діяльності недільних шкіл на Полтавщині. Показується також благодійна по суті підтримка полтавських гімназій. Проте автор навіть уникає застосовувати термін “благодійність” [52].

Подібним чином побудована й робота В.Й. Борисенка, в якій головна увага звертається на процес становлення закладів початкової освіти. Зокрема, автор дає досить розгорнуту картину діяльності недільних шкіл, показує їх значення в освіті найбідніших прошарків населення України. Аналізуються також основні закономірності розвитку початкових шкіл у 60-90-ті роки ХІХ століття, висвітлюється роль окремих громадських діячів у їх становленні. Проте знову ж таки, їх допомога навчальним закладам оцінюється не як вияв благодійності, а як свідчення усвідомлення демократичними колами українського суспільства важливості освіти широких народних мас [53]. Навіть у роботі М.І. Мухіна про діяльність відомої благодійниці Х.Д. Алчевської, її роль у заснуванні та підтримці закладів початкової освіти показується виключно через призму громадської та освітньої діяльності [54].

Історіографія радянського періоду, незважаючи на всі свої вади, принесла деякі праці та дослідження, в яких побіжно висвітлювалась і роль благодійності в розвитку освіти в Україні ХІХ – початку ХХ століть. Однак ця проблема, як окремий предмет дослідження, ще не була виокремлена з-поміж інших.

Ситуація починає поступово змінюватися з середини 1980-х років. Так, в другому томі “Історії Києва”, що побачив світ у 1986 році, не лише містяться відомості про стан початкової, середньої та вищої освіти міста, а й висвітлюється роль громадськості та благодійників у підтримці навчальних закладів, зокрема недільних шкіл [55].

На ролі приватної ініціативи у заснуванні недільних шкіл наголошують також автори надрукованої у 1991 році багатотомної праці “Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР”, в якій узагальнені відомості про структуру навчальних закладів народної освіти,

динаміку її змін під впливом різних чинників [56; 57]. У праці Є.П. Степановича “Высшая специальная школа на Украине (конец XIX – начало XX века)”, яка також була надрукована у 1991 році, даються відомості про пожертвування коштів на заснування вищих навчальних закладів, існуючі у них земляцтва та товариства допомоги студентам Києва, Харкова та Катеринослава [58]. У цьому дослідженні увага зосереджується переважно на діяльності прогресивної громадськості та земств щодо підвищення культурно-освітнього рівня й духовності народних мас.

Вийшли друком також праці з історії освіти України, в яких вирішуються і питання підтримання навчальних закладів. Приміром, нарис М.Д. Ярмаченка [59] присвячений дослідженню історії освіти протягом Х-XX століть. Водночас, значну увагу автор приділив дослідженню формування системи навчання аномальних дітей (ці навчальні заклади створювалися майже виключно коштами приватних осіб і різноманітних благодійних товариств). Більш докладно історія розвитку вітчизняної освіти початку XX століття викладена у навчальному посібнику О.В. Сухомлинської [60]. У ньому досліджено становлення системи вітчизняної освіти протягом 1905-1933 років та розглянуто діяльність Київського товариства грамотності, Київського товариства сприяння початковій освіті, Товариства народних дитячих садків, Харківського, Рівненського, Полтавського, Чернігівського, Слов'янського товариств поширення в народі грамотності та регіональних осередків “Просвіт”. Дослідник Л.П. Вовк у своїй монографії проаналізувала становище освітніх закладів в дореволюційній Україні, показавши місце приватної благодійності у розвитку початкової освіти [61]. У статті Т.В. Сухенко [62], яка аналізує розвиток жіночої освіти у XIX – початку XX століть є згадки про приватну ініціативу в справі заснування та підтримки жіночих навчальних закладів.

Також на увагу заслуговує монографія І.А. Добрянського та В.В. Постолатія, в якій досліджується роль громадськості та приватної ініціативи в розвитку освіти в Україні в кінці XIX – на початку XX століть [63]. Автори вперше у вітчизняній історіографії зробили спробу дослідити історію закладів початкової, середньої та вищої освіти в Україні у контексті громадської та благодійної діяльності.

Необхідно відзначити також двотомне дослідження Н. Побірченко [64; 65], у якому розглядається діяльність українських громад. Як уже зазначалося, одним з її аспектів була благодійна діяльність, не обійшла її увагою і Н. Побірченко. Зокрема, вона показала роль членів українських громад у заснуванні навчальних закладів, навела цікаві приклади пожертвувань коштів освітнім закладам і допомоги їм власною працею, підтримки бідних учнів, організації громадівцями народних читань тощо.

У цьому контексті певний інтерес викликає також монографія М.М. Алексієвця та В.В. Савченка, в якій досліджується діяльність Наукового товариства імені Т.Г. Шевченка, у тому числі й освітня благодійна діяльність його членів [66].

Дослідник О.В. Лисенко у своїй монографії висвітлив діяльність “Просвіт” Наддніпрянщини у справі поширення початкової освіти [67].

Серед інших питань благодійної підтримки закладів освіти України другої половини ХІХ – початку ХХ століть висвітлюється в дослідженнях громадсько-політичної діяльності жінок. У цьому плані найбільш ґрунтовною розвідкою є монографія М. Богачевської-Хомяк [68]. Ще одне цікаве дослідження громадсько-політичної діяльності жінок в Україні взагалі та їх благодійної діяльності, зокрема, підготував О. Козуля [69]. Досліджував питання громадської діяльності видатних жінок України О. Луговий [70].

В останні роки українські вчені починають приділяти все більше уваги дослідженню регіональної історії благодійної діяльності. Так, Т.В. Кузнець частково зупинився на проблемі добродійної допомоги освітнім закладам Уманщини [71]. Дані про шкільні стипендії на Вінниччині подав у своїй статті М. Царенко [72]. Історію Харківського благодійного товариства досліджував І. Сергеев [73]. Також історію благодійної діяльності на Харківщині досліджують у своїх працях А.І. Епштейн [74], В.В. Резнікова та Л.П. Добреля [75].

Дослідження Ф.Я. Ступака [76] присвячене історії розвитку благодійних товариств міста Києва. У ньому він аналізує діяльність благодійних товариств різного напрямку діяльності: медичні, культурні, товариства допомоги бідним, учням, студентам, жінкам тощо.

Таким чином, за роки незалежності коло праць, в яких розглядаються різні аспекти становлення освіти в Україні другої половини ХІХ – початку ХХ століть, благодійної діяльності на освітній ниві значно розширилось. Урізноманітнілась проблематика, яка досліджується в працях. Поряд з біографічними нарисами про окремих благодійників, добродійні товариства, їх діяльність в окремих регіонах, з’явилися перші спроби написання узагальнюючих праць.

Вагомий внесок у розуміння суті національної благодійності зробили історики-українознавці В. Липинський [77], Д. Дорошенко [78], Н. Полонська-Василенко [79], О. Субтельний [80], які у своїх творах побіжно торкалися проблеми благодійності.

Ґрунтовним дослідженням проблеми становлення та розвитку мережі освіти в Україні є праця С. Сірополка, провідною ідеєю якої стала проблема розвитку національної української школи [81]. Цікаві матеріали містить узагальнююча монографія М. Семчишина, присвячена дослідженню процесу розвитку української культури [82]. Недоліки

згаданих праць полягають у тому, що автори не мали змоги спиратися на українську архівну базу.

Ґрунтовні дослідження В.В. Ковалинського [83; 84; 85; 86], присвячені вивченню діяльності та життєвого шляху відомих київських меценатів та благодійників: І.І. Фундукля, Г.П. Галгана, О.О. Бобринського, П.П. Демодова-Сан-Донато, О.Ф. Андріяшина, М.П. Дегтерева, родин Терещенків, Бродських та ін. Ці роботи дозволяють персоніфікувати історію взагалі та історію благодійної діяльності зокрема. Дослідженню діяльності окремих благодійників присвячені статті інших дослідників. Так, у своїй роботі В. Галайба [87] дослідив діяльність київських княгинь-благодійниць: К.О. Васильчикової, Н.А. Дондукової-Корсакової, О.П. Демидової-Сан-Донато та О.П. Романової. М. Кальницький [88] та Н. Барінова [89] свої статті присвятили благодійній діяльності Бродських. Благодійній та громадській діяльності сім'ї Терещенків присвячені праці О. Доніка [90], Є. Духлія [91], О. Омельченка [92], Н. Ковтанюка та А. Шовкопляса [93], О. Сургая [94]. Стаття П. Лазечка [95] досліджує громадську діяльність О. Безбородька та І. Безбородька, Є. Чикаленка, В. Тарновського, Є. Милорадович. У дослідженні Н. Крутенка [96] описана благодійна діяльність сім'ї Ханенків. А. Матвеев [97] дослідив життєвий шлях сім'ї Харитоненків. Благодійна діяльність сім'ї Симиренків досліджується у працях В. Сарбея [98], І. Ліхового [99] та Д. Малакова [100; 101]. У всіх цих працях переважає жанр життєписів благодійників, що обумовлювалось бажанням персоналізувати історію та заглибитись у її сутність. Водночас, зверталася увага й на діяльність благодійних установ та організацій, об'єктів благодійної допомоги, у тому числі, закладів освіти.

Свідченням усвідомлення важливості осмислення благодійної діяльності в усіх її проявах є написання та захист низки дисертаційних робіт. Цінні відомості містять дисертаційні дослідження О.І. Мармазової [102], яка розглядає й проблему благодійної діяльності в освіті та С.І. Поляруш, що досліджує переважно проблему становлення та розвиток органів державної та громадської опіки (приказів громадської опіки, церковнопарафіяльних піклувань і братств) [103]. Дисертаційне дослідження Т.В. Коломієць присвячене вивченню історії Харківського товариства поширення в народі грамотності та різних сторін його діяльності (допомога освітнім закладам, бібліотекам, проведення народних читань тощо) [104]. Дисертаційне дослідження С.О. Гладкого частково висвітлює благодійну діяльність парафіяльних піклувань та церковних товариств тверезості [105]. Дисертація Т.В. Тронько присвячена діяльності органів державної влади в галузі жіночої середньої освіти й частково стосується питання благодійної допомоги жіночим навчальним закладам [106].

Таким чином, після відродження державного суверенітету та розбудови незалежної держави і проведення широкого спектра реформ в Україні активізувалися наукові пошуки щодо проблем української благодійної діяльності в усіх її проявах і формах. У цей час переосмислюються підходи до благодійної діяльності під час вивчення процесів історичного минулого взагалі та її роль у розвитку освіти зокрема.

Особливістю досліджень даного періоду є:

1) регіоналізація (все більше дослідників починають цікавитись місцевою благодійною діяльністю);

2) розширення кола дослідників, які займаються проблемою благодійної діяльності;

3) дослідження не лише історичних аспектів проблеми, але й етичних та соціальних.

Українські, так само, як і російські дослідники у своїх працях зверталися до осмислення теоретичних основ благодійної діяльності. Так, у працях В. Ярхо викладається авторське бачення ролі благодійності у стародавні часи та у сучасному світі [107]. Р. Аперсян дослідив та співставив філантропію та милостиню у контексті сучасного суспільства й визначив основні принципи існування філантропічних об'єднань у ХХ столітті [108]. У праці М. Дмитрієнко і О. Ясь дається характеристика благодійності як важливої та незамінної складової суспільства, аналізуються основні етапи розвитку благодійної діяльності від стародавніх часів до кінця ХХ століття. Автори також виділили головні риси сучасної благодійності: 1) інтернаціоналізація благодійності; 2) професіоналізація благодійності; 3) утилітарна цінність благодійності для благодійника та всього суспільства. Головні функції благодійності вони вбачають у залученні соціальних верств населення до соціальних програм та створення умов для взаємодії держави і громадянського суспільства у вирішенні соціальних проблем [109].

Отже, дослідження благодійної діяльності в Україні розпочалося у дореволюційний час російськими вченими. Їхня увага зосереджувалася на розробці теорії благодійної діяльності, порівнянні благодійності різних країн, аналізі прикладів надання благодійної допомоги, діяльності благодійних товариств, правових основ, які регулювали її. Особливість досліджень радянського часу полягала в тому, що проблема благодійної діяльності не досліджувалася зовсім, а якщо й згадувалася, у контексті близьких проблем, то виключно з позицій класової боротьби, якій, начебто, заважала благодійність. При цьому, навіть, свідомо замовчувалися випадки благодійної діяльності. За радянського часу не було створено жодного спеціального дослідження в якому б висвітлювалась історія благодійної діяльності в усьому комплексі її проявів. Лише після проголошення незалежності України розпочався

процес всебічного, об'єктивного дослідження дорадянської благодійної діяльності з урахуванням її регіональних особливостей. Все більшу увагу дослідники приділяють висвітленню ролі благодійності у розвитку освіти в Україні другої половини ХІХ – початку ХХ століть.

Разом з тим поза увагою науковців лишилися такі аспекти даної проблеми:

- 1) роль і місце філантропічних товариств, окремих осіб у підтримці освіти в Україні;
- 2) тенденції благодійницької діяльності в історичному розвитку;
- 3) форми надання благодійної допомоги, її об'єкти та особливості в конкретно-історичний час.

Оскільки дані питання не знайшли свого повного та всебічного висвітлення або були розкриті фрагментарно, автор робить спробу розкрити їх у своєму дослідженні.

Під час його підготовки було використано широке коло джерел. Їх класифікація здійснена у контексті методу системно-структурного аналізу. За своєю суттю він є евристичним і дає можливість дістати всебічну інформацію про джерельну базу як про цілісну систему, яка є сукупністю ієрархічно з'єднаних і підпорядкованих підсистем. У свою чергу це дозволяє об'єднати в межах однієї системної джерельної сукупності документи центральних та обласних державних архівів, органічно об'єднати джерела за місцем їх зберігання у архівосховищах України.

У масиві писемних джерел можна виділити такі їх різновиди:

- 1) законодавчі пам'ятки – закони, укази;
- 2) архівні матеріали – документи благодійних товариств, постанови, циркуляри, інструкції та розпорядження вищих органів влади, що всебічно відтворюють діяльність як благодійних організацій, так і окремих благодійників;
- 3) опубліковані документи – звіти, протоколи засідань, журнали благодійних товариств;
- 4) преса – столичні, губернські, міські видання;
- 5) описові матеріали – статистичні збірки та пам'ятні книжки.

Дослідження принципів формування, компетенції та структури благодійних організацій спиралося на законодавчі акти Російської імперії (імператорські та центральних органів влади): “Міське положення” 1786 року, “Установлення про губернії”, “Положення про парафіяльні піклування при православних церквах” 1864 року, “Правила про православні церковні братства”, “Статут про суспільне піклування”, “Положення про державний промисловий податок” 1898 року, “Правила для церковнопарафіяльні школи” 1884 року, “Правила про недільні школи” 1860 року, “Височайше повеління про закриття недільних шкіл” 1862 року, “Положення про початкові народні училища” 1864 року, “Положення про комерційні училища” 1896 року, “Положення про жіночі училища” 1858

року та інші. Вони опубліковані у зводах законів Російської імперії, періодичній пресі, зустрічаються в архівних фондах і стали основоположними при вивченні даної теми.

Проте документальну основу дослідження склали архівні джерела, що зберігаються в центральних та обласних державних архівах України. Так, розкриттю правових положень, покладених в основу діяльності благодійних товариств, їх юридичного статусу та компетенції на різних етапах розвитку благодійної діяльності в Україні сприяють документи, що надходили до вищих органів управління і зберігаються у фондах Центрального державного історичного архіву України в м. Києві (далі ЦДАУК) (ф.442. – Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора, ф.1191 – Канцелярія тимчасового Харківського генерал-губернатора). У цих фондах містяться оригінали і копії численних інструкцій, циркулярів та розпоряджень, якими керувалися у своїй діяльності благодійні товариства, а також листування щодо створення нових товариств, їх звіти тощо. Вони дають можливість достатньо повно відтворити спектр тих проблем, над вирішенням яких працювали благодійні товариства (таких як повернення боргів, зібрання пожертвувань, проведення благодійних акцій тощо).

Велике значення для розуміння принципів діяльності благодійних установ при початкових, середніх і вищих навчальних закладах мало дослідження ф.707 – Управління Київського навчального округу. Цей фонд містить проекти та затверджені варіанти статутів благодійних товариств, їх річні звіти, листування з керівництвом Київського навчального округу щодо вирішення нагальних питань – зібрання пожертвувань, отримання дозволів на проведення благодійних акцій тощо. Додаткові відомості про благодійну допомогу навчальним закладам містить ф. 711 – Київської духовної академії. Інформація про допомогу навчальним закладам трапляється також в особистих фондах та у фондах різноманітних товариств.

Зокрема автором були досліджені фонди товариств, що займалися благодійною діяльністю: ф.730 – Київського відділення Імператорського російського товариства, ф.2017 – Історико-філологічного товариства м. Харкова. У них містяться матеріали про благодійну діяльність цих товариств стосовно своїх членів, різних освітніх закладів та осіб, а також матеріали про отримання товариствами благодійної допомоги.

Для дослідження внеску приватних благодійників у справу розвитку освіти важливе значення мало вивчення особистих фондів благодійників, які зберігаються в ЦДАУК (ф.1475 – особистий фонд Галаганів, ф. 830 – особистий фонд Терещенків, ф.890 – особистий фонд Бродських, ф.1219 – особистий фонд Скоропадських, ф. 258 – особистий фонд гр. Строганових, ф.2052 – особистий фонд М.Ф. Сумцова), а також дослідників благодійної діяльності (ф.267 – проф. І.Ф. Павловського).

Цінні відомості для дослідження регіональної історії благодійної діяльності містяться у фондах Державного архіву Полтавської області (далі ДАПО). Зокрема у ф. 610 – Миргородської повітової земської управи, ф. 694 – Гадяцької повітової земської управи, ф. 612 – Лохвицької повітової земської управи – збереглися матеріали про заснування благодійних стипендій, про становище благодійних товариств та описи випадків передачі сільськими громадами землі під будівництво шкіл.

У фонді 773 Лубенського комітету піклування про народну тверезість містяться відомості про діяльність цього специфічного товариства, його благодійну та загальноосвітню діяльність.

У фонді 1052 голови Товариства допомоги бідним учням Полтавської чоловічої гімназії Р.К. Каменського, що також зберігається в ДАПО, зосереджені деякі відомості про діяльність цього товариства.

Важливе значення для розуміння суті благодійної діяльності мало дослідження матеріалів про діяльність навчальних закладів, що зберігаються у ДАПО: ф. 779 – Середняківське початкове народне училище, ф. 958 – Миргородське повітове училище. Ці фонди містять матеріали про діяльність наукових товариств, товариств допомоги бідним учням і студентам при навчальних закладах, випадки надання допомоги окремими приватними особами у вигляді пожертвування речей та грошей або заснування стипендій і премій.

У Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського у Києві зберігаються приватні фонди відомих благодійників та членів благодійних товариств – І.В.Луцицького (ф. 66), О.Ф. Кістяківського (ф. 61), А.І. Степановича (ф. 179), Ківлицького (ф. 71), І. Чеважевського (ф. 225), Є.К. Трегубова (ф. 115), В.Л. Громашевського (ф. 182), Я.П. Новицького (ф. 202), В.С. Данилевича (ф. XXIX), В.С. Дзбановського (ф. 67), Іконнікова (ф. 46); ф. II серед інших містить архіви Галаганів та В.Б. Антоновича. У них містяться різноманітні матеріали: статuti та звіти благодійних товариств, листування про пожертвування різноманітним установам, організаціям і приватним особам.

Автором було також опрацьовано ф. 174 – Київської духовної академії, в якому містяться матеріали про різноманітні прояви надання допомоги.

Цінні дані про благодійну допомогу навчальним закладам різного рівня містять фонди Державного архіву Харківської області. Так, у фонді Харківського технічного інституту (ф. 770), зберігаються матеріали про допомогу цьому вищому навчальному закладу. У фонді опікуна Харківського навчального округу (ф. 266), містяться матеріали про допомогу середнім і початковим навчальним закладам, а у фонді канцелярії Харківського губернатора (ф. 3), зберігаються документи, що

описують участь міського населення в підтримці навчальних закладів, зокрема у створенні жіночих шкіл.

У фондах державних архівів, обласних бібліотек а також Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського опрацьовано опубліковані журнали засідань і звіти благодійних товариств, у яких відображено їх склад, порядок денний засідань, хід дебатів з питань порядку денного, прийняті рішення щодо нагальних питань діяльності. У них містяться доповіді спеціальних комісій благодійних товариств, зокрема звіти освітніх комісій (призначення стипендій, надання одягу та навчальних посібників, матеріальної допомоги окремим учням і вчителям, проведення заходів просвітницького характеру тощо), звіти наукових товариств (допомога навчальним закладам і науковцям, проведення конкурсів тощо). Опрацьовані матеріали свідчать про активну діяльність благодійних та наукових товариств у сфері освіти.

Для дослідження даної проблеми важливе значення мають довідкові статистичні збірники загальноросійського значення та пам'ятні книжки [110; 111; 112]. Вони дають важливий фактичний, статистичний матеріал про кількість благодійних товариств по губерніях та повітах, час їх заснування, кількісний склад, склад керівництва, статутний капітал, діяльність за період існування, їх прибутки і видатки та багато іншого. Ці дані сприяють більш об'єктивному дослідженню даної проблеми.

Важливим історичним джерелом, що несе історіографічне навантаження, є звіти опікуна Київського навчального округу [113; 114; 115; 116; 117; 118; 119; 120; 121; 122; 123; 124; 125; 126; 127; 128; 129; 130; 131; 132; 133; 134; 135], звіти обер-прокурора Священного Синоду К. Победоносцева [136; 137; 138; 139; 140; 141; 142; 143]. У звітах опікуна Київського навчального округу знаходяться цінні відомості про обсяги благодійної допомоги навчальним закладам різного типу, що надходила від окремих станів і приватних благодійників. Звіти обер-прокурора Священного Синоду К. Победоносцева містять дані про допомогу з боку приватних благодійників, церковнослужителів і представників різних станів церковним навчальним закладам у межах усієї імперії.

Важливим джерелом у дослідженні благодійної діяльності у сфері освіти в Україні є матеріали періодичних видань. Загальноросійські видання (“Журнал Министерства народного образования”, “Трудовая помощь”, “Вестник благотворительности” тощо) публікували тексти законів і постанов, якими керувалися благодійні товариства у своїй діяльності, відомості про діяльність окремих благодійних товариств і приватних благодійників, форми реалізації надання благодійної допомоги. Цікаві матеріали спеціалізованих журналів присвячені теорії благодійної діяльності, історії окремих благодійних товариств, історії благодійності за кордоном.

Суттєву допомогу у відтворенні загальної картини благодійної діяльності надали офіційні місцеві газети. Так, в “Полтавських губернських відомостях” подавалися дані про діяльність благодійних товариств та приватних благодійників, річні звіти благодійних установ тощо.

“Київська старовина” постійно друкувала відомості про прояви благодійної діяльності як персональної, так і добродійної діяльності товариств. Крім того, на сторінках часопису друкувалися звіти відомих благодійних товариств, окремі відомості про їх пожертвування. Так, у декількох номерах журналу були вміщені статті про річні зібрання С.-Петербурзького благодійного товариства ім. Т.Г. Шевченка [144; 145].

Низка матеріалів про історію церковної благодійності знаходиться в губернських “Єпархіальних відомостях”. Зокрема, це відомості про благодійну діяльність священників, прихожан, різноманітних товариств, братств і піклувань у справі допомоги бідним, церквам, навчальним закладам. Також у “Єпархіальних відомостях” друкувалися статuti й звіти благодійних і церковних товариств, що займалися благодійною діяльністю, звіти навчальних закладів з даними про обсяги пожертвувань [146]. Знаходимо тут також матеріали про заснування нових та підтримку існуючих навчальних закладів [147; 148].

Загальні принципи устрою благодійних товариств, напрямки їх діяльності, правила вступу до товариств тощо описані в їх численних статутах [149; 150; 151]. Вони друкувалися благодійним товариством під час його відкриття або внесенні змін до діючого статуту й надсилалися установам, яким підпорядковувалися. Хоч ці статuti мали незначні відмінності для товариств одного типу, вони дають змогу краще зрозуміти механізми діяльності й усвідомити політику, яку проводила держава по відношенню до них, дослідивши їх права та обов’язки. Важливе значення мало вивчення правил надання стипендій та премій різними установами та організаціями, які нерідко друкувалися окремими виданнями [152; 153; 154].

Масу матеріалів статистичного характеру містять описи міжнародних, загальнодержавних і регіональних виставок, в яких брали участь благодійні товариства. У них знайшли відображення загальні статистичні відомості про благодійні товариства, звіти про їх діяльність за декілька років, описи інновацій, винайдених ними тощо. Так, у 1913 році відбулась Київська загальноросійська виставка, на якій були представлені майже усі діючі благодійні товариства міста Києва; широкій громадськості були представлені результати багаторічної роботи та описи застосованих засобів для досягнення кращих результатів [155].

Опрацьоване коло неопублікованих та опублікованих історичних матеріалів, документи фондів державних архівів України, бібліотек, інших наведених джерел свідчать, що у розпорядженні дослідника проблеми

благодійної діяльності у сфері освіти в Україні другої половини ХІХ – початку ХХ століть є широка, досить репрезентативна джерельна база, комплексний аналіз якої дозволяє більш глибоко і всебічно проаналізувати становлення та розвиток різноманітних проявів благодійної діяльності в Україні та виконати поставлені завдання.

РОЗДІЛ 2. ФОРМИ БЛАГОДІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ

Прояви благодійності в Україні виникли здавна, поступово переростаючи у стійкі традиції, що жили століттями й переходили із покоління в покоління, як найкращі здобутки людства. З часу свого виникнення благодійна допомога надавалась у силу релігійних мотивів і розвивалася під впливом церкви. Це була, насамперед, традиційна благодійність, що ґрунтувалася переважно на індивідуально-особистісних спонуканнях та релігійних засадах. Храми й монастирі стали осередком розвитку благодійної допомоги найбільш нужденним.

Стародавня благодійність мала дві форми: парафіяльна й особиста. Парафіяльна благодійність локалізувалася у межах парафії. Її центром була місцева церква чи монастир. Саме вони ставали як об'єктами, так і суб'єктами благодійної діяльності, отримуючи допомогу для забезпечення власних потреб і пожертви для підтримки жебраків та убогих.

Особиста благодійність у формі милостині без розрахунку заради порятунку душі благодійника та незалежно від прагнення до громадського благоустрою мала велике виховне значення. Привчаючи народ до милосердя, любові до ближнього й співчуття, вона створила фундамент для розвитку інших форм благодійності в майбутньому. Допомога нужденним часто надавалась без вивчення її дієвості, необхідності та цільового призначення й використання пожертвуваних матеріальних цінностей. У цьому полягала її велика моральна сила і, водночас, проявлялася слабкість. Виховуючи одних, благодійність деморалізувала одержувачів допомоги. Деякі з них вбачали в ній джерело існування без праці. Таким чином, благодійність, посилюючи жебрацтво, з часом, стала суперечити суспільним інтересам.

За цих умов благодійництво набувало все більш стійких організаційних форм, у яких особистісне начало поєднувалося із громадськими та церковними прагненнями.

Вже на середину ХІХ століття стара система благодійної допомоги у процесі розвитку суспільних відносин почала набувати нових форм, більш пристосованих до потреб громадського благоустрою, а тому стала суперечити своїм ідеальним вимогам. Будучи внутрішнім, це протиріччя посилювалося також зовні економічними, громадськими і церковними умовами, що змінилися. Внаслідок цього занепад старої системи допомоги нужденним відбувався швидкими темпами. За таких умов виникла необхідність оновлення її на громадських засадах [12, с. 134]. З'явилася потреба в управлінні благодійними інституціями. Цю роль взяла на себе держава.

Із середини XIX століття під впливом соціальних і політичних новацій відбувається зміна світогляду суспільства, посилюється його активність у різноманітних сферах і, зокрема, на ниві благодійності. Благодійна діяльність привертає увагу маси людей, яка не мала можливості виявити себе в політиці чи інших сферах громадської діяльності. Суспільство починає розуміти, що благодійна допомога потрібна не тільки церкві й може відбуватися не лише через її посередництво, тому у XIX столітті відбувається поступова секуляризація благодійної діяльності. Поняття “благодійність” розширює свої межі й наповнюється новим змістом.

Розвиток благодійності як соціального явища у другій половині XIX – на початку XX століть визначався соціально-економічними, релігійними та політичними чинниками. Економічні реформи позитивно вплинули на становище промисловців та купців, вони дали їм змогу сформувати капітал, що пізніше став джерелом благодійних внесків. До релігійних передумов благодійної діяльності слід віднести велику побожність тогочасного суспільства та наявність моральної потреби надавати допомогу нужденним. Зміни політичної ситуації у другій половині XIX століття – спрощення процесу створення, реєстрації та контролю за діяльністю благодійних товариств – призвели до різкого збільшення їх кількості. Досить важливою була й суб’єктивна передумова розвитку благодійної діяльності, пов’язана з особистісною характеристикою тогочасних підприємців, своєрідними сімейними традиціями, що визначили напрямок та масштаби надання допомоги.

З боку державних установ згода на створення благодійних інститутів пояснюється усвідомленням неможливості утримати люмпен-пролетаріат за рахунок казни. Вирішення цієї проблеми передається суспільству. Держава мала також на меті повернути освічені класи від ідей конфронтації та руйнації до ідей суспільного миру.

Пожертвування на різноманітні цілі були однією з умов підвищення по службі. Так, замість висловлення прихильності своєму начальнику та особистого привітання на будь-яке велике свято можна було виділити певну суму на благодійні справи. Їх розмір і прізвища благодійників друкували місцеві газети [156]. Отже, благодійність слугувала не тільки засобом допомоги, але й давала можливість посісти вагоме місце в суспільстві. Благодійництво та меценатство всіляко заохочувалось державою. За надання допомоги офіційна влада встановлювала певні винагороди: чини, ордени, почесне громадянство, аж до надання спадкового дворянства. Тому, хто зобов’язувався щорічно вносити пожертвування на користь медичних або навчальних закладів, присвоювалося звання почесного опікуна. Почесні опікуни перебували на державній службі. Отже, можна вести мову про два підходи у оцінці благодійної діяльності почесних опікунів: з одного боку, це були досить великі щорічні пожертвування, а з іншого – вони були зобов’язані

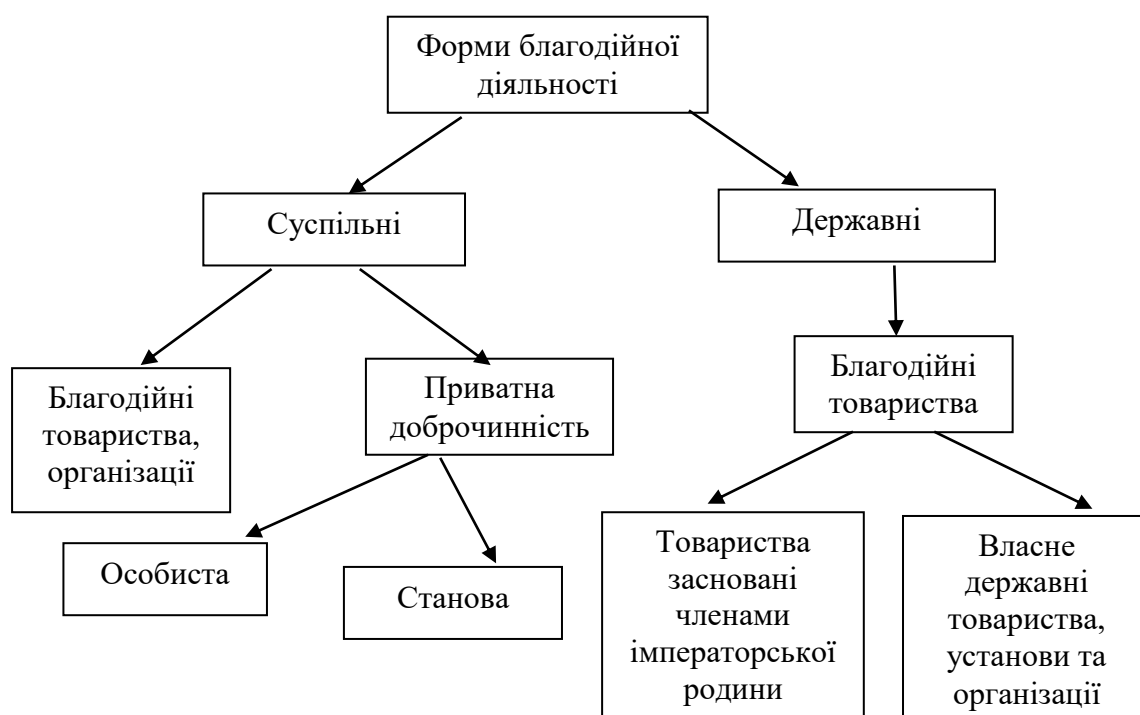
жертвувати не менше чітко встановленої суми. У випадку невиконання почесним опікуном своїх зобов'язань, його звільняли з посади. На тих, хто працював у громадських та окремих приватних благодійних закладах, поширювалися права державного службовця, що сприяло підвищенню їх статусу та залученню до цих установ кваліфікованих фахівців.

Для одних благодійна діяльність була модою, даниною часу, а для інших – нормою життя. Прагнення запобігти внутрішньому душевному розладу, жити й померти у згоді зі своєю совістю, посилене релігійним вихованням, було головним внутрішнім стимулом благодійництва. Без сумніву, були й інші причини: честолюбство, бажання виділитися, заслужити почесні, нагороди та привілеї, отримати пільги при стягненні податків. А. Іванович наголошував на таких причинах благодійності, як благодійність від нудьги, заради популярності, як забава, для покращення світських стосунків, марнославства та досягнення власних цілей [157, с. 3]. Однак головним мотивом благодійності залишалося внутрішнє переосмислення людського буття, що поступово приводило до відчуття особистої відповідальності перед суспільством. Часто надання добродійної допомоги залежало від віросповідання, національності або станової належності її одержувача й зумовлювалося волею благодійника.

З економічної точки зору благодійність виступала одним із засобів перерозподілу суспільного прибутку між його членами. Жодне суспільство не може обійтися без відносної матеріальної нерівності між громадянами та без благодійної діяльності в тій чи іншій формі. Державі благодійність була необхідна для підтримки суспільної рівноваги та гармонійного розвитку. Для релігії благодійність залишалася необхідною умовою морального здоров'я людини. Загалом же для суспільства благодійність була одним із засобів поліпшення матеріального стану та надання моральної підтримки незахищеному населенню країни.

На середину XIX століття в Російській імперії склалася цілком сформована структура форм благодійної діяльності (див. схему 1).

Форми благодійної діяльності

Відносно невелику, але добре забезпечену коштами групу склали благодійні організації та товариства, засновані членами імператорської родини: Імператорське людинолюбне товариство, Імператорське піклування про сліпих, Відомство установ імператриці Марії та ін. Останнє об'єднувало низку благодійних та виховних організацій, брало початок від заснованого у 1796 році Виховного товариства шляхетних дівич, яке очолювала імператриця Марія Федорівна. Свою назву відомство одержало у 1854 році. Воно керувало освітніми закладами для хлопчиків та окремими жіночими навчально-виховними закладами (інститутами, так званими маріїнськими гімназіями й училищами), притулками для немовлят, сиріт, глухих, сліпих, а також богадільнями. Науково-благодійна організація “Імператорське православне палестинське товариство” була заснована у 1882 році в Санкт-Петербурзі для підтримки православ'я на Близькому Сході, сприяння паломництву. У Палестині й Сирії товариство будувало православні церкви, школи та лікарні, організувало археологічні експедиції, видавало наукові праці.

Першими державними органами, що опікувалися справами благодійності на загальнодержавному рівні, були “прикази громадської опіки”. Вони були створені царським указом від 7 листопада 1775 року і проіснували до введення земств. “Прикази” утримували благодійні заклади: богадільні, сирітські притулки, “робітні доми”, народні школи. Законодавство остаточно не визначило місця цих інституцій у системі місцевого управління. Побудовані на принципі колегіальності, прикази громадської опіки мали досить суперечливий характер, що відбилося на їх

діяльності. “Прикази” відзначалися досить високою активністю, особливо Полтавський і Чернігівський, що за кількістю опікуваних і витрачених на них коштів займали провідні місця в Російській імперії [103, с. 40].

Оцінюючи діяльність приказів громадської опіки, необхідно зазначити, що її результативність була незначною. Кількість опікуваних закладів постійно зменшувалась, проте збільшувалась кількість утримуваних осіб у них.

Діяльність приказів засвідчила, що досвід устрою державного піклування виявився не дуже вдалим. Причиною цього були політичні умови та особливості устрою цих установ, що відзначалися бюрократичним характером, який полягав у протидії проявам ініціативи та участі широких верств суспільства в благодійній допомозі. На рівень активності приказів вплинуло також і положення закону про їх тимчасовий характер. Крім того, відповідно до закону “Установлення про губернії”, прикази мали проводити свої засідання приблизно протягом трьох місяців на рік. Введення принципу самофінансування цих органів призвело до того, що фінансові операції відтягували багато сил та не дозволяли сконцентруватися на функції опіки. Поступово прикази ставали більше кредитними, аніж благодійними установами.

Прикази змушені були одночасно вирішувати найрізноманітніші проблеми навчання, медицини, благодійного та виправного характеру. Палата державного майна, що керувала приказами громадської опіки, спиралась на примусове начало в прихованій формі. Загальноприйнятим засобом фінансування цих органів був суспільний грошовий збір. За розпорядженням палати державного майна селянським сходам наказувалося вносити грошовий збір переважно у незначному розмірі – 0,5-1 коп. з ревізорської душі або десятини землі. На зібрані у такий спосіб гроші створювалися школи, лікарні тощо. Часто саме суспільство розуміло необхідність відкриття подібних закладів і виступало ініціатором збору коштів. До грошових повинностей, що розподілялися рівномірно на всі сільські товариства певного регіону, додавалися натуральні повинності на користь новоствореного закладу, які покладалися переважно на одну общину [36, 7]. У самих же приказах, попри всю регламентацію їх діяльності, багато аспектів їх діяльності залежали від місцевих чиновників і службовців.

Прикази громадської опіки були ліквідовані у 1864 році. Після створення земських установ та міських суспільних управлінь була здійснена спроба перекласти на них обов’язки громадського піклування, однак не були чітко визначені джерела фінансування та завдання установ у наданні благодійної допомоги [8, с. 47-49].

Органи місцевого самоврядування отримали у спадок капітали цільового використання для утримання благодійних закладів, недоторкані капітали (з яких витрачалися лише відсотки) “приказів” та їх нерухомість.

Процес передачі недоторканих капіталів відбувався досить складно. З 1869 року їх розподіляли між усіма земськими установами, враховуючи ті губернії, в яких власних коштів було недостатньо. Прикази громадської опіки надсилали Міністерству внутрішніх справ відомості про прибутки й витрати на благодійні заходи протягом 1861-1865 років. Якщо середній показник витрат перевищував середні річні прибутки, то різниця додавалася з 5%, тобто сума повинна була бути такою, щоб річний прибуток із неї міг покрити річний дефіцит. Так, земство Полтавської губернії після перерахування 410 тис. крб., якими розпоряджався Полтавський приказ громадської опіки, отримало лише 30 тис. крб., за потреби у 245 тис. крб. [158, с. 428]. Земства опікувалися тими ж благодійними закладами, що й прикази громадської опіки, однак вони зуміли знайти нові форми та види допомоги.

Церковнопарафіяльні піклування були засновані указом Синоду 2 серпня 1864 року на основі “Положення про парафіяльні піклування при православних церквах”, яке остаточно визначило участь парафіян у справах духовенства. За цим документом на території найменшої церковно-адміністративної одиниці – парафії – мали створюватися органи, метою яких була б турбота про збереження та ремонт церковних будівель, влаштування будинку причту, винайдення засобів для утримання школи, лікарні, богадільні, інших благодійних закладів; надання бідним парафіянам необхідної допомоги та турбота про те, щоб парафіяльне духовенство користувалося усіма наданими йому засобами для існування. До складу парафіяльних піклувань входили священнослужитель, церковний староста, волосний старшина чи голова та обрана загальними зборами парафіяльна громадськість.

Піклування відігравали важливу господарсько-благодійну роль у житті парафії. У їх діяльності проявилися риси як церковного характеру (зосередження на справах духовенства, контроль із боку єпархіального начальства), так і загальнодемократичного (обрання членів, їх звітність, співпраця з іншими благодійними товариствами). Така подвійність була зумовлена усвідомленням державою того факту, що справжня допомога найменш захищеним верствам населення можлива лише за участі широких кіл громадськості, але єпархіальна влада не могла поступитися наданими їй колись правами розпоряджатися церковним майном. Та й сам уряд продовжував розглядати церкву як орган управління, що стояв над суспільством. Компромісний варіант, що обмежував самоуправління, повністю влаштовував державу, частково перекладаючи турботи про церковнослужителів і мирян на церковнопарафіяльні піклування. Однак церковнопарафіяльні піклування не змогли всебічно забезпечити церковну благодійність.

Ширші можливості були закладені у “Правилах про православні церковні братства”. Їх діяльність не обмежувалася певною територією,

коло обов'язків збільшувалось: крім добродійної діяльності, передбачалося розповсюдження духовної освіти та протидія зазіханню на православну віру. У подальшій роботі піклування зосередили увагу переважно на будівництві та ремонті храмів, а братства – на релігійній освіті населення. На благодійність витрачалося не більше 6% коштів церковнопарафіяльних піклувань і братств.

Дослідники виділяють три хронологічні періоди у відносинах держави та церкви в питанні благодійної допомоги:

1) до 1864 року – секуляризувавши церковні землі та підірвавши економічну могутність духовенства, держава була змушена піклуватися про його матеріальний добробут, парафіяльні осередки філантропії були знищені;

2) 1864-1881 роки – заохочення священнослужителів до взаємодопомоги, залучення мирян до церковно-громадської благодійності;

3) 1881-1917 роки – ліквідація кастової замкненості духівництва бажаних результатів у філантропії не дала, тому акцент робиться на обов'язкове залучення в добровільні церковні товариства представників церкви [103, с. 73].

Приватна благодійність відзначалася великим розмаїттям напрямів. Це найдавніша форма допомоги ближньому. У XIX – XX століттях вона втрачає своє визначне становище через усвідомлення її невисокої результативності, зростання маргінальних верств і зубожіння значної частини населення. Приватною благодійністю у великих обсягах займалися найбільш заможні представники дворянства та буржуазії. Купці та підприємці мали невисокий соціальний статус у суспільстві дореволюційної Російської імперії, тому благодійництво для них було чи не єдиним засобом підняти свій авторитет, рейтинг і вагу в суспільстві. Благодійність поширилась серед підприємців і стала своєрідною історичною традицією. Промисловець, як ніхто інший, був зацікавлений у розвитку освіти, зокрема, професійної. Особливо відчутні пожертвування від буржуазії надходили на заснування й розвиток ремісничих та комерційних училищ. У численних компаніях з кінця XIX століття витрати на освіту стають обов'язковими. Коштами власників при багатьох заводах були створені навчальні та лікувальні заклади різного рівня, діяли аматорські трупи.

Зростання самосвідомості буржуазії приводило до зміни корпоративної психології й усвідомлення свого зв'язку з майбутнім народом, яке нероздільно було пов'язане з освітою. Існували й інші причини, що змушували надавати допомогу бідним. Це побожність і потреба допомагати ближньому. Буржуазія в Російській імперії була ще молодого, і батьки перших мільйонерів часто виходили із самих низів суспільства, тому народні потреби, звичаї, світогляд були ближчі їм, ніж, наприклад, дворянству. Не випадково участь аристократії в справі просвіти народу,

філантропії, підтримці ремесел, мистецтва й науки була менш відчутною, ніж участь купецтва та підприємців [159, с. 7-9].

За адміністративною реформою Катерини II у 1786 році для підвищення самодіяльної активності громадських прошарків було введено “Міське положення”, за яким створювалися розряди: дворяни, духовенство, купці, міщани та селяни. Цей поділ на багато років визначив способи надання допомоги та сприяв розвитку станової благодійності. Станові пожертвування навряд чи можна назвати повністю добровільними тому, що всі представники певного стану повинні були виконувати постанови, прийняті керівництвом на станових зборах з питань надання благодійної допомоги.

Існував своєрідний дух змагання між станами у справі надання пожертвувань. Одним із засобів підтримання станового іміджу була благодійність. Вона часто спрямовувалася на задоволення власних потреб, наприклад, на забезпечення безкоштовного навчання дітей бідних представників свого стану. Отже, ці пожертвування можна назвати напів-добровільними.

Часто станові пожертвування (втім, як і персональні) надавалися на честь якоїсь важливої події в житті країни або царської сім'ї. Коронування, одруження, народження, рятування від небезпеки завжди зумовлювали збільшення пожертвувань. Різко збільшувалася допомога державі та особам, які постраждали під час надзвичайних подій: війни, посухи, голоду. Кожна війна, у якій брала участь Російська імперія, викликала посилення благодійної діяльності на користь армії та флоту. Так, під час Першої світової війни благодійність зазнала зміни своїх орієнтирів на користь допомоги солдатам та особам, що постраждали від воєнних дій.

Станова благодійність буда більш характерна для суспільства XVIII – початку XIX століть, у наступні часи вона поступово втрачає свої позиції на користь інших форм. Проте явище станової благодійності продовжувало існувати до початку XX століття. Нагальна необхідність допомоги нужденним, та усвідомлення своєї належності до певного соціального стану, сприяла формуванню й розвитку саме такої форми допомоги. Першість за обсягами станової благодійної допомоги утримував найбільш заможний стан – дворяни, поступаючись іншим станам у персональних пожертвуваннях та в участі у благодійних організаціях. У цій новій та більш дієвій формі більш активними були представники буржуазії та інтелігенції.

Благодійність не була привілеєм одного стану. Активну участь у наданні допомоги брали всі без виключення стани. У формуванні станової благодійності не останню роль відіграла структура суспільства, відносна замкненість певних станів та бажання залишити про себе добру пам'ять у наступних поколіннях.

Зміни що, відбувалися у наприкінці XIX – на початку XX ст. у суспільстві, призводили до руйнування станового поділу та занепаду станової благодійності. Так, протягом 1903-1906 років у Російській імперії відбувається відміна кругової поруки, у тому числі й у справі благодійних зборів, тому в цей час спостерігався процес занепаду станової благодійності селян [160, с. 510].

Однією з найпоширеніших форм благодійних об'єднань були благодійні товариства. Особливого розвитку своєї активності та кількісного зростання вони досягли в другій половині XIX – на початку XX століття. Благодійні товариства засновували як приватні особи, так і держава. Усі вони фінансувалися за рахунок членських внесків, пожертвувань, коштів від проведення лотерей, народних гулянь, концертів, лекцій тощо, проте державні організації мали додаткові надходження з казни.

Благодійні товариства поділялися за такими ознаками: об'єктом надання допомоги, галуззю та територією діяльності. За об'єктом надання допомоги на ті, що допомагали усім нужденним без винятку, і ті, що допомагали людям певного стану, статі, національності, віросповідання та за іншими ознаками. Ці товариства допомагали найменш захищеним верствам населення: надавали харчі, гроші, допомагали у працевлаштуванні. Благодійні товариства працювали в найрізноманітніших галузях – у галузі освіти, медицини, науки, культурного та релігійного життя. Крім того, товариства поділялися за територіальним принципом на загальнодержавні, що діяли в межах усієї держави, та регіональні, що діяли в межах губернії, повіту або населеного пункту. Деякі благодійні організації поширювали свою діяльність й за межі держави. Остання пильно контролювала діяльність усіх цих закладів.

Процедура створення нового благодійного товариства була досить складною. Проект статуту товариства та прохання про дозвіл діяльності передавалися від нижчих ланок державного управління до вищих і затверджувалися імператором. Благодійна організація могла розпочати свою діяльність лише за умови повного забезпечення коштами, тому кількість благодійних товариств до середини XIX століття була вкрай незначною. Затверджувалися статuti переважно тих благодійних організацій, виникнення яких було ініційоване “зверху” (зокрема, створених імператором, членами його сім'ї, або під їх патронатом). Місцева ініціатива часто не схвалювалася. До того ж, Микола I у 1848 році наклав таємну заборону на створення благодійних товариств.

На нашу думку є підстави визначити наступні етапи діяльності благодійних товариств:

1. 1848 рік – 60 роки XIX століття (період послаблення їх діяльності, обумовлений таємною забороною на заснування нових благодійних товариств);

2. 60 роки XIX століття – 1911 рік (період різкого збільшення кількості нових товариств та поживлення їх діяльності);

3. 1911 – 1917 роки (період спрощення та уніфікації процесу створення нових товариств).

Після відносної лібералізації громадського життя у середині XIX століття було дещо спрощено процедуру затвердження нових благодійних організацій. У 1862 році Міністерству внутрішніх справ було дозволено затверджувати статuti благодійних спілок. Наступного року право дозволу на створення наукових товариств було надане Міністерству освіти. 1866 року Міністерство державних маєностей було уповноважене затверджувати статuti сільськогосподарських товариств. Таким чином, відтепер статут благодійного товариства затверджувало міністерство, до відомства якого це товариство належало.

Для благодійних організацій усіх типів були створені так звані “нормальні статuti” – типові статuti, що визначали їх права та обов’язки. Так, 27 листопада 1897 року міністр внутрішніх справ затвердив “Нормальний статут товариства допомоги нужденним учням” [161]. Усі організації, що вже діяли, та нові, що створювалися, повинні були привести власні статuti у відповідність з “нормальними”. Таким чином держава уніфікувала благодійні організації за типами, чітко визначила їх повноваження та спростила процедуру реєстрації. Однак тим самим було обмежено права благодійних організацій: отримати більше прав, ніж визначав “нормальний статут”, було надзвичайно складно.

Зростаюча громадська активність сприяла спрощенню процедури реєстрації благодійних товариств. Зрештою, у 1911 році право затверджувати статuti благодійних об’єднань було надано місцевим губернаторам.

Водночас, держава продовжувала пильно контролювати цю сферу громадської діяльності. Так, за двадцятою статтею “Статуту про суспільне піклування” Зводу Законів Російської імперії, не дозволялося отримувати благодійні пожертви від неблагонадійних осіб (тих, що були засуджені та ін.), які могли використовувати пожертвування, як засіб спокутування своєї вини. У першій половині XIX століття дозволялося приймати пожертвування лише після згоди Міністерства внутрішніх справ та імператора. До кінця XIX століття діяв (хоча й не завжди виконувався) закон 1817 року. Згідно з ним під час створення нового благодійного товариства у його засновників мала бути уся необхідна сума грошей для подальшої його діяльності, не враховуючи прибутків від майбутніх зборів, приватних пожертвувань, проведення лотерей тощо. Діяльність благодійних організацій суворо регламентувалася їх статutom, вихід за рамки якого загрожував закриттям товариства. Крім того, підзвітність місцевій владі, яка регламентувала діяльність благодійних товариств, не

завжди позитивно відображалася на результатах благодійної допомоги [10, с. 148-151].

У другій половині XIX століття змінюються форми надання благодійної допомоги товариствами. Істотною відмінністю їх діяльності порівняно з попередніми роками було те, що одержувач допомоги, за винятком окремих випадків, не отримував гроші готівкою. Допомога надавалася у натуральному вигляді, або, якщо була необхідна грошова допомога, зокрема, для навчання, кошти передавалися організації (навчальному закладу). Це робилося для запобігання зловживання допомогою, її нецільового використання. Кошти, які отримували товариства у вигляді пожертвувань або прибутків від концертів, вистав, продажу друкованих видань та ін., не витрачались відразу, а складали банківський капітал, відсотки з якого використовувалися для допомоги нужденним. Надання допомоги набувало все більш прагматичних рис. Добродійні товариства намагалися повернути частину або всю суму наданої допомоги після завершення обумовленого строку або у випадку поліпшення матеріального становища її набувача, перетворюючись в окремих випадках у кредитні спілки з необов'язковими погашенням боргу. Цими заходами товариства прагнули забезпечити своє подальше існування та продовжити надання допомоги у наступні роки.

На прикладі Одеського жіночого благодійного товариства ми можемо побачити специфічну форму пожертвування – дарування позикодавцем частини або всієї суми боргу, яку товариство мало отримати від третьої особи. У цьому випадку благодійне товариство було змушене вести судову тяганину про стягнення боргу [162; 163; 164; 165].

Благодійні товариства, як і інші благодійні об'єднання, виступали не лише суб'єктом, але й об'єктом благодійності, тобто були організаціями, що надавали та одержували різноманітну допомогу. Таким чином, для відтворення більш повної картини діяльності благодійних товариств їх слід розглядати в обох аспектах.

Можна виділити такі основні напрями благодійної діяльності, за якими поділялися добродійні товариства:

- заснування освітніх закладів та допомога їм;
- фінансування наукових досліджень і підтримка науковців;
- допомога церкві (переважно в будівництві, відновленні та прикрашенні храмів) та священикам;
- заснування та підтримка установ охорони здоров'я;
- допомога у заснуванні та облаштуванні осередків культури, зокрема бібліотек і музеїв, підтримка молодих талантів, а при необхідності – й визнаних майстрів вітчизняної культури;
- піклування про сиріт, знедолених та бідних (надання найрізноманітнішої допомоги від грошової до моральної);
- допомога у випадку стихійного лиха або війни;

- праця в усіх цих, або в декількох напрямках.

Усі філантропічні об'єднання, що виникали в цей час, у своїй діяльності керувалися такими принципами:

- легальність діяльності й підзвітність місцевій та центральній владі;
- аполітичність;
- функціонування у рамках законів про благодійні товариства;
- надання фізичної та моральної допомоги;
- діяльність у межах загальнодержавних законів;
- демократичність організації та діяльності;
- фінансова замкненість у колі своїх членів, зрідка отримання допомоги від земств, адміністрації міста, інших державних структур;
- прагнення встановлювати зв'язки з іншими благодійними організаціями [76, с. 173].

Часто існування благодійних товариств прямо залежало від складу його керівництва та місцевої влади, яка могла протидіяти його створенню та діяльності, тому держава контролювала відносини між благодійними товариствами та різноманітними установами. Згідно з секретною постановою міністра внутрішніх справ Горемикіна від 3 листопада 1898 року "...надання допомоги різними місцевими благодійними установами, як приватними, так і благодійними, іноді більшою чи меншою мірою раптово припиняється місцевими управліннями без достатніх підстав та причин. При цьому в окремих випадках спостерігається, що подібні припинення фінансування відбуваються через протиріччя окремих осіб, партійних розрахунків тощо. Такі причини не лише не мають нічого спільного з користю та потребами місцевого населення, але й прямо суперечать їм. Такі постанови міських управ, що позбавляють благодійні товариства міської допомоги, незалежно від діяльності цих установ, ставлять їх часто у надзвичайно скрутне фінансове становище. У результаті такі установи змушені скорочувати витрати, що відбивається надзвичайно несприятливо на інтересах місцевого, переважно міського населення." Міністр наполягав на необхідності призупинення дії таких постанов [166, с. 78].

До складу більшості благодійних товариств, що діяли в Україні, входили почесні та дійсні члени, а також члени-змагателі. Членство в благодійній організації накладало певні обов'язки та надавало права. Почесним членом товариства могла стати особа, що надала йому велику матеріальну або моральну допомогу. Розмір грошового пожертвування для почесного членства в благодійному товаристві чітко визначався його статутом (у більшості випадків не менше 100 крб.). Почесні члени звільнялися від сплати членських внесків. Дійсні члени повинні були сплачувати річні членські внески, встановлені статутом товариства, допомагати йому власною працею або фінансово. Почесні та дійсні члени

товариства мали право брати участь в управлінні справами благодійної установи, затверджувати постанови, звіти тощо. До числа членів-змагателів входили особи, які бажали стати дійсними членами й усіляко допомагали товариству працею або фінансово, сплачуючи менші, ніж дійсні члени товариства внески. Члени-змагателі не брали участі в управлінні товариством.

Фінанси благодійних товариств поповнювалися з джерел, зазначених у їх статутах: членські внески, пожертвування, відсотки з недоторканих капіталів і прибутки від різноманітних акцій, які проводили члени товариств для зібрання коштів. До останнього пункту належали збори пожертвувань за підпискою, прибуток від публічних лекцій, літературних та музичних вечорів, проведення лотерей, продажу друкованих видань та ін.

Починаючи з другої половини XIX століття, в Україні стрімко збільшилася кількість благодійних товариств, що опікувалися справою народної освіти. Усі вони поділялися за об'єктами благодійної діяльності на такі, що опікувалися навчальними закладами певного або будь-якого рангу (нижчими, середніми та вищими навчальними закладами), підпорядкування (Міністерством народної освіти, сільського господарства, військовому міністерству, Синоду) та діяли на чітко окресленій території.

Існували також благодійні товариства, які працювали в різних напрямках надання благодійної допомоги, у тому числі, підтримуючи заклади освіти. До благодійних організацій широкого спектра діяльності належали об'єднання, що мали назву "благодійні товариства". Коло діяльності благодійних товариств, як правило, обмежувалося певною територією (губернські, повітові чи міські товариства). Це були перші благодійні товариства, тому згідно зі своїм статутом вони працювали в різноманітних напрямках, у тому числі надаючи допомогу навчальним закладам (засновували та підтримували їх), викладачам та бідним учням.

Наприклад, благодійне волинське товариство у Житомирі було засноване 1 березня 1857 року на кошти, пожертвовані дворянами краю (4300 крб.). Товариство утримувало притулок, чотирьох нуждених учнів Житомирської гімназії, заснувало ремісничу школу для 12 малозабезпечених хлопчиків. Однак у червні 1861 року вийшла заборона імператора на збільшення кількості благодійних товариств у "західному краї", і статут цього товариства не був затверджений. До кінця року благодійне товариство припинило свою діяльність [167, с. 3-49]. Однак зусиллями місцевих жителів 27 серпня 1900 року товариство було відновлено й продовжило свою діяльність. Разом із утриманням двох дитячих притулків у другій половині 1900 року воно виділило на купівлю книжок бідним дітям 6 крб. 20 коп., на розширення бібліотеки міського училища – 15 крб. Протягом 1900-1906 років товариство витратило на навчання бідних учнів 329 крб. 50 коп., на одяг, взуття, книжки – 1227 крб.

41 коп. У 1905 році товариством були створені рукодільні класи, на які протягом двох років воно витратило 690 крб. 59 коп. [168].

Однак у другій половині XIX століття суспільство усвідомило незначну ефективність “благодійних товариств”, що діючи в різних напрямках добродійної сфери, розпорошували свої сили. Тому починають створюватися у значній кількості спеціалізовані товариства, що діяли в окремих, чітко визначених галузях.

Початкова освіта відігравала важливу роль у тогочасному суспільстві. Саме початкові навчальні заклади залишалися єдиною можливістю отримати освіту для переважної більшості населення. Тому справа заснування, підтримки і розвитку закладів початкової освіти отримувала активну підтримку місцевого населення.

Розвитком дошкільної освіти опікувалися благодійні товариства. Так, у 1874 році розпочало свою роботу Товариство денних притулків для дітей робітничого класу у м. Києві, що разом з іншою допомогою надавало своїм вихованцям основи початкової освіти. 4 травня 1875 року товариство відкрило свій перший притулок на 20 дітей. Вже на другий рік існування в ньому утримувалося до 40 дітей, а товариство витратило на нього 3100 крб. (у порівнянні з 2293 крб. за перший рік діяльності). На 1881 рік заклад нараховував 50 дітей. У 1883 році товариство відкрило другий притулок товариства на Подолі. У 1885 році Товариство денних притулків для дітей робітничого класу витрачало на утримання двох своїх установ 6981 крб. У 1888 році було засновано ще один дитячий заклад на Звіринці, а у 1893 році – на Шулявці, завдяки великій пожертві фірми Гретер та Криванек. П'ятий притулок – “для дітей робітників іудейського сповідання” товариство заснувало у 1899 році. На цей рік кількість дітей в усіх п'яти закладах становила 303 чоловіки, на утримання яких товариство витратило 18000 крб.

Разом із створенням кожного нового притулку зростала й кількість пожертвувань товариству. Так, у 1889 році Ю.А. Шатова пожертвувала товариству 5000 крб. та 150000 цеглин для нової будівлі, яка була збудована лише у 1909 році. У 1894 році З.П. Мирович передав для Шулявського притулку верхній поверх будинку працелюбства. Наступного року, завдяки великій пожертві продавця, товариством була куплена будівля для притулку на Звіринці. У 1909 році професор Чернов разом із дружиною пожертвували 12000 крб. на будівництво нового будинку Звіринецького притулку. У серпні 1910 року М.Л. Гольдшмідт-Бродська виділила приміщення для притулку дітей робітників іудейського віросповідання. Товариство отримувало допомогу також від міської думи. З першого року існування товариства дума надавала йому допомогу у розмірі 300 крб. на рік, потім ця сума досягла 600 крб., а з 1888 року – 1000 крб. на рік [155, с. 1-3].

До числа благодійних товариств, що допомагали навчальним закладам початкової освіти, їх викладачам та учням, належали товариства допомоги відповідним навчальним закладам та бідним учням. До їх числа можна віднести також товариства, що були створені спеціально для підтримки позашкільної освіти, або які допомагали закладам початкової освіти у якості своєї другорядної мети. Це були товариства поширення грамотності, народних читань, піклування про народну тверезість, дитячих притулків, різноманітні релігійні товариства тощо.

Високою результативністю відзначалася праця спеціалізованих благодійних товариств, завданням яких і було сприяння закладам освіти та бідним учням. Піклування про жіночу освіту у місті Катеринославі, засноване 17 жовтня 1870 року, було організоване для створення й утримання жіночих навчальних закладів та підтримки бідних учениць. Уже у 1874-1875 роках товариство мало 105 членів, у 1890 році – 128 осіб, а до 1898 року їх кількість збільшилася до 171. У 1889 році воно одержало 1365 крб. пожертвувань від приватних осіб, 1200 крб. – від міської думи та 800 крб. від Катеринославського губернського земства. Наступного року товариство отримало 1020 крб. пожертвувань, 1600 крб. від міської думи та 800 крб. від земства [169, с. 5-8]. Протягом 1897 року воно одержало 443 крб. пожертвувань від окремих осіб. Наступного року надійшло 2805 крб. пожертвувань, 2500 крб. від міської думи, 800 крб. від Катеринославського губернського земства та 1000 крб. від місцевого єврейського товариства [170, с. 10-17].

Підтримкою початкової освіти займалося й Волинське товариство сприяння вихованню дітей із відділом їх захисту. Воно було засноване 27 серпня 1900 року. До кінця 1900 року товариство отримало 217 крб. пожертвувань, від читань, спектаклів, вечорів – 581 крб. 85 коп. У 1906 році товариство одержало 1314 крб. пожертвувань.

Лише протягом 1901 року благодійні товариства Подільської губернії отримали 80000 крб. На кінець року дванадцять товариств мали 300000 крб. капіталу [171, с. 86].

Товариства допомоги учням виникають наприкінці XIX століття в навчальних закладах усіх рівнів. Діяльність цих товариств характерна для початкових, середніх та вищих навчальних закладів, навіть для таких, які забезпечували безкоштовну освіту, забезпечуючи навчання та інші потреби учнів.

Товариства допомоги бідним учням пов'язані з пореформеним розвитком шкільництва. Освіта, у тому числі вища, стала більш доступна для вихідців з різних прошарків населення, внаслідок чого в багатьох студентів та учнів виникла необхідність отримання сторонньої допомоги для продовження навчання. Громадськість відреагувала на це створенням цілої низки різноманітних товариств допомоги учнівським масам. Ініціатива створення подібних об'єднань належала людям, безпосередньо

пов'язаним з освітою: директорам гімназій, реальних училищ, професорам університетів, викладачам та священнослужителям. Держава не могла допомогти всім малозабезпеченим студентам та учням, що потребували цього, тому стимулювала створення і розвиток благодійних товариств. Товариства допомоги бідним учням виникали при навчальних закладах та церквах. Більшість навчальних закладів України мали власні товариства допомоги бідним учням або інші подібні благодійні органи.

Ці організації допомагали учням, сплачуючи за їх навчання, та безкоштовно роздавали навчальні посібники, письмові приладдя, одяг і взуття, а у окремих випадках – надавали грошову допомогу та платили за проживання. Вони не забували про своїх вихованців і після завершення ними навчання. Так, товариства допомоги нужденним учням екіпірували всіх необхідним випускників перед їх вступом до навчальних закладів вищого ступеня. Допомога надавалася особам, які найбільш потребували її, після того, як рада товариства розглянула кандидатури на її отримання з урахуванням якісних показників навчання та поведінки вихованців. Ці благодійні організації надавали постійну допомогу бідним учням, здійснювали регулярні або одноразові грошові виплати. Постійна грошова допомога надавалася у вигляді стипендій, що засновувалися товариствами. Суми витрачених коштів на видачу одноразових грошових виплат не були сталими через те, що вони прямо залежали від обсягів грошових надходжень на користь цієї благодійної установи. Крім того, щороку змінювалася кількість осіб, що подавали прохання в раду товариства про надання допомоги.

Широким колом діяльності відзначалося, наприклад, Товариство допомоги нужденним учням та ученицям київських міських училищ відомства Міністерства народної освіти та церковнопарафіяльних училищ, діяльність якого була дозволена 17 січня 1891 року міністром внутрішніх справ. Головним завданням організації була допомога бідним учням початкових навчальних закладів міста Києва. Допомога надавалася у вигляді книжок, навчальних посібників, одягу, квартир для проживання тощо. При наданні допомоги враховували майновий рівень учня, його успіхи в навчанні та поведінку. Товариство мало право проводити концерти, спектаклі й інші заходи для поповнення коштів. Кошти товариства склалися із членських внесків та пожертвувань. Усі членські внески та 10% інших грошових надходжень переходили у “запасний капітал” товариства шляхом купівлі цінних паперів [172, с. 1-2].

Окрім товариств допомоги бідним учням, в Україні існували та активно діяли товариства допомоги вчителям. Так, Товариство взаємодопомоги працюючим та колишнім учителям початкових народних училищ Київської губернії було створене у 1907 році. На кінець 1908 року воно мало 246 членів, а наступного – 362. За статутом, товариство діяло в межах Київської губернії, тому з перших років свого існування воно

засновувало регіональні відділення, в яке на 1909 рік входили Київське, Козятинське, Іванівське та Смілянське відділення [173, с. 1-26].

Необхідно зупинитись на існуванні специфічних благодійних товариств, створених за релігійним принципом для надання допомоги своїм єдиновірцям, у тому числі й для отримання ними освіти різного рівня. Причиною їх створення стала необхідність допомоги нужденним представникам своєї віри. Діяльність релігійних православних благодійних товариств, братств та піклувань усіяко підтримувалася та стимулювалася державою. Проте ці товариства допомагали лише православним. Благодійні товариства, створені представниками інших віросповідань, не мали підтримки від держави, були малочисельними і мали незначну фінансову базу. Однак вони докладали багато зусиль для різносторонньої підтримки своїх єдиновірців.

Товариства піклування про народну тверезість також активно підтримували шкільну та позашкільну освіту. Ці специфічні організації пропагували серед народу ідею тверезого способу життя – незловживання спиртними напоями та здійснювали нагляд за торгівлею алкоголем. Вони виникли за ініціативою держави й захищали її інтереси, протидіючи незаконному виробництву та обігові міцних напоїв. Як відомо, монопольне право на них мала лише держава. Однак діяльність товариств поширювалась й на інші сфери. За статутом, вони мали право на створення шкіл, читалень, народних бібліотек, чайних, хорів, музеїв, проведення народних читань і т. ін. Згодом ці напрями діяльності стали основними. У чайних товариств піклування про народну тверезість проводився продаж чаю та бубликів, прибуток від чого використовувався на придбання літератури для читалень, а також для проведення народних читань і т. ін. Держава прагнула сприяти діяльності товариств піклування про народну тверезість, зокрема, за пунктом 9 статті 6 “Положення про державний промисловий податок” від 8 червня 1898 року, приватні чайні, відкриті з дозволу піклування, не сплачували державний податок [174, с. 88]. Наприкінці ХІХ – на початку ХХ століть існували та діяли товариства піклування про народну тверезість в усіх губернських та багатьох повітових містах України.

Вагомий внесок у розвиток освіти, особливо позашкільної та початкової, зробили товариства грамотності. Харківське товариство поширення в народі грамотності, перше в Російській імперії товариство такого типу, було засноване у 1869 році. Воно мало на меті розповсюджувати в народі знання шляхом поширення корисних книжок, відкриття початкових навчальних закладів, створення бібліотек, книжкових складів та педагогічних музеїв. Товариство було створене за ініціативи місцевих громадських діячів та професорів Харківського університету – М. Бекетова, О. Потебні, Д. Каченовського, Є. Гордієнка та А. Стояна. Як і більшість благодійних товариств, воно складалося з

дійсних і почесних членів. Двічі на рік товариство проводило загальні збори, на яких обговорювались питання створення постійних комітетів, відкриття початкових та недільних шкіл, заснування безкоштовних бібліотек-читалень, книжкових складів і пересувних педагогічних музеїв тощо. На перших загальних зборах головою правління було обрано професора Харківського університету М. Бекетова, членами правління – В. Спаського, А. Брію, Г. Анненкова, А. Вітте, В. Лук'янова [60, с. 50].

Київське товариство грамотності було створене у 1882 році для поширення грамотності серед населення Київської, Волинської та Подільської губерній. Товариство мало на меті підтримувати народні училища та відкривати нові школи з класами для дорослих, створювати сільські бібліотеки та книжкові склади, організовувати літні курси церковного співу та ручної праці для народних учителів й народні читання. Першим його головою було обрано київського губернатора С. Гудим-Левковича [59, с. 57]. Протягом 1882-1883 років товариство заснувало дванадцять книжкових складів при народних училищах [175, с. 11-12].

Товариства допомоги бідним учням, товариства поширення грамотності та благодійні товариства активно допомагали не лише початковим, але й середнім та вищим навчальним закладам.

Спеціалізовані благодійні товариства також займались підтримкою позашкільної освіти. Так, Київська комісія народних читань була заснована 1882 року гуртком викладачів середніх та вищих навчальних закладів з метою проведення народних читань. При ній була створена комісія медичних народних читань, що пізніше стала окремим товариством. Згодом Київська комісія народних читань значно розширила межі своєї діяльності й стала називатися Товариством сприяння народній освіті. За статутом, воно діяло в межах Києва та його околиць, сприяючи проведенню народних читань, створенню народних читалень, бібліотек і книжкових складів [149, с. 1]. На 1913 рік товариство мало 17 почесних членів та 234 дійсних.

Національні благодійні товариства підтримували народну освіту в Україні та давали змогу навчатися дітям з бідних сімей. Так, Київське слов'янське благодійне товариство було створене у 1869 році. Воно надавало допомогу бідним слов'янам, у тому числі й у вигляді стипендій та одноразових грошових виплат на навчання. Протягом 1883 року товариство отримало 1552 крб. пожертвувань.

Релігійні благодійні товариства активно підтримували заклади початкової та середньої освіти та надавали допомогу своїм єдиновірцям. Так, Дамський благодійний комітет при Київській євангелістсько-лютеранській парафії утримував парафіяльне початкове училище, реальне училище св. Катерини та жіночу гімназію при євангелістсько-лютеранській церкві [175, с. 6-32].

При закладах вищої освіти теж існували благодійні товариства. Значно зросла їх кількість наприкінці XIX – на початку XX століть, коли почала створюватися розгалужена мережа нових вищих навчальних закладів. Переважна більшість благодійних товариств, що створювалися при вищих навчальних закладах, як і при навчальних закладах інших рівнів, були товариствами допомоги бідним студентам. Діяльність цих благодійних товариств мала свої особливості і дещо відрізнялася від діяльності товариств допомоги бідним учням. По-перше, товариства допомоги бідним студентам мали досить широкий спектр діяльності, а часто й краще матеріальне забезпечення, тому крім “стандартного” комплексу заходів для підтримки незаможних студентів, ці товариства, якщо дозволяли кошти, будували власні гуртожитки та їдальні. Водночас, вони підшукували роботу студентам на час навчання, а іноді й після його завершення. По-друге, у діяльності товариств допомоги бідним студентам брали участь і самі студенти, які часто проводили заходи для збору коштів.

Так, одне з найбільш відомих та діяльних товариств допомоги бідним студентам – Товариство допомоги студентам університету св. Володимира в Києві – на дванадцятий рік свого існування мало 169 членів, значну частину яких склали викладачі цього університету та відомі особи міста Києва, такі, як: Л.І. Бродський, сім'я Терещенків, пані Куколь-Яснопольська та інші.

Значну роль у розвитку освіти й науки відігравали наукові товариства, що засновувалися переважно при наукових центрах: університетах і навчальних закладах. Головним їх завданням був розвиток певної галузі науки та її популяризація. Крім того, ці товариства надавали матеріальну допомогу молодим дослідникам, підтримували наукові розробки, проводили тематичні конкурси, засновували стипендії у навчальних закладах, проводили збір коштів на різноманітні добродійні цілі, допомагали навчальним закладам, бібліотекам та музеям, тощо. Наукові об'єднання виступали не лише суб'єктами, але й об'єктами благодійної допомоги. Наукові товариства, що діяли на громадських засадах, крім членських внесків, отримували пожертвування, як значний пункт прибутків. Їм жертвували гроші, книжки, прилади та інше. Таким чином, благодійність наукових товариств була не головною, але важливою складовою їх діяльності.

Держава суворо контролювала діяльність благодійних товариств. Так, у травні 1890 року подільський губернатор надіслав листа до київського, подільського та волинського генерал-губернатора, у якому повідомив про можливий перехід керівництва Проскурівським благодійним товариством від місцевих чиновників до “польсько-єврейського елементу” та зауважив про часті збори коштів на створення виключно єврейських благодійних товариств для допомоги єврейському населенню. У листі повідомлялося про небажаність такого розвитку подій [176, с. 1].

Процес пошуку найбільш результативних форм благодійної діяльності відбувався досить складно і здійснювався у різних напрямках (створення державних, громадських та приватних органів благодійної допомоги в різноманітних проявах). Проте на початок ХХ століття в Російській імперії права й обов'язки кожного типу благодійних об'єднань і приватних благодійників були чітко визначені відповідними постановами. Все ж, повного розподілу сфер діяльності серед благодійних об'єднань різного типу не відбулося. Одними й тими ж проблемами могли займатися різні об'єднання.

Отже, благодійна діяльність не виникла у другій половині ХІХ століття – вона існувала з найдавніших часів, вдосконалюючи свої засоби та форми. Досліджуваний нами період був важливим етапом у розвитку системи надання благодійної допомоги тому, що саме в цей час відбувався інтенсивний розвиток основних форм благодійної діяльності та налагодження їх функціонування.

Незважаючи на недосконалість системи благодійної допомоги середини ХІХ – початку ХХ століть, характерною рисою був швидкий її розвиток та різноплановість надання допомоги. Крім того, спостерігався процес об'єднання зусиль державних, громадських благодійних організацій та приватних благодійників для досягнення спільної мети. Формування системи благодійної допомоги відбувалося шляхом організації та законодавчого оформлення державою різноманітних форм благодійної діяльності.

Благодійна діяльність товариств та окремих осіб створила свої власні, досить дієві методи, які заклали основу для формування сучасної системи благодійної допомоги.

Протягом другої половини ХІХ – початку ХХ століть в Україні була створена ціла мережа благодійних товариств, які мали чіткий розподіл прав та обов'язків, а їх діяльність підпорядковувалась існуючому законодавству.

У розвитку благодійних товариств у ХІХ – початку ХХ століть простежуються характерні особливості. Відбувалася еволюція благодійних товариств від широкої, всеохоплюючої діяльності в усіх напрямках до обрання одного, домінуючого напрямку діяльності. У той же час за статутом територія діяльності новостворених благодійних товариств дедалі зменшується. Так, якщо благодійні товариства, засновані на початку – у середині ХІХ століття, часто діяли в межах усієї держави або декількох губерній, то діяльність товариств, створених у подальші роки, рідко виходила за межі однієї губернії, іноді поширюючись лише на один населений пункт. Підтвердженням цього є безліч благодійних товариств, що діяли відповідно до власної “спеціалізації” на чітко визначеній території. За таких змін благодійні товариства могли більш якісно виконувати свої завдання, надавати дієву цілеспрямовану допомогу

переважній більшості нужденних. Важливо відзначити гуртуючий елемент благодійних товариств. Вони об'єднували однодумців, які власними силами прагнули зарадити ситуації, що склалася в суспільстві. Крім того, благодійні товариства ставали злагодженим механізмом, що працював для досягнення поставленої мети.

На початку ХХ століття відбуваються зміни в поглядах на подальший розвиток благодійної діяльності в Російській імперії. У періодичній пресі все частіше з'являються повідомлення про хитке становище більшості благодійних товариств та про необхідність реформування їх структури шляхом об'єднання близьких за типами товариств та зобов'язання всіх заможних громадян надавати благодійні пожертвування в однакових обсягах. У цей період проводяться виставки благодійних товариств, метою яких була популяризація благодійної справи та обмін досвідом [177, с. 2].

Питання шляхів розвитку благодійної діяльності, порушені в ті часи і на сьогодні є актуальними. Зокрема, проблема глобалізації благодійної діяльності у державному та світовому масштабі, її поєднання з персоналізацією та адресністю допомоги залишається й досі не вирішеною.

РОЗДІЛ 3.

БЛАГОДІЙНІСТЬ У ФОРМУВАННІ Й РОЗВИТКУ СИСТЕМИ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ

На середину XIX століття у Російській імперії не існувало уніфікованої системи початкової освіти. Кожне міністерство створювало власні навчальні заклади, формуючи свою мережу початкових освітніх закладів. Навчальні заклади мали різні принципи поділу, програми та терміни навчання. Окрім того, початкові школи відкривалися й органами місцевого самоврядування (місцевими думами, земствами), громадськими організаціями, приватними особами.

Найчисельнішими були початкові навчальні заклади Синоду та міністерств: військового, державних маєтностей, сільського господарства, а особливо – Міністерства народної освіти.

Значною серед закладів початкової освіти була також частка, так званих церковнопарафіяльних шкіл, або училищ, які засновувались при церковних парафіях. Відповідно до затверджених у 1884 році Священним Синодом “Правилах о церковно-приходских школах” вони отримали назву церковнопарафіяльних, які поділялися на одно- (2 роки навчання), та двокласні (4 роки навчання) училища (школи). Вони підпорядковувалися парафіяльним училищним радам і місцевим органам училищних рад Синоду. У церковнопарафіяльних школах викладалися такі предмети: закон божий, читання та письмо, початкові арифметичні дії, церковні співи.

З кожним роком зростало число міських і земських початкових шкіл. Ширилася також мережа шкіл грамоти (грамотності), які були відомчими або приватними початковими навчальними закладами. Навчання в них тривало один-два роки. Школи грамоти, як правило, не мали власних приміщень і міцної матеріальної бази й розташовувалися в орендованих будинках. З 1891 року вони були передані у відомство Синоду на правах церковнопарафіяльних шкіл.

За початковими навчальними закладами різних відомств і форм, які надавали елементарну освіту, у 1864 році закріпилася загальна назва народних училищ. Навчання в цих закладах тривало 1-4 роки. Проте наприкінці XIX – на початку XX століть з’являються й училища підвищеного типу, з більшим терміном навчання та розширеною програмою: двокласні початкові, повітові, міські училища.

Незважаючи на різноманітність типів початкових навчальних закладів різного підпорядкування, їх кількість була недостатньою, щоб забезпечити потреби народних мас в отриманні початкової освіти. Особливо незадовільним було становище початкової освіти в дрібних містечках і селах. Зусилля держави та місцевих органів влади, спрямовані на формування мережі початкової освіти, не відповідали потребам часу.

У зв'язку з цим у середині XIX століття в передових колах суспільства виникає не лише розуміння необхідності загальної освіти для народу, а й усвідомлення необхідності безпосередньої участі в процесі формування та розвитку безкоштовних початкових навчальних закладів на благодійній основі, які б могли задовольнити потреби в освіті населення усієї країни.

Благодійність відіграла важливу роль у створенні мережі закладів початкової освіти в Україні. Зокрема, виключно на благодійних засадах формувалась система недільних шкіл. Вони засновувались на принципі безкоштовності навчання окремими особами або групами осіб, переважно викладачами, студентами й учнями. Ці школи не мали постійних джерел фінансування.

До кінця XIX століття недільні школи були недержавними навчальними закладами, тому фінансувалися виключно приватними особами та різноманітними установами (переважно благодійними товариствами). Кошти для нагальних потреб збиралися шляхом підписки, проведення лотерей, концертів, літературних читань, лекцій, вечорів і т. ін. Крім того, вчителі недільних шкіл працювали безкоштовно.

Заняття в цих школах проводилися в неділю та святкові дні і переважно для дорослого населення. Як правило, недільні школи не мали власних будинків, а користувалися приміщеннями різноманітних навчальних закладів. Іноді останні дозволяли недільним школам безкоштовно користуватися меблями, навчальним приладдям і книжками зі своїх бібліотек.

За свідченнями Я. Абрамова, витрати на навчання одного учня недільної школи були мізерними (близько 1 крб.) через те, що пожертвування недільним школам надходили переважно у натуральному вигляді (речі, праця на користь школи, продаж необхідних речей за зниженими цінами) й при складанні звітів не перераховувалися у грошовому еквіваленті [178]. Майже всі недільні школи безкоштовно надавали своїм учням все необхідне для навчання: книжки, папір, дошки, пера та ін. Крім недільних, існували й суботні школи для євреїв і п'ятничні – для мусульман. Однак усі вони дотримувалися спільних принципів діяльності.

Ідея заснування недільних шкіл захопила усі верстви тогочасного суспільства – від дворянства та інтелігенції до священнослужителів і студентів, тому відкривали недільні школи представники різних верств населення, які діяли як самостійно, так і об'єднавшись з однодумцями.

Держава відреагувала на пошкваллення громадської активності у сфері створення недільних шкіл, спростивши процедуру реєстрації цих навчальних закладів. Починаючи з 1859 року, опікунам навчальних округів було надано право відкривати приватні школи без дозволу вищих інстанцій, що прискорило розвиток мережі недільних шкіл. Міністр внутрішніх справ 22 березня 1860 року в циркулярі губернаторам

рекомендував сприяти створенню недільних шкіл. Міністр народної освіти пропонував дирекції навчальних округів надавати приміщення для недільних шкіл та всіляко сприяти розширенню їх мережі. У травні 1860 року Міністерство народної освіти видало “Правила про недільні школи”, які дозволяли відкривати ці навчальні заклади представникам різних станів, групам осіб та окремим благодійникам на власні кошти. Цими правилами затверджувався порядок відкриття нових шкіл. Засновник недільної школи повинен був звертатися з проханням до місцевої губернської влади, яка в свою чергу мала отримати дозвіл на відкриття школи в дирекції навчального округу. “Правилами” було обмежено програму навчання виключно законом божим, читанням, письмом, арифметикою та, за наявності можливостей, – малюванням і кресленням. Недільні школи були віднесені до розряду парафіяльних училищ Міністерства народної освіти.

Таким чином, була створена певна нормативна база, яка регулювала порядок відкриття та управління діяльністю недільних шкіл.

Перша в Російській імперії недільна школа була відкрита 11 жовтня 1859 року в Києві. Ініціаторами її створення стали сімнадцять студентів Київського університету св. Володимира та студент Київської духовної академії, які звернулися за підтримкою до викладачів університету, зокрема до професора П.В. Павлова. Останній, у свою чергу, звернувся до опікуна навчального округу М.І. Пирогова з проханням дати дозвіл на відкриття недільної школи, а вже той домігся відповідної санкції Міністерства народної освіти.

За сприянням М.І. Пирогова та інших посадових осіб Київського навчального округу в Україні поширювалася мережа недільних шкіл. Наприкінці жовтня 1859 року була заснована друга київська недільна школа на Жилянській вулиці, у жовтні 1860 року – третя – Печерська, а у 1861 році – четверта недільна школа в приміщенні університету св. Володимира.

Матеріальні засоби недільних шкіл склалися з пожертвуваних коштів. Київський генерал-губернатор князь Васильчиков отримав дозвіл від міністра внутрішніх справ на збір добровільних пожертвувань грошима та книжками для недільних шкіл міста Києва. Було проведено збір коштів за підпискою, який приніс у фонд недільних шкіл 230 крб. 55 коп. [179, с. 2]. Найбільш значними благодійниками виявилися професори, учительський персонал та купці. Так, головним збирачем пожертвувань для недільних шкіл був купець Дегтерев. Заходи для підтримки недільних шкіл проводили студенти університету св. Володимира. Вони засновували традицію проведення музичних вечорів, збір коштів від яких надходив до недільних шкіл [180].

Збір коштів для недільних шкіл Києва шляхом проведення розважальних заходів здійснювали також М. Кропивницький, М. Лисенко,

М. Старицький, княгиня Васильчикова та ін. Так, недільна жіноча школа при Фундуклеївській гімназії з листопада 1860 по березень 1861 року отримала: 15 крб. від київської міської думи, 64 крб. пожертвувань – від різних осіб, 25 крб. – від княгині В. Голіциної та 28 крб. 85 коп. – від зборів із спектаклю Нельговської, концерту княгині Васильчикової та розіграшу лотереї, проведеної студентами.

З відкриттям недільних шкіл тісно пов'язана діяльність Старої Київської громади. Громадівці були ініціаторами відкриття недільних шкіл, навчали за власний рахунок талановитих дітей. Протягом 1859-1862 років члени Київської громади відкрили на Київщині кілька недільних шкіл, в яких початкову освіту отримали сотні учнів. З цією метою М. Костомаров проводив публічний збір коштів [64, с. 13].

Недільні школи відкривалися і в інших містах Київської губернії. Так, у грудні 1859 року була створена недільна школа у Білій Церкві, наступного року – при Спаській церкві у Каневі. А всього протягом 1860 року в Київській губернії було створено одинадцять недільних шкіл.

Священник Феодосій Чайковський відкрив 10 вересня 1861 року недільну школу, що розмістилася у приміщенні, збудованому ним для початкового училища при Преображенській церкві Канева. Вона вміщувала 80 чоловік. Букварі для школи були пожертвовані засновником, а навчальні приладдя – правлінням товариства “Общественная польза” [181].

Активно підтримав ідею створення недільних шкіл для широких народних мас Т.Г. Шевченко. На початку січня 1861 року він надіслав М. Чалому тисячу примірників написаного ним “Букваря южнорусского” для поширення у сільських школах та п'ятдесят примірників “Кобзаря”, кошти від продажу якого використали для допомоги недільним школам [65, с. 15-18]. Крім того, у березні 1861 року поет подарував 3000 примірників “Букваря южнорусского” для продажу в Полтавській губернії з умовою, щоб прибуток був витрачений на підтримку недільних шкіл Полтавщини, та 3000 примірників “Кобзаря” для поширення у недільних школах Харківщини [65, с. 52,65].

Підтримка ідеї заснування недільних шкіл передовими колами української інтелігенції сприяла поширенню цих навчальних закладів по всій території України. Досвід Києва в заснуванні початкових навчальних закладів нового типу втілювали у життя та поширювали в інших містах. Широкому розгортанню справи створення недільних шкіл сприяв успіх киян, схвалення держави, прагнення народу до освіти та висвітлення досвіду організації шкіл на сторінках періодичної преси [181].

Перша Полтавська чоловіча недільна школа була створена 24 квітня 1860 року в приміщенні чоловічої гімназії з ініціативи вчителя Полтавської чоловічої гімназії, члена Полтавської громади О.І. Строніна. Активну участь у діяльності школи брали гімназисти. Чисельність учнів була в

декілька разів вища, ніж у недільних школах Києва: на вересень 1860 року – 209 чоловік (середнє відвідування школи – 25%) [52, с. 104]. У червні того ж року в Полтаві розпочали роботу дві жіночі недільні школи при приватних жіночих пансіонах Лерцер та Дейнеки [43, с. 10].

У 1860 році на Полтавщині були засновані недільні школи: в Кременчуці – жіноча та чоловіча на 40 учнів кожна, у Переяславі – чоловіча на 116 учнів та в Золотоноші на 13 учнів [182]. 9 грудня 1860 року три священники створили в Решетилівці Полтавської губернії недільну школу, в якій навчалося 10-25 учнів. У лютому 1861 року ця школа отримала 31 крб. пожертвувань від двох купців, трьох чиновників та міщанина для купівлі підручників.

Не менш інтенсивно процес створення недільних шкіл на Полтавщині проходив і в наступні роки. Так, у квітні 1861 року у Полтаві були засновані суботня чоловіча та жіноча єврейські школи. З ініціативою їх створення виступив член Полтавської громади О.Я. Кониський. Для їх матеріального забезпечення були пожертвовані кошти (90 крб.), отримані від проведення літературних читань. 24 вересня 1861 року з ініціативи того ж О. Кониського розпочала роботу вечірня недільна школа при Полтавському повітовому училищі [183, с. 1-9]. У вересні 1861 року член Полтавської громади, активна громадська діячка Є.І. Милорадович заснувала в Полтаві жіночу недільну школу. Вона ж була і її розпорядницею. У школі, яка розмішувалася в громадській жіночій гімназії, навчалися 164 учениці. Характерно, що викладання в школі велося українською мовою за українською абеткою Золотова, що була видана на пожертвувані кошти [43, с. 10].

У 1861 році створення недільної школи ініціювало духовенство повітового містечка Кобеляки на Полтавщині. У першій половині 1862 року викладачі Лубенського духовного училища та їх колеги з місцевого повітового училища доклали немало зусиль, щоб відкрити недільну школу в м. Лубни. Зрештою, 25 травня цього року школа прийняла своїх перших учнів [184].

Продовжували плідно працювати на ниві розбудови закладів народної освіти відомі полтавські благодійники О. Кониський та Є. Милорадович. З ініціативи першого у 1862 році почала діяти недільна школа при чоловічій гімназії [184, с. 1-9], а у січні того ж року Є. Милорадович відкрила жіночу недільну школу.

У жовтні 1862 року два артилерійські офіцери заснували недільну школу в с. Опішне Полтавської губернії. У Великих Будищах Полтавського повіту було відкрито недільну школу також коштами офіцера артилерії [36, с. 45]. Загалом на середину 1862 року в Полтавській губернії діяло двадцять п'ять недільних шкіл, у яких початкову освіту здобували діти і дорослі різного віку й різних станів [185, с. 582].

Перша недільна школа в Катеринославській губернії була створена в другій половині 1859 року зусиллями вчителя міського училища Панченка. У м. Єлизаветграді на Катеринославщині першу недільну школу у 1860 році відкрили викладачі місцевого повітового училища [186, с. 42].

Активним діячем у справі створення недільних шкіл на Харківщині була Христина Данилівна Алчевська, яка 10 червня 1862 року заснувала жіночу недільну школу у себе вдома. Навчання у ній було безкоштовне, вчителі працювали без винагороди. Крім того, вони щорічно вносили певну суму на її утримання [54, с. 78-80].

В Одесі лише протягом 1860 року було відкрито п'ять недільних шкіл при Рішельєвському ліцеї, у місцевій гімназії, у сирітському притулку та на Пересипі [187, с. 44].

Значний резонанс серед громадськості Чернігівської губернії отримало відкриття на початку 1860 року студентами Ніжинського ліцею недільної школи в Ніжині. Визнаними центрами поширення грамотності серед населення краю стали і недільні школи, відкриті наступного року в містах Чернігів та Новгород-Сіверський, які функціонували за активної підтримки з боку місцевих благодійників, а особливо – студентської молоді та гімназистів. Відтак, у 1862 році в губернії працювало дев'ять недільних шкіл.

На середину 1860 року чотири недільні школи діяли в м. Миколаєві.

Процес створення недільних шкіл захопив також Поділля та Волинь. На грудень 1859 року лише в Могилеві Подільської губернії діяли чотири недільні школи. На середину 1862 року в Подільській губернії було створено п'ять недільних шкіл. На цей же час п'ять недільних шкіл давали початкову освіту жителям Волинської губернії.

Заслуговують на увагу і непоодинокі випадки створення недільних шкіл при військових частинах і установах. Зокрема, у 1862 році такі школи діяли у Харкові, Полтаві та Могилеві [187, с. 42-49]. Діячі народної освіти засновували недільні школи при в'язницях. Зокрема, недільна школа діяла при Полтавській в'язниці.

На 1862 рік в Україні налічувалося 67 недільних шкіл, з них дев'ять – у Києві [187, с. 375].

Таким чином, за короткий час ідея створення мережі недільних шкіл для поширення початкової освіти серед народних мас набула реального втілення. Її підтримали передові громадські кола не лише у великих губернських центрах, осередках науки й освіти, а й у повітових містечках і селах України. При цьому все більш актуальними ставали вимоги здійснювати навчання в недільних школах українською мовою, а у низці випадків це прагнення української інтелігенції вдалося втілити в життя.

Різке збільшення кількості недільних шкіл (частина з викладанням українською мовою), що діяли на благодійній основі викликав занепокоєння в колах російських можновладців. Зокрема, у доповідній

записці імператорові Третє відділення власної його імператорської величності канцелярії наголошувалося на недоцільності того, щоб частина населення була вдячна за свої знання не державі, а приватній або становій доброчинності [61, с. 22].

На початку 1861 року вийшли нові правила, затверджені Міністерством народної освіти, про недільні школи. Ними було заборонено викладати додаткові предмети в недільних школах, посилювався контроль за благонадійністю викладачів, дозволялося використання лише тих шкільних підручників, які були схвалені Міністерством народної освіти. Причиною цих заборон стали спроби вчителів недільних шкіл збільшити обсяги викладання історії та мови. За новими правилами недільні школи були прирівняні до шкіл грамоти. 8 січня 1861 року вийшло повеління імператора про посилення нагляду за недільними школами з боку Міністерства народної освіти, Міністерства внутрішніх справ та духовного відомства.

Нарешті, 6 червня 1862 року відбулось закриття двох недільних шкіл у Санкт-Петербурзі через викладання в них основ релігійного та державного устрою. У той же час уряд ще більше посилив нагляд за недільними школами. Були закриті недільні школи для цивільних осіб, що існували у військах. Врешті-решт за “Височайшим повелінням про закриття недільних шкіл” від 12 червня 1862 року недільні школи були заборонені.

Щоправда, у “Височайшому повелінні” наголошувалось на тому, що закриття недільних шкіл – тимчасовий крок, і вони будуть знову дозволені після прийняття нових правил про порядок їх діяльності. Однак Міністерство народної освіти не поспішало з їх розробкою. Власне, вони так і не були створені. І тільки під тиском громадськості уряд 14 липня 1864 року ухвалив “Положення про початкові народні училища”, яке лише побіжно стосувалося недільних шкіл. За цим положенням діяльність недільних шкіл формально не заборонялась, але обмежувалась суворим контролем з боку урядової бюрократії. Недільні школи були прирівняні до початкових училищ. Положення визначило програму недільних шкіл в обсязі початкових училищ (закон божий, читання, письмо, церковний спів), яка не враховувала того, що переважну більшість учнів складали дорослі, котрих не задовольняла така кількість предметів. Крім того, Міністерству народної освіти було дозволено засновувати власні недільні школи. Як і в попередні роки, фінансування недільних шкіл передбачалося здійснювати переважно за рахунок приватних пожертвувань та коштів благодійних товариств.

Відновлення недільних шкіл після виходу положення 1864 року відбувалось повільними темпами. Так, протягом 1862-1866 років офіційно не було відкрито жодної недільної школи. У 1866 році Міністерство народної освіти заснувало 33 недільні школи при духовних семінаріях, однак цей досвід виявився невдалим, і невдовзі ці школи були закриті. У

наступні роки відновлення закритих і створення нових недільних шкіл продовжувалося. Більш швидких темпів цей процес набув у дев'яностих роках XIX століття. Так, 4 вересня 1891 року в Одесі було відкрито недільну школу коштами Е.Н. Новикової. У 1889 році за гроші благодійників була заснована Сумська жіноча недільна школа. У 1891 році розпочали роботу Катеринославські чоловіча та жіноча недільні школи, 22 листопада 1892 року – Полтавська жіноча, у 1893 році – дві Київські недільні школи спільного навчання, Лохвицька мішана школа, Миколаївська чоловіча школа, Новгород-Сіверська мішана школа, Ніжинська чоловіча. 9 січня 1894 року відкрито недільну школу в Ромнах, а 19 лютого 1895 року – в Хоролі Полтавської губернії.

Протягом 1896 року недільні школи були відкриті у Бердянську Таврійської губернії та у Прилуках Полтавської губернії. У 1897 році почали діяти недільні школи в Могилеві Подільської губернії, у Одесі та Ніжині. У 1898 році такі навчальні заклади були засновані в Ананьєві Херсонської губернії, Гадячі та Переяславі Полтавської губернії, Кременці Волинської губернії, Новозбикові Чернігівської губернії, Тирасполі та Дубоссарах Херсонської губернії і три у Одесі. Відкривалися недільні школи також при в'язницях: у 1895 році – школа у Харкові, у 1897 році – школа в Акермані Бессарабської губернії [186]. Уже на початок 1897 року в Україні діяло 43 недільні школи для дорослих, у яких навчалось 3030 чоловік [188, с. 114].

Поширенням мережі недільних шкіл у Київській, Подільській та Волинській губерніях особливо активно займалося Київське товариство грамотності. У 1898 році товариство заснувало чоловічу недільну школу в приміщенні дитячого притулку, чоловічу та жіночу недільні школи на Печерську й жіночу недільну школу з двома відділеннями для дорослих та дітей у Павловському провулку м. Києва. У 1900 році товариство відкрило чоловічу й жіночу школи при Київській в'язниці, пізніше – чоловічу недільну школу в приміщенні Політехнічного інституту, а також школи у Смілі, Каневі й Умані [60, с. 59].

Активну роботу щодо заснування недільних шкіл у Харківській губернії проводило Харківське товариство поширення в народі грамотності. У 1869 році товариство відкрило жіночу недільну школу при Олександрійській міській школі, а у 1870 році – чоловічу недільну школу при Харківському духовному училищі. Чоловіча школа з 1895 року, крім коштів товариства, отримувала субсидію від міста – 200 крб. на рік, а жіноча – 35 крб.

Протягом 1904-1905 років товариство заснувало чоловічу та жіночу Новопавлівські недільні школи в приміщенні школи ім. Гаршина.

Не менш плідно працювали й повітові відділення Харківського товариства поширення в народі грамотності. Так, його сумське відділення в 1882 році заснувало жіночу недільну школу в приміщенні жіночого

земського училища та чоловічу недільну школу. Слов'янське відділення в тому ж році відкрило чоловічу і жіночу недільні школи. Богодухівське відділення у 1892 році заснувало чоловічу недільну школу в парафіяльному училищі, а наступного року – жіночу недільну школу. У 1893 році за рахунок благодійників і вчителів було відкрито чоловічу недільну школу при Миколаївській церкві м.Ромен в місцевій церковнопарафіяльній школі [189]. Старобільське відділення у 1903 році відкрило жіночу недільну школу у повітовому центрі. Недільні школи трималися майже виключно на ентузіазмі викладачів, що працювали безкоштовно. Так, учителі Е.А.Грідін, М.Т.Панпурін та інші понад двадцять років допомагали школі безкоштовною працею [190, с. 92-97].

На 1914 рік кількість недільних шкіл для дорослих в Україні збільшилася до 112 [191, с. 315].

Недільні школи не мали адміністрації, залежної від влади, фінансової залежності від держави теж не було, підбір викладачів здійснювався довільно. Окремі недільні школи стали джерелами поширення вільнодумства. Все це робило недільні школи потенційно небезпечними для існуючого ладу. Владні кола протидіяли активному створенню недільних шкіл, оскільки не хотіли втрачати контроль над ними. Незважаючи на це недільні школи продовжували існувати й на початку ХХ століття. І хоча на цей час вони не займали провідного місця серед закладів початкової освіти, все ж таки мали певне значення у поширенні грамотності серед народних мас.

Специфічною формою поширення народної освіти були благодійні народні читання – публічні читання популярних книжок, брошур, статей, що відбувались у спеціальних аудиторіях для неграмотного та малограмотного населення. Читання проводилися приватними особами та різноманітними установами. Благодійні народні читання можна умовно поділити на безкоштовні та платні, що проводилися з метою зібрання коштів для використання їх на різноманітні добродійні потреби. Проведенням безкоштовних народних читань займалися члени українських громад. Так, члени Полтавської громади в Полтавській гімназії у вересні 1861 року вперше в Російській імперії відкрили народні читання [64, с. 42].

Систематичні народні читання в містах засновувалися товариствами, що створювалися саме з цією метою – комісіями народних читань. У 1882 році була створена Київська комісія народних читань на чолі з професором П.П.Алексєєвим, що протягом 1882-1894 років провела 284 читання. Важливо, що половина слухачів відвідувала їх безкоштовно [192]. Протягом 1895 – травня 1897 року комісія провела 78 читань, які безкоштовно відвідало 7567 чоловік (понад 52% слухачів). За 1899-1901 роки було проведено вже 579 народних читань [193; 194].

У Катеринославі народні читання почали впроваджуватися з 1881 року. Протягом 1893-1894 років було проведено 24 читання, що зібрали

близько 3000 слухачів [195]. Активно діяла Одеська комісія народних читань, що у 1890 році мала дві читальні. У них було проведено 67 читань, які відвідали понад 27 тисяч слухачів, з них 17,5 тисяч – безкоштовно. Крім того комісія провела 14 літературно-музичних вечорів, на яких були присутні понад 7 тисяч чоловік. За дев'ять років існування комісії народні читання відвідало близько 200 тисяч чоловік. Комісія активно співробітничала із товариствами, що проводили читання в Кишиневі, Миколаєві, Білозерську Херсонської губернії та у багатьох початкових школах округу. У розпорядженні комісії був склад книжок для продажу за низькими цінами й безкоштовної роздачі (під час читань для ув'язнених, учнів, навіть для шкіл Чорногорії) [196].

Полтавська комісія народних читань протягом 1899 року провела 11 читань у с. Маяцці Кобеляцького повіту, 8 – у Мачухах Полтавського повіту, 19 – у школах м. Полтави та 26 читань у приміщенні Полтавської міської управи. У 1899 році комісія отримала пожертвування від Полтавського земельного банку 50 крб., Губернського комітету народної тверезості – 200 крб., Полтавського товариства взаємного кредиту – 100 крб., Полтавської міської думи – 100 крб., Решетилівської громадської бібліотеки – 5 крб. та від приватних осіб – 61 коп. [197, с. 30-31].

Товариство піклування про народну тверезість у Лубенському повіті провело у 1899 році 102 читання (у тому числі 16 із використанням світлових картин), у 1900 році – 23 читання, які відвідало 5510 чоловік, у 1902 році – 10 читань та 33 театральні вистави, які відвідало 2058 чоловік. На все це товариство витратило 1500 крб. [198, с. 69-80]. У 1903 році було проведено 16 читань, які відвідало 3700 осіб, у 1904 році – 15 читань, у 1905 році – 18 читань, на яких були присутні 8011 слухачів [199, с. 30-31], у 1906 році – 12 читань для 5163 чоловік, у 1907 році – 13 народних читань, що привернули увагу 5221 особи, у 1908 році – 8 читань для 1200 слухачів [200, с. 40-83], у 1910 році – 6 читань, що зібрали 1300 осіб [201, с. 3-5], у 1913 році – 12 читань для 1500 чоловік [202, с. 1-3]. У 1914 році було проведено 6 народних читань для 850 чоловік [203, с. 1-2].

Окрім того, у 1898 році Лубенський повітовий комітет піклування про народну тверезість заснував при чотирьох земських народних училищах експериментальні вечірні курси для дорослих із метою пропаганди тверезого способу життя та поширення грамотності. Товариство сплачувало кожному училищу за проведення курсів п'ять крб. на рік, а починаючи з 1899 року, – десять крб. У 1899 році вечірні курси для дорослих діяли при семи училищах, а у 1900 – при десяти. Протягом 1901 року вечірні курси для дорослих функціонували в одинадцяти народних училищах [204, с. 36]. У 1902-1903 роках вечірні курси для дорослих діяли при трьох земських училищах. Товариство платило винагороду викладачам вечірніх курсів при двох училищах – 20 та 25 крб., а викладач вечірніх

курсів третього училища працював безкоштовно. У 1904 році заробітна плата викладачів курсів у трьох училищах зросла до 35 крб. [205, с. 37-42].

Благодійною діяльністю, спрямованою на поширення народної, переважно економічної освіти займалися також кооперативні організації. Наприклад, у 1911 році понад 200 сільськогосподарських товариств Полтавської губернії провели 1300 народних читань, на яких були присутні близько 5700 слухачів. Крім того, ними було засновано 84% усіх бібліотек губернії. Кооперативами були споруджені народні будинки в Єнакієвому Катеринославської губернії на 11600 крб., у Парцелах Херсонської губернії вартістю 6500 крб., у Полтавській губернії у Тагамлику – на 5124 крб. у Жобкові – на 1100 крб., Колодистому Київської губернії, у Дробишеві та Велико-Писарівському Харківської губернії. Програма просвітницької діяльності кооперативів була різноманітною. Створення недільних шкіл, бібліотек-читалень і чайних, продаж різноманітної літератури, проведення лекцій, читань, курсів і спектаклів були заплановані у постанові Ізюмської наради кооперативів від 25-26 серпня 1913 року. 15-16 листопада 1914 року уповноважені від 121 товариства провели зібрання Київського союзу установ дрібного капіталу, під час якого було створено культурно-освітній капітал. Кошти цього капіталу склались з 1% чистого прибутку товариств і пожертвувань від різноманітних благодійних заходів. Капітал використовувався на проведення курсів, читань, лекцій, видання книжок, брошур, створення бібліотек і читалень [37].

Безперечно, народні читання не давали систематичної початкової освіти. Та часто саме вони дозволяли бажаючим безкоштовно навчатися й одержати елементарні знання про навколишній світ.

Предметом особливої уваги благодійних товариств і приватних благодійників стало відкриття нових постійно діючих початкових навчальних закладів – народних училищ. Відповідно до “Положення про початкові народні училища” початкові навчальні заклади могли засновувати приватні особи – після погодження усіх питань з керівництвом навчального округу – та товариства, якщо в їх статуті був пункт про можливість відкривати освітні заклади.

Особливо плідною в цьому плані була діяльність товариств, які нерідко створювали власні початкові навчальні заклади та підтримували їх протягом всього існування.

Зокрема, досить результативною на ниві початкової освіти була робота Харківського товариства поширення у народі грамотності, створеного у 1869 році. Протягом свого існування воно постійно розширювало мережу початкових шкіл у Харківській губернії. Вже на першому році свого існування товариство відкрило у Харкові Москалівську школу ім. Ф.С. Карпова. Він у 1871 році виділив під школу 150 квадратних сажнів землі, а у 1873 році доплатив 200 крб. за обмін

ділянки землі для школи на більш зручну та пожертвував 1433 крб. 35 коп. Крім того, школа отримала пожертви від інших благодійників: Е.С. Гордієнка 150 крб., Т.С. Кульшина та П.П. Рижкова по 100 крб. 1000 крб. пожертвувань було зібрано завдяки активній праці голови товариства Е.Е. Кроянського [206, с. 10].

У 1872 році на пожертвування, зібрані студентами, товариством була створена Харківська російсько-єврейська школа. У 1875 році промисловець І.Й. Рубінштейн пожертвував товариству 1500 крб., надав позику в 3500 крб. на будівництво нового приміщення для цієї школи та щорічно жертвував по 200 крб. Після смерті І.Й. Рубінштейна почесний опікун Г.І. Рубінштейн жертвував школі по 100 крб. на рік. Ця школа існувала на кошти єврейської общини [207, с. 26].

У 1877 році Харківське товариство поширення в народі грамотності відкрило Харківську жіночу ремісничу школу, навчання в якій було безкоштовним. Ініціатором її створення був гурток освічених жінок на чолі з Ф.П. Максимович. Ділянка землі під будівлю школи була пожертвована товариству спадкоємцями Каспаровими. Всі викладачі цієї школи працювали безкоштовно. За підпискою на заснування школи було зібрано 2400 крб. Школа не мала власного приміщення, тому в 1884 році було розпочато збір коштів на його спорудження. Вдалося зібрати 6 тис. крб. Посильний внесок зробили й самі викладачі. Так, вчителька А.Д. Іванова та законовчитель В.М. Ветухов віддали на будівництво свій заробіток за вісім років, що склав 3 тис. крб. [207, с. 70-71].

На момент заснування у школі навчалось 16 вихованок, а на кінець вісімдесятих років XIX століття їх кількість збільшилася до 87. З них – 16 стипендіаток та 12 пансіонерок різних закладів та приватних осіб, а 59 вихованок навчалися за рахунок товариства [208].

Крім того, Харківське товариство поширення у народі грамотності збудувало у 1888 році повітові народні училища: Сумське жіноче училище та народне училище на хуторі Байраки Старо-Салтівської волості Вовчанського повіту [104, с. 62].

У 1889 році полковник Михайло Йосипович Бородаєвський передав Харківському товариству поширення в народі грамотності будинок та торгівельну частину вартістю 100 тис. крб. для відкриття ремісничої школи для хлопчиків, у результаті чого у 1890 році була заснована Харківська малярно-декоративна школа ім. М.Й. Бородаєвського. Значну матеріальну допомогу їй надала художниця М.Д. Раєвська, яка пожертвувала школі колекцію книжок та малюнків вартістю понад 300 крб.

У 1900 році гурток шанувальників творчості письменника В.М. Гаршина звернувся до Харківського товариства поширення в народі грамотності з пропозицією допомогти заснувати початкове училище на зібрані гуртком кошти. Зібраний капітал був вкрай незначним. Проте його вдалося суттєво збільшити за рахунок продажу творів В.М. Гаршина та

пожертвування художника М.О. Ярошенка (5000 крб.). Землевласник М.С. Мігрін виділив під школу 680 квадратних сажнів землі. Початкова школа ім. В.М. Гаршина була відкрита у 1900 році.

На Харківщині діяла Безруківська хутірська ремісничка школа, яка була заснована місцевими селянами та дочкою поміщика М.М. Білокопитовою у 1894 році. Селяни хутора Мальца Дергачівської волості пожертвували на заснування школи 100 крб. Селяни Дергачівських хуторів постановили жертвувати 30 крб. на рік і виділили одноразово 300 крб. та десятину землі під приміщення школи. Харківське товариство поширення в народі грамотності за проханням засновників взяло школу під опіку. Правління Харківського товариства з метою матеріальної підтримки школи провело благодійні гуляння у Дергачах і Карачівці, під час яких було зібрано понад 200 крб., та в університетському саду Харкова (зібрано 700 крб.) [206, с. 51].

Активно працювали на ниві початкової освіти й комітети піклування про народну тверезість. Так, Київський комітет піклування про народну тверезість заснував та утримував декілька початкових шкіл. Створене у 1903 році Київсько-Звіринецьке парафіяльне однокласне училище одержало від комітету 1520 крб., Деміївське однокласне парафіяльне училище – 1700 крб., однокласне народне училище з класами для дорослих с. Нових Прилук Бердичівського повіту – 1500 крб., а Чорнобильське однокласне народне училище з класами для дорослих – 1500 крб. [209, с. 1-11]. Канівське повітове піклування про народну тверезість 1 грудня 1905 року відкрило однокласне парафіяльне училище на сто учнів [210, с. 4-9].

Свій внесок у становлення початкових навчальних закладів другої половини ХІХ – початку ХХ століть зробили благодійні товариства, що формувалися за релігійною ознакою і підтримували своїх єдиновірців, допомагаючи їм отримати початкову освіту. Так, у 1908 році Благодійне мусульманське товариство відкрило свій конфесійний навчальний заклад – початкову школу з викладанням рідною мовою для дітей при Харківській соборній мечеті. У школі навчалось 25 – 30 учнів. У 1913 році товариство отримало дозвіл на відкриття вечірніх курсів російської мови для дорослих магометан [211, с. 2].

У вересні 1915 року інспектор народних училищ Харківської губернії Ізюмського повіту одержав від мешканців хутора Оленівки Ізюмського повіту прохання на дозвіл відкриття ними школи грамоти для дітей менонітського віросповідання. 16 вересня 1915 року збори власників хутора Оленівки ухвалили створити школу грамотності з її повним утриманням селянами. Платню вчителів визначили у розмірі 450 крб. на рік, на опалення – 100 крб., на початкові витрати – 50 крб. [212, с. 1-3].

Житомирське римо-католицьке благодійне товариство, засноване 1 жовтня 1905 року, мало на меті допомагати бідним католикам. Протягом 1905-1906 років товариство об'єднало 439 дійсних членів та 53 членів-

змагателів. За цей період товариство отримало пожертви від барона де Шодаур – 700 крб., Олени Стецької – 100 крб., Житомирського товариства взаємного кредиту – 40 крб., Житомирського благородного зібрання – 150 крб., Житомирського кредитної каси – 10 крб., замість візитів на Різдво та Паску – 238 крб., на смерть Романа Жураківського – 50 крб., за заповітом статського радника Ніжицького – 294 крб. Дрібні пожертви склали 681 крб., одноразові – 469 крб. Частину зібраних коштів товариство витратило на створення швейної майстерні для дітей [213, с. 60-65].

Опікувалося проблемами початкової освіти і Київське римо-католицьке благодійне товариство. З 1 листопада 1907 року в садибі, подарованій товариству Я. Маньковською, діяв робітний будинок для хлопчиків імені св. Вацлава. Діти навчалися там ремеслам та грамоті [214, с. 251].

Специфічними навчальними закладами для єврейського населення були талмуд-тори. Ці школи навчали переважно бідних дітей і сиріт. Школи існували за рахунок пожертвувань, а навчання в них було безкоштовне. Так, Полтавська талмуд-тора діяла з 1863 року. Вона була відкрита коштами Ф.Л. Геренберг, яка у 1894 році пожертвувала 5 тис. крб. на честь померлого чоловіка та Д.І. Молдавського, який надав декілька тисяч карбованців безвідсоткового кредиту. Навчалися у ній бідні єврейські діти, які отримували безкоштовний сніданок та обід, а найбіднішим видавали одяг та навчальні приладдя [215, с. 743].

Восени 1896 року за фінансованої підтримки гуртка єврейських дам було відкрито Полтавське єврейське жіноче училище для дівчат бідних батьків у будинку Е.Н. Бельговської [35, с. 322]. У 1880 році в Умані була заснована талмуд-тора з ремісничим відділенням для хлопчиків [71, с. 24].

В Україні діяли також початкові школи для іноземців, зокрема, німецькі та чеські, які засновувалися та утримувалися виключно на благодійні кошти. Ці школи фінансувалися національними общинами та окремими благодійниками. Так, протягом 1893-1909 років лише в Київському навчальному окрузі діяло від 300 до 365 шкіл для іногородців [115; 116; 117; 118; 119; 120; 121; 122; 123; 124; 125; 126; 127; 128; 129].

Створенням умов для отримання початкової освіти опікувалися також благодійні товариства, головною метою яких був догляд за дітьми-сиротами та безпритульними. Так, у 1866 році Харківське благодійне товариство розпочало збір коштів на відкриття притулку для хлопчиків. Було зібрано 13 тис. крб., а штабс-ротмістр П.Ф. Матушинський для увічнення пам'яті про мученицьку смерть Олександра II пожертвував товариству дворове місце з двома будинками та іншими спорудами. Хлопчики-вихованці притулку отримували загальну освіту за програмами початкових народних училищ та ремісничу освіту Дитячі притулки, крім утримання своїх вихованців, прагнули надати їм безкоштовну початкову освіту. Харківське благодійне товариство фінансувало будинок піклування,

складовою частиною якого була жіноча школа, що на середину 90-х років XIX століття мала 90 вихованок, з них – 15 стипендіаток і 15 пансіонерок різних установ та осіб [73, с. 135-136].

Волинське товариство сприяння вихованню дітей з відділом їх захисту протягом 1901 року створило два притулки на 30 дітей кожен. Їх вихованці отримували початкову освіту за кошти товариства. У 1905 році товариство відкрило рукодільні класи для дівчат [216, с. 6].

Благодійні товариства відігравали важливу роль у становленні системи початкового навчання в Україні. Для створення початкових навчальних закладів товариства об'єднували кошти окремих заможних благодійників, безліч дрібних приватних пожертвувань, власні кошти, вирішували організаційні питання з представниками влади. Таким чином, благодійні організації об'єднували зусилля та кошти людей, яких було б замало для досягнення результату власними силами.

Певне значення у створенні мережі початкових народних училищ мала також станова благодійність. Найчастіше до практики збору благодійних коштів з метою відкриття початкових навчальних закладів звертались сільські общини. Рішення про колективну допомогу на їх заснування приймалися на спільних зібраннях, або засіданнях органів місцевого самоврядування більшістю голосів і ці приписи були обов'язковим для виконання усіма членами общини. Щоправда, станові збори общин на благодійні справи були невеликими – переважно не перевищували декількох копійок з десятини або двору. Однак гроші надходили від усіх господарів, тому на зібрані кошти можна було збудувати школи, а за умови ведення щорічного збору на освіту – й утримувати їх.

Архівні та інші документи засвідчують немало подібних випадків. Так, 29 травня 1862 року в селі Шандровському Канівської волості Київської губернії сільський схід постановив на власні кошти заснувати однокласне народне училище [216]. Приміщення Середняківського училища Петровської волості Гадяцького повіту було збудоване 1 січня 1887 року за кошти жителів села та частково утримувалося ними [217]. 22 жовтня 1875 року сільський схід виділив на будівництво школи в с. Згуровці Полтавської губернії 300 крб. та звернувся до П.А. Кочубея з проханням виділити ділянку землі для неї. Землевласник Петро Аркадійович Кочубей 31 грудня того ж року пожертвував для створення школи 400 квадратних сажнів землі [218]. 23 серпня 1876 року схід містечка Вейсбахівки Прилуцького повіту постановив витратити на створення школи 6 тис. крб. [219].

У 1891 році три сільські общини Мелітопольського повіту спорудили будинки для шкіл вартістю до п'яти тис. крб.; у двох селах приміщення шкіл добудовувалися, а чотири сільські общини розпочали їх будівництво. Крім того, сільські общини витратили на ремонт шкіл Мелітопольського

повіту п'ять тис. крб. Ремонти приміщень шкіл коштами сільських общин проводились у Дніпровському та Бердянському повітах Таврійської губернії [220].

У 1909 році Полтавське губернське земство звернулося до сільських і міських общин із закликом об'єднати зусилля у справі створення нових початкових народних училищ. Оскільки місцеві общини не завжди мали змогу власними силами відкрити початкові школи, вони досить активно відгукнулись на звернення земства. Це, зокрема, засвідчують дані додатку А про надання сільськими та міськими общинами Полтавської губернії ділянок землі для створення початкових навчальних закладів.

Маємо й непоодинокі факти, які засвідчують участь дворян у збиранні коштів для відкриття початкових навчальних закладів. Наприклад, 31 грудня 1872 року голова Київського губернського дворянського зібрання передав у київський відділ Імператорського російського технічного товариства 1027 крб. 89 коп., зібрані дворянством для відкриття технічної школи в м. Сміла. 2 грудня 1875 року графи Бобринські – Олександр, Володимир та Лев пожертвували під технічну школу ділянку землі (три десятини) та сад [221, с. 3-5].

Українські промисловці здебільшого піклувалися про розвиток початкової професійної освіти робітничого населення. Так, коштами власників цукрових заводів у 1874 році було відкрито смілянські ранкові та вечірні класи для неповнолітніх робітників. У 1877 році при Смілянському цукровому заводі було засновано однокласне народне училище, яке 1882 року стало двокласним. З 1883 року почало діяти однокласне жіноче училище. У 1884 році київським відділом Імператорського російського товариства при цукровому заводі відкрито Смілянські технічні класи імені Олексія Олексійовича Боровського для навчання цукроварінню. У 1888 році при заводі відкрились класи конторських знань [222, с. 24].

Станова благодійність відіграла досить значну роль у розширенні мережі закладів початкової освіти в Україні. За умови неможливості збудувати навчальний заклад за кошти однієї або кількох осіб, відсутності або малозабезпеченості благодійних товариств та організацій, в окремих регіонах станова благодійність була досить ефективною. Як і благодійні товариства, станова благодійність об'єднувала капітали та зусилля представників певного стану для відкриття народних училищ.

Зберіглося немало свідчень і про випадки індивідуальної благодійності, зокрема про будівництво, початкових навчальних закладів виключно на власні кошти. Лише досить заможні особи могли дозволити собі зробити добродійну справу – самотужки відкрити навчальний заклад, не отримуючи від нього ніяких прибутків. Тим більшої уваги заслуговують такі випадки.

Традиційно високою у галузі індивідуальної допомоги була благодійна активність представників дворянського стану. Так, 6 грудня 1859 року в Камено-Бродській вотчині Київської губернії Радомишльського повіту коштами поміщиків Савицьких була відкрита початкова школа для хлопчиків [223, с. 100].

Поміщик Змієвського повіту Харківської губернії Григорій Петрович Данилевський у 1861 році пожертвував комітету з питань покращення побуту поміщицьких селян своє жалування – 680 крб. З них 280 крб. – на створення навчального закладу для селян та 400 крб. – на книжки для Змієвського повітового училища [224, с. 93].

Катерина Василівна Галаган улітку 1873 року збудувала на власні кошти приміщення для однокласного народного училища ім. Павла Галагана в с. Тинці Конотопського повіту Чернігівської губернії на 150 учнів з квартирою для вчителя та пожертвувала 5 тис. крб. для використання відсотків капіталу на потреби училища [225, с. 1; 226]. Катерина Галаган стала опікуном училища та вирішила давати на його утримання від своєї економії по 300 крб. на рік, доки не наростуть відсотки на пожертвований капітал [227]. Її чоловік Г.П. Галаган 11 жовтня 1877 року пожертвував на будівництво приміщення училища у с. Мостищах Козелецького повіту Чернігівської губернії 600 квадратних сажнів землі та 150 крб. [228, с. 1].

Мировий посередник другої ділянки Радомишльського повіту Київської губернії Григорій Семенович Лаврентьєв протягом 1884-1886 років відкрив у цьому повіті однокласні народні училища в селах Карасятчихах, Шипляках, Обуховичах та містечку Іванковому. Крім того, він отримав дозвіл створити училища в селах Рутичах, Товстому лісі та Розважеві. За це 29 січня 1887 року отримав подяку від Міністерства народної освіти [229].

Активним благодійником народної освіти був Григорій Григорович Маразлі. Так, у 1886 році на власній дачі в Одеському повіті він відкрив школу садівництва, у якій він утримував багато пансіонерів. Під школу садівництва Г. Маразлі виділив п'ять десятин землі та збудував три приміщення (два з яких – двоповерхові). У тому ж році він пожертвував 12 тис. крб. для створення народного училища з домовою церквою на Куяльницькому лимані, а у 1889 році дав 15 тис. крб. на будівництво приміщення народного училища на Ближніх Млинах [230, с. 59-62].

Відставний генерал-майор Мелетій Іванович Пеунов 28 червня 1905 року заповів відсотки з капіталу 31500 крб. на створення двокласної Оленинської промислової школи у с. Веселе Харківського повіту на честь його дружини Олени Михайлівни Пеунової. Крім того, він заповів своєму братові відсотки з 15 тис. крб., які після смерті останнього повинні були перейти у власність школи. Дворянка Надія Михайлівна Філіпова, яка виконувала заповіт благодійника, пожертвувала майбутній школі будинок

із садибою у дві десятини та 1140 квадратних сажнів землі на загальну суму 54500 крб. У 1909 році розпочалося будівництво приміщення школи. У червні 1909 року витрати на будівництво школи становили 9954 крб. 75 коп. [231, с. 2-38].

Індивідуальна благодійність була надзвичайно ефективна тому, що під час заснування благодійником початкового навчального закладу та надання капіталу на його утримання, установа була забезпечена на весь час свого існування відсотками з капіталу. Крім того, після створення навчального закладу благодійник часто обирався почесним опікуном й турбувався про його стан, щороку жертвуючи певну суму на його утримання й розвиток.

Об'єктом благодійної діяльності товариств і представників різних станів були не лише звичайні початкові школи, але й школи для дітей з вадами здоров'я. Принагідно згадати, що вони існували здавна, однак переважно у великих містах, а за навчання в них сплачувались великі кошти. На заваді формуванню розгалуженої системи цих навчальних закладів ставала відсутність коштів, кваліфікованих вчителів, а нерідко й протидія владних структур.

Наприкінці XIX – на початку XX століть суспільство приходить до усвідомлення необхідності значного розширення мережі навчальних закладів для глухих, сліпих та дітей з іншими вадами здоров'я. Земства та приватні благодійники прагнули відкрити більше безкоштовних шкіл для дітей з обмеженими можливостями, де вони змогли б здобути початкову освіту та навчитися ремеслам.

Не випадково процес активного створення навчальних закладів для дітей з вадами здоров'я розпочався наприкінці XIX століття. Так, у січні 1885 року в селі Блюменорг Гальбштадтського округу менонітською громадою було відкрито й фінансувалося Маріїнське училище для глухонімих. У 1889 році громада збудувала двоповерхову будівлю для училища у селі Тіге Херсонської губернії. У 1887 році відкрилося ще одне училище для глухонімих дітей в селі Ворс Одеського повіту, що існувало виключно на пожертви німецьких колоністів Херсонської та Бессарабської губерній [59, с. 203].

За ініціативою Одеського відділу опіки глухонімих 25 вересня 1903 року було відкрито Одеську школу глухонімих. Кошти на її утримання виділяла міська управа (2100 крб. щорічно) та кілька земств (300-600 крб. на рік). Для заснування школи було проведено збір коштів від членів відділу та шляхом підписки. Усього було зібрано близько 900 крб. Однак цього було замало для відкриття школи. Допоміг коштами Г.Г. Маразлі, який пізніше став почесним опікуном школи [59, с. 200].

Ініціаторами заснування шкіл для дітей з вадами здоров'я нерідко були їх близькі родичі. Співчуття до рідних переростало в усвідомлення необхідності допомогти не лише їм, але й іншим знедоленим. Так, першу

школу для глухонімих на Київщині відкрив на власні кошти в листопаді 1897 року в селі Максимовичі Київської губернії священник М. Яворський, що мав двох глухонімих дочок. Для школи він збудував дерев'яний будинок, а під гуртожиток віддав власну квартиру. Навчання в школі було повністю безкоштовним.

Купець другої гільдії Михайло Дмитрович Варда, одинадцять братів та сім сестер якого були глухонімими, 14 листопада 1901 року відкрив Лохвицьку школу для глухонімих. М.Д. Варда для її заснування пожертвував тринадцять десятин землі з будинком та іншими спорудами у м. Лохвиці Полтавської губернії. Школа існувала виключно на приватні пожертвування, мала стипендії окремих повітів і Полтавського губернського земства.

В Олександрівську Катеринославської губернії завдяки міському голові, уповноваженому Петербурзької опікунської ради Ф.Ф. Мовчановському 20 серпня 1903 року було засновано школу для глухонімих. Протягом 1903 року за його клопотанням від повітових та міських управ школа отримала 80 тис. крб. Сам засновник витратив понад 10 тис. крб. власних грошей на будівництво приміщення школи. Навчальні заклади Олександрійського відділу Петербурзької опікунської ради (ремісничі майстерні, дитячий садок, школа для невстигаючих) відкривалися та існували за рахунок приватних пожертвувань [59, с. 210-215].

Таким чином, діяльність благодійників сприяла створенню мережі початкових навчальних закладів для дітей з вадами здоров'я. Більшість подібних навчальних закладів була відкрита на пожертвування окремих добродійників, благодійних товариств та за підтримки земств.

Як вже зазначалось, значну групу серед закладів початкової освіти склали церковнопарафіяльні школи та школи грамоти, засновані релігійними общинами, священниками, прихожанами, переважно при окремих храмах чи монастирях. Закономірно, що найчастіше з ініціативою їх відкриття виступали представники духовенства. Часто зі свого мізерного статку, за останні кошти, залучаючи до цієї справи прихожан, вони створювали й підтримували церковнопарафіяльні школи та школи грамоти, безкоштовно викладаючи у них. Доки не була створена мережа земських навчальних закладів, церковнопарафіяльні школи і школи грамоти були чи не єдиним осередком здобуття початкової освіти для дітей селян.

Сторінки єпархіальних видань рясніють згадками про благодійну допомогу священнослужителів школам, підтримки їх ініціативи представниками інших станів. Зокрема, коштами церковнослужителів та інших благодійників було засновано низку церковнопарафіяльних шкіл в Київській єпархії. Так, 12 січня 1860 року з ініціативи місцевого духовенства була відкрита безкоштовна церковнопарафіяльна школа у

м. Білогородці Київської губернії. У Білій Церкві Київської губернії протягом 1859-1860 років були створені чотири церковнопарафіяльні школи. Благодійну участь у їх відкритті взяли чиновники і дворяни, пожертвувавши 150 крб. 8 січня 1859 року було створено школу в с. Карашин Канівського повіту Київської губернії. З відповідною ініціативою виступила релігійна община, а церковний староста Нестор Сунчак заповів кошти на будівництво школи, платню вчителям на перший рік та на навчання 10 сиріт або дітей бідних батьків. На потреби школи надійшли також кошти з благодійного музичного вечора 17 квітня 1861 року [250].

З ініціативи ігумені Ладинського монастиря Дорофеї на монастирські кошти 1 жовтня 1875 року було засноване Ладинське жіноче трикласне єпархіальне училище, в якому виховувалось 20 сиріт. Настоятель церкви села Товкачівки Прилуцького повіту Полтавської губернії подарував для будівництва училища 1,5 десятини землі біля монастиря. Однак через нестачу коштів училище розміщувалося в будинку монастиря. Протягом 1875-1878 років духовенство Полтавської губернії пожертвувало для училища 4605 крб. [232].

Особливої динаміки процес відкриття церковнопарафіяльних шкіл набув після затвердження Священним Синодом “Правил для церковнопарафіяльних шкіл”. Церковні ієрархи неодноразово зверталися до духовенства й усіх віруючих із закликом взяти посильну участь у розбудові мережі навчальних закладів початкової освіти, які перебували під управлінням органів церковного управління. Сторінки релігійних видань постійно інформували про відповідну діяльність благодійників, які отримували церковне благословення за неї. Тим самим благодійники отримували додаткові моральні стимули для своєї діяльності.

Зокрема, активно включилися в роботу по розбудові мережі церковнопарафіяльних шкіл церковні братства. Лише Полтавське єпархіальне Свято-Троїцьке братство протягом сімнадцяти років свого існування (1889-1906) виділило на будівництво й ремонт церковнопарафіяльних шкіл та шкіл грамоти 40739 крб. [233, с. 1051]. Єпископ Полтавський Іларіон піклувався про церковнопарафіяльні школи, особливо про школи для дівчат. Він створив Полтавське Свято-Макаріївське братство, що займалося поширенням християнської освіти та наданням благодійної допомоги [34, с. 17-19].

Протягом 1893-1894 навчального року в Зіньківському повіті за рахунок прихожан були збудовані приміщення для церковнопарафіяльних шкіл при Троїцькій церкві села Власівки, при Преображенській церкві села Тарасівки та в селі Лучки Кобеляцького повіту. За гроші общини було збудовано приміщення школи в селі Лозовий Яр Пирятинського повіту [234].

При Захаріє-Єлізаветинській церкві села Піщаного Полтавського повіту безкоштовна школа грамоти відкрилась 10 листопада 1893 року. Меблі для неї придбав опікун Піщанського народного училища волосний старшина Ферапонт Губенко [235].

У серпні 1894 року священик Покровської церкви міста Ромен Федір Мирович відновив безкоштовну однокласну церковнопарафіяльну школу в приміщенні парафіяльного піклування, на що витратив 3 тисячі крб. При Троїцькій церкві села Засулля Роменського повіту священик Андрій Осипов відкрив змішану безкоштовну церковнопарафіяльну школу [236].

1 вересня 1894 року розпочалися навчання у чоловічій церковнопарафіяльній школі при Полтавському Хрестовоздвиженському монастирі. Вона працювала в приміщенні, збудованому спадковим почесним громадянином Інокентієм Семеновичем Котельниковим, на яке він витратив 3,5 тисячі крб. На облаштування школи благодійник пожертвував недоторканий капітал – 10 тис. крб., на відсотки яких вона повинна була утримуватися [237]. 15 вересня 1894 року відкривається безкоштовна церковнопарафіяльна школа при Преображенській церкві містечка Нові Санжари Полтавського повіту. Оплачував оренду приміщення, опалення, меблі й підручники учитель Велико-Кобеляцького сільського народного училища Кобеляцького повіту Петро Якович Шерстюк [238]. 25 вересня того ж року коштами священика Володимира Калинникова відкрилась безкоштовна церковнопарафіяльна школа для дорослих при Лукінській церкві села Старицьківка Костянтиноградського повіту Полтавської губернії [239].

Церковнопарафіяльна школа при Свято-Троїцькій церкві містечка Нові Санжари на Полтавщині була відкрита 3 жовтня 1894 року. Вона розпочала діяльність за гроші опікуна, церковного братства та церкви, отримавши від кожного по 50 крб. [239]. 10 жовтня 1894 року при Миколаївській церкві містечка Білики Кобеляцького повіту була відкрита безкоштовна церковнопарафіяльна школа грамоти, навчальний інвентар і підручники для якої придбали прихожани та приватні благодійники [240]. 12 жовтня того ж року при Олександрівській церкві села Матвіївки Золотоніського повіту за кошти сільської общини відкрилась безкоштовна школа грамоти для дівчат [240].

При церкві Всіх Святих містечка Семенівки Хорольського повіту Полтавської губернії за гроші благочинного священика Прокопія Кривусеєва 1 листопада 1894 року була відкрита церковнопарафіяльна школа [241]. Священик Микола Пастирський 5 листопада того ж року відкрив при Різдвяно-Богородицькій церкві села Соломин Кобеляцького повіту церковнопарафіяльну школу, забезпечивши її меблями, підручниками та письмовим приладдям [240]. 21 листопада 1894 року відкрилась церковнопарафіяльна школа при Полтавському кафедральному Успенському соборі. Пожертви для школи надійшли від священика Петра

Діатоловича (100 крб.), псаломщика Михайла Афанасійовича Кирієнка-Волошина (100 крб.), хору півчих єпископа Іларіона (100 крб.), священника собору Іустина Ольшевського (10 крб. щорічно). Церковний староста Василь Петрович Таранущенко пожертвував шкільні приладдя та підручники [242].

У 1894 році священником Миколою Тарасовичем та його дружиною була відкрита безкоштовна школа грамоти для дівчат при Свято-Вознесенській церкві села Томаровки Пирятинського повіту Полтавської губернії. Сам священник забезпечив школу опаленням на зиму, а його дружина Олена Павлівна, опікунка школи, закупила матеріал для рукоділля вихованок та деякі меблі [243].

При церкві мучениці Олександри Лохвицького повіту наприкінці 1894 року розпочала роботу жіноча церковнопарафіяльна школа в маєтку спадкового почесного громадянина Михайла Абрамовича Горвиця. Він повністю утримував школу та витрачав 70 крб. на річну платню вчителіці. При Воскресенській школі Миргорода працювала церковнопарафіяльна школа для дівчат, навчальне приладдя для якої було придбане на пожертви прихожан [244]. 29 грудня того ж року в містечку Мала Перещепина Костянтиноградського повіту відкрилась перша в Полтавській єпархії церква-школа, заснована коштами благодійників і церкви. Козачка Юліана Каніболоцька пожертвувала для неї 500 крб., опікун школи Г.Ф. Яременко – 200 крб., церковний староста І.К. Пустьак – 200 крб. [245].

У 1895 році спадковий дворянин Василь Петрович Кочубей у Диканьці за власні кошти збудував церковнопарафіяльну школу для хлопчиків і дівчат та утримував її [246].

У жовтні 1895 року відбулося освячення жіночої церковнопарафіяльної школи в селі Деньги Золотоніського повіту Полтавської губернії, яка була створена Свято-Михайлівським братством і благодійниками. Так, зокрема, дворянин Д.Г. Демченко подарував для школи ділянку землі вартістю 200 крб. та 138 крб. грошима, дворянин Ришашевський – 10 крб., протоієрей Кронштадтський О.І. Сергєєв – 100 крб., місцева парафіяльна церква – 221 крб., а Свято-Михайлівське братство – 349 крб. [247].

У 1810 році таємний радник Йосип Степанович Судієнко заповів 100 тис. крб. на створення церкви на полі Полтавської битви. Окрім того, на відсотки з цього капіталу було засновано та утримувалося кілька навчальних закладів. Зокрема, 17 жовтня 1899 року відкрилася трирічна церковно-вчительська школа для підготовки вчителів церковних шкіл. Ця школа була заснована коштами Синоду (15 тис. крб.) та на відсотки з капіталу Судієнка (19200 крб.) і повністю утримувалася на пожертвування Судієнка. Церковно-вчительська школа була збудована на землі, подарованій дочкою купця М.К. Прохоровою [35].

Інтенсивність будівництва церковнопарафіяльних шкіл за гроші благодійників на початку ХХ століття дещо знизилась. Проте вони й надалі продовжували перебувати в полі їх уваги. Так, протягом 1911-1912 навчального року, наприклад, в Полтавській губернії було засновано декілька церковнопарафіяльних шкіл. У Кременчуцькому повіті при Миколаївській церкві за рахунок священика І. Козьмиського збудовано приміщення для школи вартістю 1800 крб., у посаді Крюкові священик М. Коропов відкрив школу, на будівництво якої витратив 7 тис. крб. (гроші зібрані за підпискою, а найбільші пожертвування надійшли від селян с. Белоградова та Комарова – по 1 тис. крб.), у с. Позикове була збудована школа вартістю 30 тис. крб. коштами графині М.В. Капніст, поміщика О.К. Панаїотова. Три тисячі карбованців та десятину землі пожертвували для школи місцеві селяни. У Хорольському повіті почесний опікун церковної школи штабс-капітан В.Л. Позін за підтримки селян заснував у с. Новоселиці школу на честь 300-річчя царювання дому Романових [248].

Перелік подібних фактів можна продовжити не лише на прикладі Полтавщини, а й інших губерній України.

Значну роль у заснуванні та підтримці початкових навчальних закладів відігравали благодійні товариства та окремі благодійники. Для багатьох навчальних закладів благодійні кошти становили значну частину від загальної суми їх фінансування, а окремі заклади освіти своєю діяльністю завдячували лише благодійникам і благодійним товариствам.

До офіційного відкриття у 1894 році Полтавська талмуд-тора отримала невеликі пожертвування – усього 3500 крб. На початку 80-х років ХІХ століття генерал-губернатор Більбасов став членом Товариства талмуд-тори, піднявши авторитет школи. Відтак, до 1912 року Полтавська талмуд-тора отримала капітали за заповітами Л.Т. Фрішберга – 2 тис. крб., доктора Герберга – 2600 крб., М.А. Ейлера – 1 тис. крб., І.А. Дохмана – 6900 крб. У 1912 році талмуд-тора отримала від міської управи на одяг та взуття бідним учням 5000 крб. та пожертвувань на 1725 крб. від Товариства взаємного страхування від вогню, Позико-зберігального товариства, а також Товариства взаємного кредиту та приватних осіб. Члени Товариства талмуд-тори з року в рік жертвували на потреби школи чітко встановлену суму. Зокрема, у 1912 році 116 членів товариства пожертвували 884 крб. [249, с. 3-20].

Найчастіше ж початкові школи функціонували за рахунок різних форм благодійної підтримки від різних за походженням та соціальним статусом благодійників.

У 1887-1888 навчальному році на церковнопарафіяльні школи Київської єпархії надійшли такі пожертвування: від княгині Ольги Лопухіної-Демидової – 2000 крб., від графів Бобринських – понад 1500 крб., така ж сума від володарів Мошино-Городищенських маєтків Балашових, від дійсного статського радника Миколи Терещенка – понад

1250 крб., від опікунів церковнопарафіяльної школи при київській Притисько-Нікольській церкві купців Вольфельда та Френкеля – 510 крб., від опікуна церковнопарафіяльної школи с. Самгородка Чернігівського повіту Альбрандта – 335 крб., від опікуна церковнопарафіяльної школи с. Сунок князя Яшвіля – 240 крб., від опікуна церковнопарафіяльної школи с. Григорівки Канівського повіту Пото – 200 крб., стільки ж від графа Бутурліна, від князя Святополка-Четвертинського – 180 крб., від князя Сан-Донато, землевласника с. Підвисоцького Липовецького повіту Пржевалінського, церковного старости Цареконстантинівської церкви Києва Тубіка та генеральші Ісакової – по 150 крб., від голови Києво-Вознесенського піклування Д. Друзякіна, священника с. Колодистого Уманського повіту В. Доманицького – по 120 крб. [250, с. 18-22].

Досить поширеною формою пожертвувань був заповіт благодійниками частини або всього свого майна на утримання навчальних закладів. Так, надвірний радник Микола Олексійович Лебедев 9 грудня 1883 року заповів Трипільській народній школі Київського повіту 100 крб., а Київському Олександрівському ремісничому училищу – 50 крб. [251, с. 9]. Почесний опікун Московської початкової школи у Харкові Ф.С. Карпов від дня її утворення жертвував по 150 крб. щорічно, а у 1891 році заповів 10 тис. крб. на утримання школи після його смерті. Загалом же Ф.С. Карпов заповів Харківському товариству поширення грамотності понад 187 тис. крб. [207, с. 10].

Дружина інженера-технолога Параска Федорівна Попенко у 1905 році заповіла 10 тис. крб. для використання відсотків капіталу на благодійні справи: 1 тис. крб. для училища глухонімих у Києві, 1 тис. крб. для церковнопарафіяльного училища містечка Рудні, Могилівської губернії, решту коштів – Комітету утримання та виховання дітей нижчих чинів, загиблих у війні [252, с. 1-3]. Професор Харківського університету Г.С. Гордієнко заповів Харківському губернському земству понад 40 тис. крб. на утримання початкових шкіл Харківщини [74].

Ще одною формою надання благодійної допомоги на підтримку діяльності початкових навчальних закладів були щорічні відрахування певних сум. Так, власники Смілянського цукрового заводу видавали навчальним закладам 7500 крб. на рік, а київський відділ Імператорського російського технічного товариства – близько 3000 крб. [221, с. 24]. Протягом 1884-1913 років на технічні класи лише благодійники витратили 133462 крб. 51 коп., а київський відділ Імператорського російського технічного товариства – 36419 крб. 83 коп. [253, с. 7].

Цукрові заводи виділяли смілянським технічним класам частину від своїх прибутків: товариство заводу Городка, Яроповичей, Корсунського маєтку, заводу С.С. Вікуліна, Топорівського, Костобродського, Охтирсько-Тростянецького, Миколаївського, Борщавецького, Хонтківецького заводів

видавали по 1/10 коп. з перероблених десяти пудів буряку, Карасиловського та Рамонського заводів – по 1/8 коп. [221, с. 8-33].

Протягом 1887-1888 навчального року в Полтавській єпархії за рахунок засновників і опікунів існували такі школи: Єлизаветинська в с. Власовці Костянтиноградського повіту протоієрея Дія Пономарьова, у с. Заочепськ Кобеляцького повіту священика Іоанна Евстарієва; монастирські школи: Полтавського Хрестовоздвиженського, Прилуцького Свято-Троїцького, Густинського і Спасо-Преображенського Лубенського монастирів [254, с. 729-742].

У 1891 році завдяки благодійній допомозі священиків діяли такі навчальні заклади: Самсонівська школа Полтавського повіту – на кошти єпископа Полтавського та Переяславського Іларіона, а також на відсотки з капіталу Судієнка (424 крб. на рік); Афанасівська школа Лубенського монастиря отримувала 1000 крб. на рік від останнього. Жіноча та чоловіча школи Козельщинського монастиря одержували відсотки з капіталу 2135 крб. Різдвяно-Богородична церковнопарафіяльна школа утримувалася за рахунок коштів управління Харківсько-Миколаївської залізниці, Лубенська школа при Троїцькій церкві отримувала 60 крб. від місцевого парафіяльного піклування та 300 крб. від церкви. Школа для дівчат у Нехворощі Костянтиноградського повіту існувала на відсотки з 1000 крб., що були пожертвовані поручиком Георгієм Де-Векою; Озерська школа Кобеляцького повіту мала капітал 5,5 тис. крб., пожертвований їй почесним опікуном поміщиком Дмитром Гавриленком. На утримання шкіл Кобеляцького повіту надійшли пожертви від священика Якова Прихожого – 60 крб., від протоієрея м. Кобеляк Сергія Боровського – 230 крб. Лубенське Спасо-Преображенське братство на школи Лубенського повіту пожертвувало 540 крб. [255, с. 218-246].

Протягом 1893-1894 навчального року зразкова жіноча школа при Полтавському Єпархіальному жіночому училищі існувала на кошти єпископа Іларіона та опікунки Е.Я. Котельникової. Гамаліївська церковнопарафіяльна школа Гадяцького повіту отримувала від своєї опікунки пані Капцевич приміщення, опалення та 90 крб. щорічно. Церковнопарафіяльні школи Костянтиноградського повіту одержували регулярні надходження – Ольховська від опікунки 15 крб. щомісяця, Старовірська – 100 крб. на рік від сільської общини. У Кременчуцькому повіті школи при Преображенській церкві, Богоугодному закладі та Крюківська отримували від міської управи по 100 крб. кожна, Мандилівська школа діяла за рахунок засновника лікаря А.М. Орловського та його дружини Олександри Андріївни. Градизька школа при Покровській церкві одержувала від священика А. Марченка 25 крб. щорічно, Гобовська – від дворянина А. Андріанова – 60 крб. щорічно. Хорошківська школа Кобеляцького повіту отримувала 60 крб. від опікуна Погорілка. Сулимівська школа Переяславського повіту від свого опікуна одержувала

по 100 крб. на рік. Шилівська церковнопарафіяльна школа Зіньківського повіту отримувала 60 крб. від опікуна Г.Р. Горонескуля [234].

Києво–Лук'янівське дамське піклування про бідних при церкві св. Федора 7 березня 1911 року відкрило та утримувало школу доведення для дівчат. Протягом 1911 року благодійники надали такі пожертвування для школи: Грабар Е.І. – 50 крб. на заснування школи, Ханенко В.М. – 150 крб. на створення оранжереї при школі, від невідомих надійшло 245 крб., Якубенко А.Ф. – 25 крб., Велицька Е.В. та Хайнацька Н.І. – по 2 крб., за заповітом протоієрея Златоверхнікова – 10 крб., та дрібні грошові й натуральні внески [256, с. 185].

У переважній більшості випадків благодійні кошти використовувались на утримання приміщень шкіл, оплату праці вчителів, придбання навчальних посібників та підручників.

Остання проблема була особливо актуальною для переважної більшості початкових шкіл. Через недостатнє фінансування початкові навчальні заклади здебільшого не могли створити власні бібліотеки. Між тим існувала нагальна необхідність у відкритті бібліотек при навчальних закладах, що, крім навчальної літератури, мали б також інші книжки. Часто сільські шкільні бібліотеки виконували роль народних бібліотек та видавали книжки місцевим мешканцям.

За умов відсутності можливості бідних учнів купувати книжки, створення шкільних бібліотек було дуже важливим фактором розвитку народної освіти. Не випадково, дуже часто благодійники жертвували кошти спеціально на створення бібліотек при початкових школах. Нерідко вони передавали до них власні бібліотечки. Щоправда, пожертвування грошима були більш результативними через те, що навчальні заклади самі купували необхідні книжки. Крім того, від благодійників приймали лише ті книжки, які були дозволені для використання в початкових навчальних закладах Міністерством народної освіти.

Активно підтримували місцеві благодійники бібліотеки при початкових навчальних закладах Київської губернії. Так, 4 липня 1876 року бібліотека Липовецького міського двокласного училища Київської губернії отримала пожертви від чиновників: повітовий справник А.І. Свиткін, мировий суддя Г. Тумбковський і мировий посередник Г. Желіховський дали по 10 крб., а мирові посередники В.Г. Смоленський та Г. Яковлев – по 5 крб.

Васильківське двокласне міське училище у 1876 році отримало книжки від мирового судді Васильківського повіту Київської губернії на суму 23 крб. 90 коп. та від учителя Миколи Петровича Дейнеки на таку ж суму, у 1877 році – від мирового судді Дмитра Павловича Гессе – збірку журналів “Вісник Європи” за 1874-1877 роки на 68 крб., а у 1878 році від мирового судді Олександра Антоновича Левандовського – історичний

збірник “Древняя и новая Россия” в трьох томах вартістю 15 крб. [257, с. 8-51].

Сквирському міському двокласному училищу 23 березня 1887 року членами педагогічної ради було подаровано 15 книжок і журналів, але через заборону їх використання в училищах пожертвування було надіслано Києво-Печерській гімназії. У травні 1887 року пані Фон-Дер-Фліт пожертвувала книжки для Волосько-Мехеринецького народного училища Білоцерківської волості. 29 серпня 1887 року астроном-спостерігач Київської астрономічної обсерваторії Фабіціус Василь Іванович пожертвував Київському міському парафіяльному училищу 50 екземплярів плану Києва [229].

Редакція газети “Жизнь и искусство” 11 листопада 1894 року передала інспекторові народних училищ Київського навчального округу 1000 екземплярів “Маніфесту 20 жовтня 1894 року” для безкоштовного розповсюдження серед учнів [258].

17 червня 1900 року селянин Єнісейської губернії Євтихій Іванович Жученко пожертвував бібліотеці однокласного училища містечка Вільшани Звенигородського повіту Київської губернії 75 крб. на честь народження княжної Тетяни Миколаївни, а 16 вересня 1900 року – ще 125 крб. [259, с. 31].

6 березня 1907 року київський відділ Імператорського російського технічного товариства пожертвував Смілянській технічній школі лабораторію хімії, яка складалася з 91 предмету [260, с. 8].

Маємо немало фактів також про пожертвування на розвиток бібліотек початкових шкіл інших губерній. Лікар Бердичівського двокласного училища Ізраїль Ротенберг у лютому 1875 року пожертвував бібліотеці Раїценського однокласного сільського двокласного училища Чернігівської губернії 20 книжок та виділяв 60 крб. протягом чотирьох років. Наталія Олександрівна Хруцова 24 березня 1903 року заповіла Ворожбянському двокласному училищу Лебединського повіту Харківської губернії три тисячі карбованців для створення бібліотеки та для видачі грошової допомоги учням [261, с. 2,15].

При Ладинському жіночому трикласному єпархіальному училищі на Полтавщині благодійниками була створена бібліотека. З цією метою у 1877 році К.В. Галаган пожертвувала 100 крб., стільки ж прилуцький священник Григорій Боровиковський, дочка генерал-майора Дарагана – 25 крб., єпископ Полтавський та Переяславський Іоанн – 116 примірників підручників, та від двох невідомих осіб надійшло 225 крб. [232].

21 лютого 1894 року вчитель Сувальської чоловічої гімназії Ясон Белінський пожертвував 30 крб. на бібліотеку початкового училища містечка Снітина Лубенського повіту Полтавської губернії для дітей та селян. У своєму листі, що надійшов разом із пожертвуванням на ім'я опікуна округу, він висловив прохання назвати бібліотеку “Від невідомого

на честь Стефана Федоровича Нестеровського”. 25 січня 1895 року Я. Белінський надіслав для бібліотеки ще 45 крб. [267].

У 1894 році мировий посередник К.В. Каменський пожертвував 4 книжки бібліотеці Ковельського двокласного міського училища Волинської губернії. У серпні 1871 року вчитель Старокостянтинівського єврейського училища Подільської губернії Хаїм Маргольєш подарував 13 книжок бібліотеці цього ж училища [262]. Перелік подібних фактів можна значно продовжити.

Ще одним важливим напрямком діяльності благодійників на ниві початкової освіти стало надання цільової допомоги учням початкових шкіл. Зокрема, допомогу бідним учням надавали приватні благодійники, церковнопарафіяльні піклування і братства, сільські та міські общини у формі стипендій, одноразових грошових виплат, навчальних приладь, одягу, харчів тощо.

Зокрема, однією з форм благодійної допомоги учням початкових шкіл стали іменні стипендії та внески на оплату за їх навчання. Так, голова Сумського дворянства Микола Дмитрович Кондратьєв, починаючи із 3 жовтня 1865 року, жертвував по 250 крб. на рік з метою створення п'яти стипендій для селянських дітей у Сумському повітовому училищі [263, с. 1].

У 1876 році у першій школі Харківського товариства поширення у народі грамотності було створено стипендію імені М.М. Міклашевського, кошти на яку було зібрано за підпискою. Крім того, у цій школі було засновано дві стипендії для дівчат, що закінчили навчання. Основу стипендій склав заповіданий П.Т. Степановим капітал – 4000 крб. Стипендії носили ім'я його матері та дружини [206, с. 11]. Того ж року при Москалівській школі у Харкові була заснована стипендія пам'яті померлого голови Ізюмського повітового суду Малиновського на кошти, зібрані за підпискою (406 крб.). На відсотки із цього капіталу виділялася стипендія кращому бідному учневі у сумі 13 крб. [206, с. 5].

Бердичівський купець Фердинанд Павлович Ліббе 7 червня 1887 року пожертвував Бердичівському міському двокласному училищу 100 крб. для бідних дітей християнського віросповідання. Колишній голова мирового суду Радомишльського судового округу Іван Степанович Іскра 11 жовтня 1887 року заплатив за навчання бідних дітей у Радомишльському міському двокласному училищі 49 крб. 50 коп. 19 вересня 1887 року лікар Г. Спренжина пожертвувала Чигиринському двокласному міському училищу 10 крб. на найбільш необхідні ліки бідним учням [229]. 12 лютого 1888 року купець Петро Кирилович Греков пожертвував 100 крб. на платню за навчання та на інші потреби бідних учнів черкаських міських училищ [264].

У березні 1893 року при Смілянських технічних класах була заснована стипендія на честь 50-річчя діяльності В.О. Костянтинова, зібрана шляхом

підписки. Капітал стипендії склав 1550 крб. Стипендія у сумі 50 крб. на рік видавалася кращому бідному учневі [265, с. 9-10].

Сироти й діти убогих батьків Черкаського духовного училища, які мали належну поведінку та досягли успіхів у навчанні, отримували грошову допомогу для платні за квартиру. Духовенство місцевого училищного округу виділяло для цього, починаючи з 1876 року, по 3100 крб. на рік, а з 1906 року – 5040 крб. Бідні учні отримували від 30 до 120 крб. кожен. У першому півріччі 1907 року допомогу отримав 61 учень, два учні отримували стипендії ім. Миколи II – 60 крб. на рік, що була заснована священиком Іонанікієм (колишнім митрополитом Київським та Галицьким) та ім. Олександра II – 52 крб. на рік, засновану місцевим духовенством. Учні також отримували одяг і взуття за кошти духовенства та благодійного учительського капіталу [266, с. 106-107].

Цільову допомогу незаможним учням надавали також благодійні товариства. Волинське товариство сприяння вихованню дітей з відділом їх захисту видало убогим дітям у 1900 році одягу та взуття на 36 крб., книжок на 6 крб. 20 коп., а також витратило на розширення учнівської бібліотеки міського училища 15 крб. Крім того, надавалася допомога у пошуках шкіл та майстерень для навчання. До 1906 року включно товариство витратило на навчання дітей бідняків 329 крб. 50 коп., на одяг, взуття і книжки – 1227 крб. 41 коп., а на рукодільні класи за два роки – 690 крб. 59 коп. [168, с. 7-16]. Лише за 1906 рік товариство витратило на перший і другий дитячі притулки 1721 та 978 крб. відповідно [213, с. 98-105].

У 1907 році Житомирське римо-католицьке благодійне товариство отримало 177 крб. одноразових пожертв; за заповітом Федора Фостера на дитячий притулок надійшло 1086 крб., дрібних внесків (по 5 коп.) – 613 крб. та замість святкових візитів – 335 крб. З отриманих коштів товариство витратило на навчання бідних учнів 300 крб. [266, с. 65-70].

Київське римо-католицьке благодійне товариство у 1908 році видавало одяг, забезпечувало житлом та оплачувало навчання 10 хлопчиків, а 51 хлопчик отримував безкоштовну освіту. Товариство також віддавало дітей навчатися до майстерень. Так, у майстерні Стефанії Поплавської навчались крою та шиттю 20 сиріт та дітей з бідних родин, у шевській майстерні Владислава Рудницького навчалося 10 хлопчиків, у майстерні плетіння корзин – 5 хлопчиків [214, с. 255-274].

Початкова освіта була найдоступніша та найбільш дешева для широких верств населення. Тому допомога бідним учням початкових навчальних закладів як правило не вимагала значних витрат на одну особу. Однак існувала велика кількість нужденних, що потребували постійної допомоги для отримання початкової освіти.

Значні кошти жертвували незаможним дітям товариства допомоги бідним учням, які на початку ХХ століття діяли майже в кожному навчальному закладі.

Зберіглося багато відомостей про діяльність місцевих товариств допомоги бідним учням в Київській губернії. Так, протягом другої половини 1893 – 1894 року. Товариство допомоги нужденним ученицям київських жіночих училищ Міністерства народної освіти отримало пожертвування від 10 осіб у сумі 351 крб. Від благодійного спектаклю 22 листопада 1894 року на користь бідних учениць виручило 600 крб. Довічними членами товариства були такі відомі благодійники Києва: Л.І. Бродський – з 1882 року, М.П. Дегтерев – з 1888 року, Демидова, княгиня Е.П. Сан-Донато – з 1866 року, Є.М. Терещенко – з 1881 року, П.Г. Терещенко – з 1882 року.

Протягом 1893 року товариство виділило 22 ученицям гроші у розмірі плати за навчання (по 22,5 крб. кожній), витративши з цією метою 495 крб. у другій половині 1893 року та стільки ж у першій половині 1894 року. Чотири учениці отримували кошти протягом трьох півріч, дві – протягом двох та 47 – одноразову допомогу. У 1896 році на навчання 42 учениць товариство витратило 920 крб., а на одноразову допомогу – 265 крб. [267, с. 195а].

Товариство допомоги нужденним учням Ольгопольського двокласного міського училища Київської губернії у 1903 році сплатило за навчання 17 учнів 50 крб., 30 учням видало книжки, одяг і надало житло на 203 крб. 14 коп.

Активною діяльністю відзначалося Товариство допомоги нужденним учням київських міських училищ та церковнопарафіяльних шкіл. Воно було засноване 17 січня 1891 року. Товариство надавало допомогу найбіднішим учням книжками, навчальними приладдями, одягом й оплачувало проживання на квартирах. З квітня 1896 по квітень 1897 року товариство витратило на взуття й одяг 177 хлопчикам і 58 дівчатам 1495 крб. [268, с. 197а]. Протягом 1903 року товариство витратило 2989 крб. 15 коп. на купівлю одягу та взуття бідним учням, 64 крб. – на купівлю підручників і 210 крб. 15 коп. – на встановлення новорічної ялинки. На кінець 1907 року воно нараховувало 229 членів та надавало допомогу 7% учнів київських міських училищ.

Товариство допомоги нужденним учням Таращанського вищого початкового училища протягом 1912 року сплатило за навчання дітей 78 крб., купило одягу для них на 21 крб. 89 коп., та виділило 15 крб. на лікування хворих. А наступного року товариство сплатило за навчання бідних учнів 172 крб. та витратило 132 крб. на одяг [268, с. 178].

Широко відомою була діяльність Товариства допомоги нужденним учням Білоцерківського єврейського училища. Воно було засноване 21 серпня 1902 року. У 1903 році товариство надало грошову допомогу одному учневі – 25 крб. та сплатило за навчання 34 учнів (102 крб.). У 1904 році цим же товариством у першому півріччі було сплачено 87 крб. за навчання 29 учнів, у другому за 30 учнів – 90 крб. Одному учневі була

надана допомога (1,5 крб.). У 1913 році товариство роздало книжки в честь ювілею дому Романових на 21 крб. 20 коп. За перше півріччя 1913 року за навчання 43 учнів товариством було сплачено 301 крб., у другому півріччі за 42 учнів – 294 крб. [268, с. 270-275].

Відзначилось активною благодійною діяльністю Товариство допомоги нужденним учням Черкаського міського двокласного та однокласного парафіяльних училищ: у 1902 році воно роздало бідним учням навчальних приладь на 130 крб., одягу на 120 крб., сплатило за навчання 150 крб. Протягом 1903 року товариство витратило 54 крб. на навчання десяти учнів у першому півріччі та восьми у другому, 51 крб. 12 коп. – на одяг одинадцятьом учням. Громадськість міста Черкас допомогла товариству: за кошти міста (120 крб.) протягом року навчалось двадцять учнів, за кошти єврейського населення (60 крб.) – дев'ять учнів, на кошти Зарицького (12 крб.) – чотири особи, за кошти Черкаського товариства взаємної допомоги (25 крб.) – чотири учні (двоє християн та два євреї). Товариством безкоштовно були видані підручники дев'ятьом учням загальною вартістю 27 крб. 33 коп. [266, с. 109].

Товариство допомоги нужденним учням Уманського двокласного міського училища у 1899 році сплатило за навчання 10 осіб 36 крб., видало у вигляді допомоги 38,5 крб. шести бідним учням. Крім того, воно отримало для потреб училища по 100 крб. пожертвувань від графа П.П. Шувалова та І.Я. Френкеля. Доктор В.І. Квятковський видавав щороку Уманському двокласному міському училищу 154 крб. з капіталу, зібраного за підпискою на честь 50-річчя його лікарняної діяльності, на створення трьох стипендій [269, с. 5-12].

Активно діяли товариства допомоги бідним учням у Волинській губернії. Товариство допомоги нужденним учням Дубенського міського двокласного училища протягом першого півріччя 1903 року сплатило за навчання п'яти учнів 15 крб., а протягом другого – за навчання шести учнів 18 крб., витратило на купівлю одягу та взуття 162 крб. 13 коп. Причому у цьому році товариство отримало 25 крб. пожертвувань та 75 крб. 75 коп. прибутку від благодійного концерту.

Товариство допомоги незаможним учням Луцького двокласного міського училища протягом першого півріччя 1902-1903 навчального року сплатило за навчання 24 учнів 72 крб., у другому півріччі – 66 крб. за навчання 22 учнів. Чотирнадцять учнів отримали безкоштовно костюми, на що товариством було витрачено 81 крб. 12 коп. [270].

Значний резонанс серед громадськості м. Рівного мала діяльність Товариства допомоги нужденним учням Рівненського міського двокласного училища. У 1900 році воно витратило на купівлю одягу бідним учням 74 крб., на ліки – 10 крб., на підручники – 25 крб., а у 1902 році на одяг, письмове приладдя та на інші потреби училища – 390 крб. [271, с. 63]. У 1902 році товариство виділило на благодійні справи 390 крб.,

у 1903 році – 468 крб., а у 1904 році – 434 крб. Воно надавало допомогу, сплачуючи за навчання, ліки для хворих, влаштовуючи для дітей новорічне свято, засновуючи стипендії [272].

Широким спектром благодійної діяльності відрізнялося Товариство допомоги нужденним учням Кам'янецького міського двокласного, парафіяльного та інших нижчих училищ відомства Міністерства народної освіти. У 1903 році воно сплатило за навчання дітей 102 крб., видало грошову допомогу найбільш нужденним – 14 крб. На одяг та взуття учнів товариство витратило 157 крб. 77 коп., на навчальні приладдя – 18 крб. 55 коп.

Плідно діяло Товариство допомоги нужденним учням Барського міського двокласного училища у м. Бар Подільської губернії, яке протягом 1903 року сплатило за навчання 56 учнів 130 крб., витратило на підручники 17 крб. 89 коп., на одяг та взуття – 10 крб. 20 коп. [272, с. 7-136].

Товариства допомоги бідним учням були засновані і в Полтавській губернії. Так, 27 травня 1902 року розпочало діяльність Товариство допомоги нужденним ученицям жіночого єврейського училища М.Я. Фрід у Прилуках. Протягом кінця 1902-1903 років товариство видало на утримання училища 1661 крб. 2 коп., 34 крб. 45 коп. на одяг та взуття бідним учням, 135 крб. 94 коп. сплатило за підручники.

У Кременчуці діяло Товариство допомоги нужденним учням та ученицям усіх кременчуцьких і крюківських міських, початкових та парафіяльних училищ, а також вищих початкових училищ. У 1913 році товариство витратило на купівлю одягу та взуття бідним учням 422 крб. Товариство допомоги нужденним вихованцям Велико-Сорочинської учительської семінарії ім. М.В. Гоголя у 1913 році сплатило за навчання найбідніших – 376 крб. 50 коп. [268, с. 6-80].

У Чернігівській губернії досить активно діяло Товариство допомоги нужденним учням – мешканцям м. Почепи. У 1912 році воно витратило на одяг бідним учням 8 крб., сплатило за навчання дітей: міського училища – 168 крб., училища Міністерства освіти – 30 крб.

Товариства допомоги бідним учням початкових шкіл сприяли оволодінню елементарною освітою представниками найбільш незаможних верств населення. Роль цих товариств неможливо переоцінити. Знаходячись на місцях, вони мали можливість надавати адресну допомогу, корегуючи її розмір та період надання. Товариства допомоги бідним учням були першою спробою організувати, впорядкувати й централізувати благодійну діяльність у галузі освіти й об'єднати зусилля приватних благодійників.

Допомагали нужденним учням початкових училищ й чисельні церковнопарафіяльні братства та піклування, що опікувались шкільною справою у своїй парафії та поширювали православне християнство. Так,

Іоано-Передтеченське братство, що діяло при церкві Полтавського духовного училища, протягом 1902-1903 навчального року надало допомогу чотирьом учням на суму 63 крб. у вигляді платні, доплати за навчання й купівлі одягу, а два учні отримали 37 крб. для сплати заборгованості за навчання. На ці та інші цілі братство отримало пожертвування від єпископа Полтавського та Переяславського Іларіона – 65 крб., від протоієрея Г. Лисковського – 100 крб. та від колишнього учня училища священика Іоана – 100 крб. [273]. Протягом 1903-1904 навчального року братство отримало пожертвування по 25 крб. від Тихона – єпископа Балтського, Володимира – єпископа Катеринбурзького та Ірбітського, Гедеона – єпископа Владикавказького та Моздокського, за духовним заповітом священика Михайла Кірієнка-Волошина. З отриманих коштів братство надало допомогу 14 учням, які звернулися з проханням (усього на 236 крб.) [274].

З 1905 року при Полтавському єпархіальному жіночому училищі діяло Піклування про училищний храм та нужденних вихованок. Протягом 1906 року це товариство, одержавши від полтавців 1670 крб. у вигляді пожертвувань, надало допомогу 29 бідним дівчатам на суму 900 крб. [275, с. 75-76]. Наступного року товариство допомогло 43 ученицям та вдові вчителя, колишній вихованці училища, на що було витрачено 1080 крб. Крім того, надійшло 1147 крб. пожертвувань на допомогу бідним ученицям училища [276, с. 1531]. У 1910 році піклування надало допомогу 42 вихованкам цього закладу на 898 крб. [277, с. 2373].

Піклування при Введенській церкві про храм та нужденних вихованок Полтавського єпархіального жіночого училища розпочало свою діяльність 23 січня 1905 року. Діяльність правління піклування протягом першого року існування здійснювалася через розсилання підписних листів для збору пожертв. Перше пожертвування надійшло від єпископа Іоанна – 200 крб. Протягом першого року існування піклування надало допомогу 5 вихованкам училища на 145 крб. [278, с. 62-64].

Полтавське Свято-Макаріївське братство протягом 1893 року витратило 800 крб. на допомогу найбільш бідним здібним учням і малозабезпеченим учителям та законовчителям церковнопарафіяльних шкіл і шкіл грамоти Полтавської губернії. Ці кошти були поділені пропорційно кількості шкіл. Школи Гадяцького повіту отримали 40 крб., Золотоніського – 50 крб., Зіньківського – 40 крб., Кобеляцького – 100 крб., Кременчуцького – 70 крб., Костянтиноградського – 40 крб., Лохвицького – 80 крб., Миргородського – 60 крб., Переяславського – 70 крб., Пирятинського – 40 крб., Полтавського – 80 крб., Прилуцького – 50 крб., Роменського – 50 крб. та Хорольського – 30 крб. [279, с. 571].

З ініціативи єпископа Іоанна 14 листопада 1908 року було утворено Піклування про Лубенське єпархіальне училище та храм при ньому, яке налічувало 64 члени. У перший же рік існування це товариство надало

допомогу 49 вихованкам на суму 850 крб. Піклування отримало пожертви від свого засновника, єпископа Іоанна, 200 крб., священика Василя Савченка – 225 крб., священика Анатолія Троцина – 50 крб., священика Стефана Трипольського – 25 крб., Сергія Вадимовича Величка – 50 крб., Олексія Івановича Желобовського – 50 крб. та від будівельної комісії Лубенського жіночого училища – 100 крб. Крім того, від благочинних за підписними листами надійшло 392 крб. дрібних жертв [280, с. 404-407]. За 1916 рік піклування отримало 419 крб. жертв за підписними листами та 31 прохання про допомогу, але змогло задовольнити лише 19 через нестачу коштів. Бідні вихованки отримали від 10 до 45 крб. кожна на платню за навчання та проживання в гуртожитку (усього 506 крб.) [281, с. 547-549].

Наприкінці 1908 року виникла ідея створити братство при церкві Роменського духовного училища. З цією метою було проведено збір коштів, завдяки якому надійшло 357 крб. Але офіційне відкриття Іоанно-Богословського братства відбулося лише 28 березня 1910 року. На цей час братство налічувало 140 членів. За перший рік існування воно надало допомогу чотирьом учням Роменського духовного училища у сумі 40 крб. [282, с. 1280-1281].

Протягом 1911 року товариство отримало пожертвувань на 227 крб. Прохань про допомогу від бідних учнів не надходило, що, на думку керівництва товариства, було зумовлено задоволенням їхніх потреб правлінням училища [283]. У 1914 році братство нараховувало 96 членів. Воно отримало від архієпископа Тульського та Белевського 100 крб., від учителя Роменського духовного училища Г.Г. Ваценка 80 крб., який 25 березня прочитав на користь товариства лекцію “Будда та його вчення у зв’язку з питанням про щастя”, а також невеликі жертви на суму 66 крб. Товариство сплатило за проживання в гуртожитку 15 учнів 293 крб. [284].

Підтримка справи народної освіти, зокрема допомога бідним учням, для церковнопарафіяльних братств та піклувань була не першочерговим завданням. Тому обсяги їх допомоги нужденним учням у порівнянні з товариствами допомоги бідним учням були менш значними й поширювалися переважно на навчальні заклади відомства Синоду.

Убогі діти, що навчалися в освітніх закладах для учнів різних національностей, також отримували благодійну допомогу. Так, у грудні 1870 року почесний опікун Могилевського єврейського училища першого розряду Соломон Давидович Рафалович пожертвував на одяг та навчальні посібники для бідних дітей 100 крб., а у листопаді 1871 року – 120 крб. Бердичівське єврейське училище отримало на одяг та взуття бідним вихованцям 75 крб., які були зібрані від 21 особи. Протягом 1870-1871 навчального року почесний опікун Уманського єврейського училища Г. Рахліс пожертвував одяг та навчальне приладдя для незаможних учнів вартістю 40 крб. Наглядач Радомишльського єврейського училища Олександр Гриншпун разом із місцевим рабином зібрали 20 крб. на одяг та

взуття бідним учням [262, с. 1-27]. Перелік таких благодіянь не вичерпуються лише вказаними.

Потребували постійної допомоги не лише бідні учні, але й учителі. Тому виникали товариства, головною метою яких і була підтримка вчителів. Так, досить велику територію охоплювало своєю благодійною діяльністю Товариство взаємної допомоги працюючим та колишнім учителям початкових народних училищ Київської губернії. У 1909 році воно надало 15 позик на 367 крб. Ці позики у переважній більшості були безпроцентні, лише деякі з них мали невеликий лихварський відсоток (1-4%) [173, с. 1-2].

Таким чином, спектр напрямків і форм благодійної допомоги початковим навчальним закладам був досить широким. Закономірно виникає питання: яке ж місце займала вона у їх фінансуванні? На жаль, одержати в ході дослідження узагальнюючі дані, які могли б дати вичерпну відповідь на це питання, не вдалося.

Проте є всі підстави стверджувати, що благодійність відіграла суттєву роль у створенні та забезпеченні початкових навчальних закладів. По-перше, виключно на кошти благодійників існували недільні школи, проводились різноманітні читання. По-друге, досить суттєвим був їх внесок у фінансуванні початкових народних училищ.

Так, у Київському навчальному окрузі протягом 1899-1916 років доля благодійних внесків у фінансування початкових народних училищ складала від 9 до 43%, для ремісничих училищ – від 9 до 41%, для міських та повітових училищ – від 10 до 35%. Отже, в окремі роки благодійна допомога початковим навчальним закладам складала понад третину загальної суми фінансових надходжень.

Найбільші пожертвування протягом 1889-1908 років початкові народні училища отримували від сільських общин, які були найбільше зацікавлені у розвитку початкової освіти. Доля сільських общин у фінансуванні початкових народних училищ складала від 1,3% до 21,6% на рік. Суми пожертвувань міських общин початковим народним училищам протягом 1889-1916 років щороку збільшувалися. Доля міських общин у фінансуванні початкових народних училищ складала від 6,7% до 12,7% на рік. Пожертвування приватних осіб на користь початкових народних училищ складали від 1,1% до 9,1% їх загального фінансування. Протягом 1889-1904 років доля відсотків на пожертвуванні капітали у фінансуванні початкових народних училищ була незначною, проте досить стабільною (від 1,3% до 2,2%).

Міські общини протягом 1889-1916 років надавали найбільше пожертвувань для підтримки ремісничих училищ. Доля міських общин у фінансуванні ремісничих училищ складала від 4,1% до 35% (у більшості випадків – не менше 10%). Сума пожертвувань міських общин щорічно збільшувалася, крім 1902-1905 років. На другому місці після міських

общин за обсягом благодійних надходжень знаходились відсотки на пожертвувані капітали, що становили від 0,82% до 6,9%. Станові пожертвування на ремісничі училища не були великими й складали від 0,2% до 6,1%.

Міські та повітові училища протягом 1905-1916 років отримували найбільше благодійних пожертвувань від представників міських общин. Їхні витрати на благодійну допомогу училищам істотно збільшувалися щороку. Доля міських общин у фінансуванні міських та повітових училищ складала від 6,8% до 16,6%. Відсотки на пожертвувані капітали становили від 0,5% до 2,1%. Пожертвування приватних осіб на користь цих училищ складали від 0,3% до 17,2%, а станові пожертвування – від 0,08% до 1,9% (див. додаток Б).

Нарешті, майже до кінця XIX століття благодійна підтримка була основним джерелом фінансування церковнопарафіяльних шкіл. Так, доля благодійних коштів у фінансуванні церковнопарафіяльних шкіл Київської єпархії протягом 1887-1888 років становила 85% (13299 крб. пожертвувань від різних осіб та організацій та 69135 крб. – від сільських общин) [250, с. 18-22].

Протягом 1895-1896 навчального року доля благодійних коштів у фінансуванні церковнопарафіяльних шкіл Київської єпархії складала 70% (від сільських общин – 166564 крб., від благодійників – 9646, від міських общин – 4561 крб., від церковнопарафіяльних братств та піклувань – 2500 крб.) [285, с. 53].

Щоправда, у Російській імперії спостерігалася тенденція збільшення обсягів пожертвувань, що надавалися церковнопарафіяльним навчальним закладам, і зменшення їх частки у загальному обсязі фінансування через зростання витрат Синоду та держави на утримання цих шкіл. Наприкінці XIX століття держава збільшила фінансування церковнопарафіяльних шкіл від 12,5% загальних витрат у 1885 році до 67,7% у 1902 році. Відповідно зменшилась частка благодійних коштів у фінансуванні церковнопарафіяльних шкіл. Так, доля церковнопарафіяльних братств та піклувань з 12,5% у 1885 році зменшилася до 2,6% у 1902 році. Доля сільських общин з 43% у 1885 році зменшилася до 10,8% у 1902 році. Доля окремих благодійників та опікунів шкіл з 16,7% у 1887 році зменшилася до 9% у 1902 році (див. додаток В).

Суму допомоги закладам початкової освіти важко підрахувати через те, що значна її частина надавалася в натуральному вигляді (навчальні матеріали, речі, книжки та праця на користь закладу) й не завжди фіксувалася в документації. Тому реальні обсяги благодійної допомоги початковим навчальним закладам часто були більшими, ніж ті, що зазначалися у звітах. Благодійна допомога для закладів початкової освіти була відчутним та життєво необхідним джерелом матеріальних надходжень. Для тих же навчальних закладів, як недільні школи та талмуд-

тори, припинення надходження пожертвувань на їх користь означало припинення діяльності навчального закладу.

Суб'єктами благодійної допомоги початковим навчальним закладам виступали окремі приватні особи, установи та організації, посадові особи, групи населення, що надавали станіві пожертвування та благодійні організації, метою яких був розвиток народної освіти. Значний внесок у справу благодійної допомоги здійснювали як досить заможні особи, які жертвували навчальним закладам землю, гроші, будівельні матеріали, навчальні приладдя, так і менш забезпечені, що допомагали в силу своїх можливостей. Участь у благодійній діяльності брали представники всіх без винятку станів тогочасної України. Селяни та міські жителі не залишались осторонь підтримки початкової освіти тому, що досить гостро відчували її необхідність. Вони допомагали за можливістю, встановлюючи спеціальні збори, використовуючи общинні кошти та землю.

Таким чином, благодійна діяльність відіграла значну роль у розвитку як позашкільної освіти, так і початкових навчальних закладів, що підпорядковувалися різним відомствам. Благодійна допомога в галузі освіти здійснювалася за такими напрямками: допомога навчальним закладам, допомога учням, допомога вчителям та підтримка позашкільного навчання. Допомога навчальним закладам надавалася грошима, землею, приміщеннями, речами, знижками під час продажу книжок, навчальних приладь, приміщень, особистою працею на користь закладу (благоустрій, проведення лекцій, концертів, вистав тощо). Початковим навчальним закладам надавалася допомога у створенні при них бібліотек та музеїв. Підтримка і допомога учнів здійснювалася за такими напрямками: заснування стипендій, повне утримання учнів, безкоштовне надання підручників, навчальних посібників, одягу, харчів, забезпечення житлом, безкоштовне лікування. Допомога вчителям надавалася благодійниками переважно у вигляді основної або додаткової платні за роботу. Підтримка позашкільного навчання відбувалася переважно шляхом проведення безкоштовних лекцій та читань для народу.

РОЗДІЛ 4. ВПЛИВ БЛАГОДІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НА РОЗВИТОК СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

Середня освіта в Україні другої половини ХІХ – початку ХХ століть носила станово-елітарний характер. Середні навчальні заклади розміщувалися, як правило, у містах. На 1915-1916 навчальний рік лише 20% середніх навчальних закладів Російської імперії знаходились у сільській місцевості.

До середніх навчальних закладів відносилися чоловічі й жіночі гімназії та прогімназії, реальні й комерційні училища. Прогімназії були введені у 1864 році як чоловічі або жіночі чотирикласні навчальні заклади, що надавали неповну середню освіту.

Жіночі гімназії беруть свій початок з другої половини ХІХ ст. Навчання в них тривало сім років. Восьмий клас, який відкривали в окремих гімназіях, давав педагогічну освіту. Жіночі гімназії підпорядковувалися Міністерству народної освіти та відомству імператриці Марії. Однак їх фінансування з державного боку було мізерним. Так, у 1910 році по Російській імперії на 700 жіночих гімназій відомства Міністерства народної освіти з казни надійшло 870 тис. крб., у той час, як загальні витрати цих гімназій становили майже 11 млн. крб. [56, с. 114].

З 1864 року в Російській імперії були засновані реальні гімназії. У 1872 році вони були перетворені на реальні училища. За статутом реальних училищ 1872 року вони мали шість класів навчання, в окремих випадках – сім (для підготовки до навчання у вищих навчальних закладах). Реальні училища надавали загальну середню освіту з практичною спрямованістю. Основу освіти в них складали предмети природничих та математичних циклів.

Стрімкий розвиток капіталізму в Україні вимагав різкого збільшення кількості кваліфікованих робітників для потреб промисловості. Новим типом навчальних закладів, спрямованим на вирішення цієї проблеми, стали комерційні училища. Вони діяли відповідно до “Положення про комерційні училища” 1896 року й підпорядковувалися Міністерству фінансів, а пізніше – Міністерству торгівлі та промисловості.

Через відносно невелику кількість середніх навчальних закладів та підтримку з боку держави їх матеріальне становище було кращим, ніж закладів початкової освіти. Тому доля благодійних коштів у загальному показнику фінансування закладів середньої освіти була меншою, ніж у закладах початкової освіти. Проте вони суттєво поліпшували як матеріальний стан середніх навчальних закладів, так і матеріальне становище їх учнів. Нерідко ж кошти благодійників складали основу для відкриття нових навчальних закладів.

Зокрема, надзвичайно важливу роль благодійна діяльність відіграла у становленні системи середніх освітніх жіночих навчальних закладів. “Положення про жіночі училища” Міністерства народної освіти було підписано імператором 30 травня 1858 року. А 26 липня того ж року Міністерство народної освіти звернулося до губернаторів з рекомендацією закликати міських мешканців до надання жертв для відкриття жіночих навчальних закладів. З цією метою пропонувалося також використати кошти приказів громадської опіки та “надзвичайні” кошти міст.

Ініціатива урядових кіл одержала підтримку з боку громадськості в Україні. Так, уже у 1858 році міська громада Харкова постановила створити Харківську жіночу гімназію. 14 листопада 1858 року міська дума ухвалила рішення про безкоштовне надання приміщення для майбутньої гімназії. Тоді ж було вирішено збирати протягом трьох років від купців першої гільдії по 30 крб., другої гільдії – по 15 крб., третьої гільдії – по 5 крб.

Протягом 1859 року на заснування гімназії від купців надійшло 1880 крб., а у 1860 році – 2380 крб. Окрім того, у 1860 році за пропозицією харківського губернатора було зібрано: від дворян 654 крб., від чиновників управління поліції – 33 крб. 60 коп., від чиновників палати державного майна – 21 крб. 50 коп. Значні кошти надійшли від приватних благодійників: Корнієнка – 300 крб., А.Д.Чепелкіна – 300 крб., О.Скриннікова – 200 крб., І.Рижкова – 200 крб., І.Семикіна – 150 крб., І.І.Філіпова – 50 крб., А.Сергєєва – 25 крб., Корнієнка – 195 крб. Також для жіночої гімназії надійшли пожертвування в раду міського училища: від Л.П.Пащенко 300 крб. на навчання бідних учениць, від дружини купця Клеменова 50 крб., від викладача Другої харківської гімназії на навчання двох бідних учениць 50 крб.

Усього на 1860 рік у фонд гімназії надійшло 10144 крб. 10 коп. пожертвувань. Крім того, залишалось багато не сплачених станових благодійних внесків: від міщан – 300 крб., від дворян – 508 крб., від купецтва за 1859-1860 роки – 2340 крб., та за 1861 рік – 2345 крб. Разом із несплаченими коштами сума пожертвувань складала 15637 крб. 10 коп. Як і передбачалося, місто виділило під гімназію будинок. Щоправда, він виявився незручним для проведення занять, тому наймалися квартири в будинку Павлова за 1000 крб. (власник будинку зменшив платню, що спочатку складала 1500 крб.) Деякі вчителі гімназії викладали безкоштовно [286, с. 5,264].

Увінчалися успіхом і відповідні зусилля громадськості в м. Ізюм на Харківщині. У 1861 році тут розпочало діяльність жіноче училище, на утримання якого кошти, крім благодійників, виділяло також місто – по 300 крб. щорічно [286, с. 105,308-309].

Підтримала пропозицію Харківського губернатора про створення жіночих навчальних закладів також громадськість м. Сум. 23 вересня 1858

року Сумська міська дума ухвалила з метою заснування Сумської жіночої школи стягувати протягом п'яти років з купців першої гільдії по 15 крб., другої гільдії – по 10 крб., третьої – по 3 крб., з міщан – по 7 коп., а з цехових робітників – по 5 коп. Було обрано почесного опікуна школи. Він зобов'язувався жертвувати для школи по 400 крб. щорічно. За підпискою серед мешканців Сум було зібрано 1000 крб. Однак населення міста не погодилося відкривати школу через зміну умов її роботи: керівництво навчальним закладом мало належати дворянам, які зовсім не виділяли коштів на його відкриття [286, с. 105,308-309].

У 1860 році викладач Полтавського Петровського кадетського корпусу П.П. Ільяшевич висловив думку про необхідність створення у Полтаві школи для безкоштовного навчання дітей селян. Ця ідея трансформувалась у рішення створити безкоштовну громадську жіночу гімназію. Викладачі полтавських навчальних закладів погодилися викладати в ній без платні протягом шести років. Інші витрати на утримання жіночої гімназії покривалися з приватних пожертвувань [287, с. 58-59]. Зокрема, купецьке товариство Полтави постановило видавати на гімназію 500 крб. на рік, незважаючи на деяку протидію окремих осіб. Антрепренер театру Сахновський, що проводив гастролі у Полтаві, організував на користь навчального закладу, що створювався, два благодійні спектаклі.

Неодноразово в кінці 50-х на початку 60-х років XIX століття порушувалося питання про заснування другої гімназії в Полтавській губернії. Її пропонували створити в Лубнах, де знаходився вільний будинок аптеки. Опікун Київського навчального округу та міністр народної освіти підтримали ідею створення гімназії, однак через недостатність коштів ця справа залишалася не вирішеною. Будинок аптеки був оцінений більш ніж у 47 тисяч карбованців, але для гімназії знизили ціну до 27 тисяч карбованців. Голова лубенського дворянства 14 червня 1864 року зібрав представників усіх станів для обговорення питання купівлі будинку. На зборах було вирішено купити будинок за кошти всіх станів та залучити до пожертв дворян сусідніх повітів: Роменського, Золотоніського, Пирятинського, Гадяцького та Хорольського. Збори прийняли рішення про придбання будинку аптеки в кредит і внесення для його погашення щорічно по п'ять тисяч крб. Для забезпечення виплат було введено податок з усього нерухомого майна повіту й Лубен, причому повіт давав $\frac{3}{4}$ коштів, а місто – $\frac{1}{4}$ від загальної суми.

У листопаді 1864 року були скликані повітові збори, які ухвалили збирати щорічно із дворянських земель понад п'ять тисяч крб. Проте козаки й державні селяни відмовилися брати участь у внесках для гімназії, за винятком двох волостей, які погодилися вносити такі ж суми, як і дворяни – 2,5 коп. за десятину землі. 15 липня 1866 року відбулося ще одне повітове зібрання, на якому було вирішено використати на відкриття

Лубенської гімназії кошти, що лишилися від внесків на кадетський корпус [33, с. 160].

Києво-Фундуклеївська жіноча гімназія відомства імператриці Марії була заснована у 1859 році завдяки князю І. Фундуклею, який пожертвував гімназії два кам'яні будинки і зобов'язався вносити щорічно на її утримання по 1200 крб. Крім того, у 1862 році І. Фундуклей допоміг гімназії вирішити проблему розширення закладу грошовим внеском у сумі 10 тис. крб. Однак і після цього Києво-Фундуклеївська гімназія не могла прийняти усіх бажаючих навчатися. Тому 20 січня 1861 року було відкрито “Подільське відділення при Фундуклеївській жіночій гімназії”. На відкриття цього відділення київське купецтво пожертвувало 25 тис. крб. Крім того, було зібрано 1750 крб. пожертвувань від різних осіб [62, с. 67].

21 вересня 1859 року Міністерство народної освіти затвердило проект Катеринославської жіночої гімназії. На її заснування дворяни краю пожертвували 100 тис. крб.: 20 тис. крб. на відкриття та устрій і 80 тис. крб. як капітал, на відсотки з якого у гімназії повинні були утримуватися дівчата дворянського походження. Крім того, дворянин Понятовський подарував гімназії власний будинок [224].

Колегія імені Павла Галагана була відкрита коштами Григорія Галагана 1 жовтня 1871 року на честь його померлого сина. Засновник створив фонд навчального закладу в мільйон карбованців, придбав садибу – два будинки та кілька флігелів у Києві. За гроші благодійника навчалось від 29 до 31 учня щороку [288, с. 7]. Стипендіати колегії після випуску отримували по 200 крб. [289, с. 3].

На будівництво Київського реального училища у 1881 році надійшли пожертвування від почесного опікуна І.М. Терещенка – 11860 крб., церковного старости П.І. Базилевича – 1300 крб. та від різних осіб – 1537 крб. [258]. Полтавське реальне училище було збудоване на міські кошти на ділянці землі, подарованій Л.Г. Милорадовичем [35].

У 1899 році завдяки ініціативі відомого благодійника Богдана Івановича Ханенка у Києві була створена перша в Російській імперії жіноча торгівельна школа. На будівництво приміщення благодійниками було витрачено понад 75 тис. крб., а в капітали школи вкладено 100 тис. крб. [290, с. 2].

Наприкінці XIX століття значно посилились позиції купецтва та нових промисловців. Деякі з них зосередили у своїх руках величезні капітали й використовували їх частину на благодійні потреби, у тому числі на допомогу середнім навчальним закладам. Величезна потреба у кваліфікованих кадрах на виробництві була додатковим стимулом пожертвувань на підтримку середньої освіти. Крім того, для купців та капіталістів благодійність стала одним із засобів підняття їх соціального статусу в суспільстві.

Промисловці й купці здійснювали як приватні, так і корпоративні пожертвування, часто віддаючи певний відсоток із власних прибутків. Так, у 1896 році Катеринославська міська дума висловила за створення гірничого навчального закладу в Катеринославі. На заснування нового навчального закладу XXI з'їзд гірничопромисловців Півдня Росії асигнував 100000 крб., а Катеринославська гірнична управа – 200000 крб. та ділянку землі. Зрештою, у 1899 році було засноване Катеринославське вище гірське училище.

У 1897 році Верхньодніпровське повітове земське зібрання постановило розпочати збір коштів на створення у Кривому Розі гірничого училища ім. Поля. У тому ж році XXII з'їзд гірничопромисловців Півдня Росії пожертвував на заснування училища 100000 крб. XXIV з'їзд гірничопромисловців Півдня Росії, що відбувся у 1897 році, пожертвував на користь училища 4 копійки вагонного збору з руди флюсів протягом чотирьох років (232826 крб.). Криворізьке гірниче училище отримало пожертвування на суму 450000 крб. [58, с. 22].

Свій посильний внесок у розвиток мережі закладів середньої освіти намагалися робити й громадські організації. Так, 27 листопада 1912 року товариством “Благоустрій” було засновано гімназію змішаного типу в селі Південному Харківської губернії. Гімназія фінансувалася за рахунок членських внесків товариства та 200 крб. щорічної субсидії правління товариства. У 1913 році товариство “Просвіта” заснувало гімназію змішаного типу в селі Зелений Гай біля Харкова. Гімназія фінансувалася товариством “Просвіта”, отримувала субсидію товариства “Благоустрій” у розмірі 300 крб. на рік, на її користь проводилися спектаклі та концерти [291, с. 13-14].

Селяни Журавлівської, Сивинецької, Клебанської та Ободянської волості Брацлавського повіту Подільської губернії протягом 1905 року зібрали 50 тис. крб. на заснування сільськогосподарської школи [292].

Заснування середніх навчальних закладів, на відміну від початкових, вимагало вкладення великих коштів. Тому це було під силу досить заможним представникам стану дворян, купців та промисловців. Але часто й вони об'єднували свої зусилля для досягнення спільної мети – створення нового середнього навчального закладу. Цей процес відбувався за обов'язкової підтримки, а часто й повністю керувався місцевою владою.

Ще одним напрямком благодійної діяльності на ниві середньої освіти стало відкриття пансіонів при гімназіях, які надавали житло та повністю утримували вихованців, постачаючи їх всім необхідним. Певним поштовхом до їх відкриття стало звернення у 1892 році міністра народної освіти Делянова до всіх губернаторів із пропозицією відновити пансіоні-притулки для виховання молоді при гімназіях. Дворянське зібрання Полтави, наприклад, розглянуло це питання у вересні 1892 року і вирішило заснувати пансіон-притулок на 75 чоловік. Для цього було встановлено

загальний збір 1,5 коп. з десятини землі з метою створення капіталу для відкриття пансіону. Під приміщення пансіону за 55 тисяч крб. було придбано садибу Городинського. Відповідно до закону 1899 року дворянство отримало субсидію від уряду, яка складалася з двох частин: одноразової – на заснування пансіону, та щорічної – на покриття недоїмок бюджету пансіону за умови, що вони складатимуть не більше половини щорічних витрат місцевого дворянства на потреби пансіону. Право на вступ до пансіону надавалося дітям тих дворян, які перебували на державній службі не менше дев'яти років або ж проживали у маєтках та займалися господарством (дітям найбідніших дворян). У 1903 році до пансіону було прийнято 53 вихованці на безкоштовне утримання [32].

Нерідко благодійники продовжували підтримувати середні навчальні заклади й після їх відкриття. Причому, до середини XIX століття продовжувала існувати практика пожертвувань у формі зобов'язання благодійників щороку сплачувати на користь навчального закладу певну суму. Відрахування коштів проходилося з прибутків маєтків благодійника. Однак часто з різних причин такі пожертвування ставали обтяжливими для них. У березні 1866 року з метою захисту інтересів навчальних закладів було дозволено капіталізацію щорічних пожертвувань у сумі з розрахунку 4% річних (тобто капітал, вкладений у банк повинен був приносити щорічні прибутки у розмірі пожертвованої суми).

Значну допомогу середнім навчальним закладам продовжували надавати дворяни. У середині XIX століття вони були найбільш заможним станом в Україні і мали можливість допомагати навчальним закладам. Благодійність була своєрідною традицією, якої дотримувалися майже всі представники дворянства. У цей час ще залишалось впливовим відчуття станової належності, тому благодійність іноді використовувалась для підняття станового престижу. Крім того, благодійність використовувалась для надання допомоги бідним представникам свого стану (як станова благодійність). Тому випадки надання допомоги середнім навчальним закладам з боку дворян були непоодинокими. Так, Білоцерківська гімназія, починаючи з 1843 року, отримувала 2000 крб. щорічно з маєтків графа Владислава Ксавер'євича Браницького, що дорівнювало одноразовому внеску 50 тис. крб. Лицей князя Безбородька отримував з маєтків графа Олександра Григоровича Кушелева-Безбородька 4285 крб. 71 коп. щорічно, а із 1856 року – з маєтків його двох синів [293, с. 10-12,73].

Часто допомогу середнім навчальним закладам надавали окремі промисловці та купці. Зокрема, Глухівське ремісниче училище імені Миколи Артемовича Терещенка у 1910 році отримало від останнього 5 тисяч крб. для бідних учнів [83].

Купець Мойсей Мойсейович Литвиненко заповів Роменському реальному училищу та жіночій гімназії 10 тис. крб., для того, щоб на відсотки з цього капіталу виховували бідних дітей м. Ромен [34].

Особливо відчутну й регулярну допомогу середнім навчальним закладам надавали почесні опікуни, які обиралися піклувальною та педагогічною радами навчального закладу з числа найбільш шанованих осіб, незалежно від їх станової приналежності. Обрані почесні опікуни зобов'язувалися щорічно надавати навчальному закладу конкретну матеріальну допомогу та піклуватися про його стан. Тобто, це був вияв суспільної довіри певній особі, яка добровільно брала на себе обов'язки благодійника.

Зокрема, значну матеріальну допомогу почесні опікуни надавали середнім навчальним закладам м. Києва і губернії. У 1889, 1890 та 1893 роках почесний опікун Другої Київської гімназії Ф.А. Терещенко жертвував гімназії по тисячі карбованців. У 1889 році почесний опікун Третьої Київської гімназії Олександр Миколайович Терещенко пожертвував останній 300 крб., у 1890 та 1893 роках – по 1000 крб. Почесний опікун Києво-Печерської гімназії М.Ф. Меринг пожертвував їй у 1890 та 1893 роках по 1000 крб. [115; 116]. Почесний опікун Першої Київської гімназії О.М. Терещенко протягом 1895-1904 дарував їй по 1000 крб., а також сплачував за навчання трьох бідних учнів та утримував одного пансіонера [294, с. 2-4].

Почесний опікун Білоцерківської гімназії граф Браницький у 1889 році утримував 30 учнів гімназії в загальній квартирі. Наступного року на його забезпеченні перебувало 26 учнів. Протягом 1893-1897 років він утримував 24 учнів Білоцерківської гімназії [118].

У 1889 році почесний опікун Златопольської гімназії граф Бобринський пожертвував їй 300 крб. Наступного року його було обрано також почесним опікуном Черкаської прогімназії. Також у 1890, 1893-1898 роках він жертвував обом навчальним закладам по 300 крб. [114; 115; 116; 117; 118; 119].

Відчутною була також благодійна допомога почесних опікунів середнім навчальним закладам Чернігівщини. Так, у 1889 році почесний опікун Стародубської прогімназії С.А. Ширай пожертвував 565 крб. для бідних учнів. У 1893 році він виділив 500 крб. для малозабезпечених учнів Чернігівської гімназії. У 1895 році С.А. Ширай подарував Стародубській прогімназії 500 крб., у наступному році – 550 крб., у 1897 році – 600 крб., а у 1898 році – 1016 крб. на утримання п'ятого класу прогімназії [119].

Почесний опікун Глухівської гімназії М.А. Терещенко у 1889 році витратив на її добудову 7356 крб. 83 коп. [113]. У наступному році він пожертвував 1000 крб. на допомогу бідним учням Глухівської гімназії. Протягом 1895-1898 років М.А. Терещенко жертвував гімназії щороку по 1000 крб. на різні потреби та 100 крб. для бідних учнів [119].

Не були винятком факти активної благодійної діяльності почесних опікунів середніх навчальних закладів й у інших губерніях. Так, у дев'яностих роках ХІХ століття почесний опікун Рівненського реального

училища щороку витрачав 80 крб. на квартиру законовчителю-католику. Почесний опікун Житомирської прогімназії барон І.М. Де-Шодуар пожертвував у 1895 році 300 крб. для пансіону гімназії, 50 крб. – для гімназичного церковного хору та придбав гімназії енциклопедичний довідник за 106 крб. [116]. Барон І.М. Де-Шодуар протягом 1896-1898 років жертвував по 300 крб. для пансіону гімназії [117; 118; 119]. Почесний опікун Лубенської гімназії С.Е. Бразоль лише у 1895 році пожертвував 200 крб. для її підтримки [116]. Перелік подібних фактів можна значно продовжити.

Все ж, основною формою надання благодійної допомоги середнім навчальним закладам упродовж усього досліджуваного періоду були внески на заснування стипендій в училищах та гімназіях.

Традиційно до цієї форми вдавалися губернські та повітові дворянські зібрання. Наприклад, Полтавське губернське дворянське зібрання у 1882 році ухвалило рішення заснувати стипендію пам'яті князя О.М. Горчакова. Для збору коштів у фонд стипендії була відкрита підписка серед дворян, за якою на 1 січня 1883 року поступило 2030 крб. Збір коштів продовжувався і в наступні роки, оскільки стипендія могла виплачуватися з капіталу 5 тис. крб. Щоб прискорити його формування, дворянське зібрання у 1895 році внесло потрібні для цього 1250 крб. і стипендія, нарешті, була заснована [32, с. 139].

Надзвичайним засіданням Полтавського губернського дворянського зібрання, яке відбулося 9 грудня 1890 року, було прийняте рішення заснувати стипендію імені голови зібрання О.В. Мещерського та виділити з цією метою 6 тис. крб. Відтак, 24 березня 1894 року стипендія була затверджена Міністерством народної освіти. Її отримували учні Полтавської класичної гімназії у розмірі 228 крб. на рік [32, с. 138-139].

Не відставали від губернських і повітові дворянські зібрання Полтавщини. Про участь повітового дворянства Полтавської губернії в заснуванні стипендій в середніх навчальних закладах на початку ХХ століття свідчать дані зведеної таблиці (табл. 4.1) [32, с. 144].

Надання допомоги повітовим дворянством Полтавської губернії
середнім навчальним закладам [32]

Ініціатори благодійної діяльності та дата пожертвування	Форми надання допомоги
Золотоніське повітове дворянство, 1906 рік	9 стипендій по 200 крб. (збір по 2 коп. з десятини землі)
Зіньківське повітове дворянство, 1905 рік	6 стипендій від 75 до 200 крб. (збір по 2 коп. з десятини землі)
Лохвицьке повітове дворянство, 1906 рік	7 стипендій по 150 крб. (збір по 3 коп. з десятини землі)
Лубенське повітове дворянство, 1904 рік	4 стипендії (збір по $\frac{3}{4}$ коп. з десятини землі)
Костянтиноградське повітове дворянство, 1906 рік	200 крб. на стипендії у чоловічій гімназії (збір по 0,5 коп. з десятини землі)
Гадяцьке повітове дворянство, 1906 рік	Стипендії по 150 крб. (збір по 2 коп. з десятини землі)
Пирятинське повітове дворянство, 1904 рік	10 гімназичних стипендій від 100 до 200 крб. (збір по 2 коп. з десятини землі)
Прилуцьке повітове дворянство, 1906 рік	Гімназичні стипендії від 80 до 120 крб. (збір по 1 коп. з десятини землі)
Полтавське повітове дворянство, 1904 рік	4 стипендії в жіночій гімназії (збір по 0,5 коп. з десятини землі)
Миргородське повітове дворянство, 1906 рік	Збір для виховання дітей дворян (по 1 коп. з десятини землі)

Відомі непоодинокі випадки, коли заснування благодійних стипендій для учнів середніх навчальних закладів ініціювалося органами місцевого самоврядування – земствами та думами, – які нерідко самі виділяли частину необхідних для цього коштів. Так, у 1901 році Полтавським губернським земством у жіночих гімназіях було засновано 15 стипендій, по 200 крб. кожна. 3 липня 1913 року при Кобеляцькій жіночій гімназії Кобеляцьким повітовим земством була створена стипендія імені імператора Олександра, що становила 100 крб. на рік. Починаючи з 1914 року, вона видавалась бідним учням-християнам, що проживали у Кобеляцькому повіті [36].

У лютому 1912 року Чернігівська міська дума ухвалила заснувати при місцевій жіночій гімназії стипендію імені колезького радника Козьми Потаповича Ходоти. 29 березня 1912 року рішення думи затвердив місцевий губернатор. На заснування стипендії думою було асигновано 1600 крб. Відтак, вже з лютого 1913 року стипендію почали виплачувати дочкам бідних службовців міського банку та міського управління, незалежно від їх станової належності [296].

Відповідно до постанови думи міста Клишкі Чернігівської губернії від 24 листопада 1909 року в честь 30-річчя лікарняної та громадської

діяльності Петра Дем'яновича Руденка при Клишівській жіночій гімназії була заснована стипендія його імені. Її передбачалось видавати ученицям з м. Клишів незалежно від стану та віросповідання. Для цього дума виділила 1500 крб. Окрім того, вона організувала збір благодійних пожертвувань серед населення міста. Врешті-решт 27 березня 1913 року Міністерством народної освіти було затверджено стипендію [296].

Проте найчастіше стипендії засновувалися з ініціативи окремих благодійників. Особливою активністю в цьому плані відзначались представники найбільш заможних кіл – дворяни та підприємці. Наприклад, у Київській другій гімназії на капітал 5000 крб. було засновано стипендію імені дворянина Ю.І. Зубковича для польських учнів-католиків. 5 грудня 1881 року при Кременчуцькому реальному училищі була заснована стипендія імені Ольги та Олександра Воронцових на пожертвований ними капітал 18800 крб. [216]. У 1897 році дворянин А.К. Ляховський пожертвував 50000 крб. на заснування стипендій для бідних уродженців Волинської губернії римо-католицького віросповідання, що навчалися в Житомирській гімназії. 27 вересня 1900 року було засновано дві стипендії імені поміщиці Марії Андріївни Черкас при Кам'янець-Подільській гімназії на заповідані нею 10000 крб. Стипендії призначались для навчання сиріт [259].

30 липня 1903 року дворянин Михайло Петрович Шестаков пожертвував чотири тисячі карбованців для створення у Другій Київській гімназії стипендії імені Федора Артемовича Терещенка. Стипендія була заснована 19 квітня 1904 року й призначалась для дітей осіб, що служили в маєтках Ф.А. Терещенка [295, с. 1-3].

У липні 1913 року була заснована стипендія імені Наталії Олександрівни Немировської (за прізвищем чоловіка – Ісакова) у Полтавській Маріїнській жіночій гімназії. 1600 крб. для стипендії пожертвували дворяни Марія Георгіївна та Олександр Сергійович Немкровські на пам'ять про дочку, яка померла. Стипендію отримували бідні православні учні [296]. 26 серпня 1913 року за заповітом Людмили Василівни Бережинської була створена стипендія імені благодійниці в Роменській жіночій гімназії Полтавської губернії на капітал у сумі 5870 крб. Ця стипендія була затверджена у травні 1914 року й видавалася кращій учениці. У Хорольській жіночій гімназії 3 жовтня 1913 року було засновано дві стипендії імені покійного статс-секретаря Петра Аркадійовича Столипіна на 2 тис. крб., зібрані за ініціативою голови піклувальної ради гімназії графині Марії Альфредівни Капніст. Стипендії видавались бідним православним ученицям [296].

У лубенських гімназіях існувала стипендія імені Вадима Кириловича Величка, створена на відсотки пожертвованого ним капіталу (три тисячі крб.) для дворян Лубенського повіту. Дворянин Роменського повіту Андрій Леонідович Сіверський заповів капітал 28 тисяч крб., на відсотки з якого

були засновані чотири стипендії: дві в чоловічих та дві в жіночих середніх навчальних закладах [32, с. 142].

Значного поширення набула також практика заснування іменних стипендій підприємцями та купцями. Їх пожертвування нерідко відігравали суттєву роль у становленні закладів народної освіти. Так, на момент відкриття Одеського комерційного училища у 1862 році його керівництво зіткнулося із ситуацією, коли більше половини учнів не могли сплатити за навчання. Фінансування навчального закладу відбувалося майже виключно за рахунок одеського купецтва, яке й узяло на себе додаткові витрати, сплативши за навчання незаможних учнів. З початку сімдесятих років XIX століття в училищі заснуються стипендії для бідних учнів. У 1870 році була заснована стипендія імені міністра освіти графа Дмитра Олексійовича Толстого та дві стипендії на капітал у 100000 крб., пожертвуваний почесним громадянином Леонідом Ефрусі (одна для євреїв, друга для християн). У 1873 році створена стипендія імені Д.Ф. Феодори на пожертвуванні Г.Г. Маразлі 3300 крб. та стипендія імені П.Е. Коцюби, заснована місцевим купецтвом. Протягом 1874 року купецьким товариством було створено дві стипендії: С.П. Голубцова та О.Н. Пашкова. У 1879 році почала видаватися стипендія для учня-єврея на честь врятування від замаху Олександра II, капітал якої складав 3600 крб. У 1886 році була заснована стипендія імені Є.І. Шульги для учнів-християн на відсотки з пожертвуваних ним 2400 крб. Наступного року були засновані дві стипендії – купця О.Я. Новикова для учнів-росіян на пожертвуванні ним 5000 крб. та стипендія імені Р.В. Ординського, створена за гроші колишніх учнів училища на честь двадцятип'ятирічного ювілею училища [297, с. 51-89].

У Глухівській гімназії у 1901 році заснували стипендію імені М.А. Терещенка на 5000 крб., пожертвуваних благодійником для бідних учнів. Почесний опікун Першої Київської гімназії О.М. Терещенко 26 лютого 1902 року пожертвував п'ять тисяч карбованців на створення стипендії ім. М.В. Гоголя у зв'язку з п'ятдесятиріччям смерті письменника. 17 травня 1902 року Міністерство народної освіти дозволило заснувати таку стипендію. Стипендія (150 крб. за півріччя) виплачувалась випускникам гімназії, які здобували освіту у вищих навчальних закладах [294, с. 2-4].

У травні 1913 року була заснована стипендія імені Дмитра Васильовича Баришнікова у Клинівській жіночій гімназії. Гроші на створення стипендії (1800 крб.) виділили члени правління товариства Стодольської суконної фабрики синів Василя Баришнікова.

Різноманітну благодійну допомогу середнім навчальним закладам надавали чиновники та службовці різних установ і відомств. Благодійність для них була однією з можливостей отримати підвищення по службі, нагороди, аж до присвоєння їм дворянського титулу. Були випадки

пожертвувань від чиновників для допомоги бідним учням без додаткових умов. Але часто благодійна допомога чиновників носила риси станової. Однією з умов її отримання була належність одержувача до сім'ї чиновників певної території чи організації. Наприклад, за заповітом колезького радника Переяславцева на капітал 2000 крб. в Київській першій гімназії 1890 року було створено стипендію імені благодійника для навчання дітей чиновників, переважно сиріт. У 1895 році дійсний таємний радник М.Х. Бунге заповів 10000 крб. для видачі на відсотки з цього капіталу допомоги незаможним учням Київської першої та Ніжинської гімназій після закінчення навчання. Вдова генерал-майора Е.І. Попова заповіла 5000 крб. на заснування при Київській першій гімназії стипендії для дітей дворян Київської губернії. У 1897 році при Київській першій гімназії було засновано стипендію імені надвірного радника Павла Хотинського на пожертвуванні ним 1600 крб. [298].

Іменні стипендії засновувались сановитими чиновниками й у інших середніх навчальних закладах Києва. Так, при Київській другій гімназії у 1890 році була заснована стипендія імені таємного радника А.Г. Баталіна на капітал 7500 крб., пожертвований В.Г. Баталіним. У 1901 році було створено стипендію імені таємного радника В.В. Борисова в Київській другій гімназії на 5000 крб., пожертвуванні вдовою С.А. Борисовою для навчання дітей бідних чиновників Київської контрольної палати. 17 березня 1914 року заснована Романівська стипендія в Київській жіночій гімназії В.А. Жеребцової на честь 300-річчя царювання дому Романових на гроші удови генерал-майора Анастасії Михайлівни Демидовської (2 тис. крб.). Стипендія призначалась бідним ученицям і сиротам православного сповідання, батьки яких працювали у нижчих та середніх навчальних закладах.

Значного поширення практика встановлення іменних стипендій сановитих чиновників набула на Полтавщині. Наприклад, Лубенська чоловіча гімназія 13 листопада 1876 року отримала пожертвування на заснування стипендії від надвірного радника Павла Йосиповича Мізевського 4 тис. крб., 7 березня 1892 року – від колезького асесора Вадима Кириловича Величка 3 тис. крб.

Дружина надвірного радника Глафіра Василівна Савицька у 1893 році пожертвувала капітал у 100 тисяч крб. на заснування при Полтавській класичній гімназії стипендій бідним дворянам “імені Василя та Андрія Прокоф'євих”. Ці стипендії 19 вересня 1893 року були затверджені Міністерством народної освіти. Право вибору стипендіатів належало педагогічній раді Полтавської класичної гімназії [32, с. 140]. 19 березня 1910 року у Першій Полтавській чоловічій гімназії була заснована стипендія імені сенатора, таємного радника Василя Петровича Мордухай-Болотовського, колишнього голови Полтавського окружного суду. Кошти

на створення стипендії (1800 крб.) надійшли від членів Полтавського суду на честь 25-річчя служби Мордухай-Болотовського.

16 березня 1913 року була заснована стипендія імені колишнього голови правління Кобеляцького товариства споживачів статського радника Володимира Олексійовича Соломахи у Кобеляцькій жіночій гімназії. Створена вона була Кобеляцьким товариством споживачів, яке виділяло на неї 100 крб. на рік. Стипендія надавалася бідним учням, мешканцям міста Кобеляк або повіту, батьки яких були членами цього товариства, а за відсутності таких – бідним дітям християнського віросповідання.

У Зіньківській жіночій прогімназії 13 лютого 1913 року була створена стипендія імені Наталочки Алешко на 1 тис. крб. Всю суму пожертвувала дружина надвірного радника Людмила Миколаївна Гуріна. Стипендія призначалась для бідних православних учениць різних станів. У червні 1914 року в Зіньківській жіночій прогімназії була створена стипендія імені дружини дійсного статського радника Марії Петрівни Бразоль із капіталу 1000 крб. для бідних православних учениць [268]. Таким чином, у колі уваги благодійників перебували середні навчальні заклади не лише губернських, але й повітових центрів.

Подібні процеси були характерні і для інших губерній. Так, при Ніжинській гімназії у 1890 році була заснована стипендія імені голови Ніжинського окружного суду таємного радника Ланге на капітал 1450 крб., що був зібраний за підпискою серед службовців цього суду. 18 лютого 1913 року була створена стипендія імені Єлизавети Дмитрівни Кушакевич при Ніжинській жіночій гімназії імені П.І. Кушакевич на 3 тис. крб., що надійшли від голови піклувальної ради гімназії статського радника Павла Федоровича Кушакевича. Стипендії надавались дочкам бідних дворян. Дещо пізніше, 19 квітня 1913 року, він заснував стипендію імені імператора Олександра I на пожертвований капітал у 1 тис. крб. для бідної, але найбільш здібної і старанної учениці гімназії [296].

У 1900 році при Стародубській прогімназії була створена стипендія імені Олександра II на капітал 2000 крб., зібраний за підпискою серед чиновників Стародубського окружного суду на честь двадцятип'ятиріччя роботи суду. Стипендія видавалася дітям незаможних чиновників судового відомства п'яти навколишніх повітів [296].

Чернігівська гімназія у 1910 отримала 3 тис. крб. за заповітом колезького реєстратора Івана Федоровича Павленка для стипендії нужденним учням [303].

Прагнули не відставати в заснуванні іменних стипендій для учнів середніх навчальних закладів й чиновники Волинської губернії. У 1901 році в Житомирській першій гімназії була заснована стипендія імені статського радника О.М. Лаврентьева на пожертвований ним 1500 крб. [296].

Протягом 1910-1911 навчального року засновниця Житомирського приватного восьмикласного комерційного училища Н.Л. Ремзова створила

у ньому чотири стипендії для бідних учнів – імені М.В. Гоголя, імені колишнього директора Комерційного училища Я.М. Гадзинського, імені керівника Київської контори державного банку Г.Е. Астаф'єва та імені хірурга М.І.Пирогова (для сироти з сім'ї лікаря) [299, с. 40].

Свій благодійний внесок у підтримку релігійних середніх навчальних закладів зробили приватні особи та служителі релігійних культів. Так, у 1887 році було засновано дві стипендії у Одеській духовній семінарії. Кошти на них у сумі 7000 крб. заповіла Е.Самсонова [137, с. 218]. У 1895 році в Одеській духовній семінарії засновано стипендію імені протоієрея Чемени на капітал 3300 крб., пожертвований духовенством Херсонської єпархії. У 1899 році в Одеській духовній семінарії була заснована стипендія імені Олени Петрівни Демидової княгині Сан-Донато на пожертвувані нею 5000 крб. Стипендія призначалася для бідних учнів, що закінчили навчання, у формі одноразових виплат [140, с. 188, 221].

У Подільській духовній семінарії з 1895 року існувала стипендія імені єпископа Подільського Дмитра на пожертвований ним капітал 2200 крб. 15 травня 1899 року в Подільській духовній семінарії було створено стипендію імені Олександра III на 2500 крб., зібрані духовенством єпархії, та стипендія імені селянина Іасона Скавронського на 2000 крб.

У 1895 році при Київській духовній семінарії заснували стипендію імені священника Тихопевича на пожертвований ним капітал у 3000 крб. У Чернігівській духовній семінарії того ж року було встановлено дві стипендії на 6000 крб., передані семінарії наглядачем далеких печер Києво-Печерської лаври архімандритом Іаковом [138, с. 346].

Жертвували священнослужителі кошти і на заснування стипендій у світських середніх навчальних закладах. Наприклад, в Кам'янець-Подільській гімназії у 1890 році були засновані чотири стипендії імені ксьондза Алоїзія Щепанського на заповідані ним 16097 крб. для римокатолицьких учнів, які потребували допомоги.

Матеріально підтримували навчальні заклади й представники інших соціальних верств, зокрема інтелігенції. Так, 17 квітня 1865 року викладачі університету св. Володимира запропонували заснувати стипендію ім. Ломоносова (на честь сторіччя від дня його смерті) у гімназії Київського навчального округу для дітей селян. Збір коштів розпочався у травні 1865 року. 14 травня 54 професори університету св. Володимира пожертвували на стипендію із заробітної платні по 1-2%. Ними було зібрано 1060 крб. 50 коп. Розпочалася підписка серед учнів та вчителів навчальних закладів Київського навчального округу. Управління навчального округу рекомендувало вчителям жертвувати по 1% від жалування, однак ця рекомендація не завжди виконувалась. Так, учителі Козелецького та Остерського повітових училищ погодилися надати 0,5-0,25% жалування. 19 березня 1866 року від солдат та офіцерів Київського військового округу на стипендію надійшло 333 крб. На початок 1867 року

капітал стипендії складав 2037 крб. 23,5 коп. 13 жовтня 1867 року імператором була затверджена стипендія у Київській другій гімназії у розмірі плати за навчання з пожертвованого капіталу [300, с. 2-134].

Надавали допомогу в отриманні початкової освіти бідним талановитим дітям також представники українських громад. Так, у Київській гімназії коштами Київської громади навчався син селянина Остап Ткаченко. Члени Одеської громади платили за навчання дітей засланою громадивця В. Мальованого та надавали пенсію його дружині – 400 крб. на рік. Дехто з громадивців на власні кошти утримував убогих учнів. Так, немало вихованців утримував В. Антонович, зокрема у 1862 році на його утриманні перебував Федір Немировський [64, с. 125].

Відомий історик Володимир Боніфатійович Антонович 4 березня 1871 року прочитав лекцію на користь технічної школи Імператорського російського технічного товариства в Києві, у червні 1879 року – для пожертвування виручених коштів університету св. Володимира, у квітні 1891 року – на користь Товариства допомоги нужденним літераторам і вченим, а наприкінці 1899 року – на підтримку Товариства ім. Шевченка для допомоги українцям, що навчалися у Санкт-Петербурзі [301].

У лютому 1917 року відомий дослідник минулого Полтавщини І.Ф. Павловський подарував Полтавській першій гімназії історичну бібліотеку [302, с. 6].

У 1890 році спадкоємці К.Д. Ушинського заснували в Новгород-Сіверській гімназії дві стипендії його імені, на що пожертвували 10000 крб. У 1898 році в Кам'янець-Подільській гімназії було засновано стипендію імені лікаря І.І. Ролле, капітал на створення якої пожертвувало Товариство подільських лікарів. Стипендія призначалась для сина незаможного лікаря Подільської губернії [303].

18 листопада 1910 року в Першій Полтавській чоловічій гімназії була створена стипендія імені математика Михайла Васильовича Остроградського на 1600 крб., пожертвувані різними особами та установами до 100-річчя з дня народження вченого. Стипендія повинна була виплачуватися бідним учням, здібним до математики [303].

Через неможливість переважної більшості селян, для їх благодійної діяльності були більш характерними станові пожертвування. З початку кінця ХІХ – початку ХХ століття середня освіта стає все більш доступною для вихідців із селян. Тому випадки надання допомоги середнім навчальним закладам від селян для навчання бідних дітей свого стану були непоодинокими.

У січні 1881 року селяни Липовецького повіту Київської губернії зібрали 4 тис. крб. на створення стипендії для навчання двох бідних хлопчиків свого повіту в однокласному народному училищі та вчительській семінарії для підготовки народних учителів. З проханням надати дозвіл на їх відкриття вони звернулися до київського губернатора,

управління Київського навчального округу, наглядача двокласного Липовецького народного училища, мирового посередника першої ділянки Липовецького повіту, опікуна Київського навчального округу, міністра народної освіти. Зрештою, стипендія була затверджена міністром народної освіти 4 червня 1882 року. Стипендія становила 100 крб. на рік, що дорівнювало річній платні за навчання. Стипендіати обирались лише з тих сіл, жителі яких збирали кошти на заснування стипендії. Стипендіати проходили курс навчання у народному училищі, а далі в учительській семінарії або ремісничому училищі [304].

Таким чином, благодійна допомога закладам середньої освіти, що охопила усі стани тогочасного суспільства України, була його невід'ємною характерною рисою.

У середніх навчальних закладах, як і в початкових, діяли товариства допомоги учням, які мали фінансові проблеми. Такі товариства існували майже при кожному середньому навчальному закладі.

Найширша мережа товариств допомоги бідним учням середніх навчальних закладів була створена у Києві. Тут товариства існували фактично у кожній гімназії, ремісничому училищі, семінарії. Вони проводили значну роботу щодо надання допомоги тим, хто її потребував. Так, Товариство допомоги нужденним учням Київського першого реального училища в першому півріччі 1894 року сплатило повністю за навчання 13 учнів і частково – за навчання 33 учнів. У другому півріччі 3 учні отримали повну плату, а 37 – часткову. Крім того, один учень користувався постійною грошовою допомогою (6 крб. на місяць), а 66 учнів безкоштовно користувалися 214 томами з бібліотеки училища, що була пожертвована випускниками. Усього на навчання учнів Київського першого реального училища протягом 1894 року товариство витратило 1350 крб. [305]. У 1895 році товариство сплатило за навчання учнів 1398 крб., видало одному учневі 78 крб. та витратило на “надзвичайну допомогу” 117 крб. [306, с. 47].

Успішно працювало й Товариство допомоги нужденним ученицям Київської жіночої гімназії. У 1896 році воно сплатило за навчання 42 учениць 920 крб. та надало одноразових допомог на суму 265 крб. [267, с. 195а].

Активно діяло також Товариство допомоги нужденним учням Київської першої гімназії, яке у 1898 році надало допомогу 89 учням на суму 2249 крб. З 1880 по 1906 рік допомогу товариства отримав 1161 учень на загальну суму 29228 крб. Одним із джерел поповнення каси товариства було проведення благодійних вистав у міському театрі [307].

У квітні 1900 року Товариством допомоги нужденним учням у Києво-Печерській гімназії була заснована стипендія імені О.С. Пушкіна на честь сторіччя з дня народження поета. Стипендія надавалась бідному учневі, що мав високі успіхи в словесності. Товариство допомоги нужденним учням

Києво-Печерської гімназії у 1907 році витратило на навчання учнів 1060 крб., на книжки, одяг та ліки – 210 крб., утримувало колонію-дачу в с. Плютах (100 крб. на рік). Протягом цього року товариство отримало усього 76 крб. 45 коп. пожертвувань. Тому головними пунктами грошових надходжень були благодійні вечори та членські внески. У 1907 році товариство провело два благодійні вечори, які зібрали 1876 крб. 71 коп. [177, с. 47-48].

Значну роботу проводило Товариство допомоги бідним учням Київської другої гімназії. У 1908 році воно надало допомогу 55 вихованцям. Товариство допомоги нужденним учням Київської шостої гімназії у 1911 році сплатило повну й часткову вартість навчання 40 бідних дітей – 1315 крб., витратило на одяг для них 180 крб., на ліки – 8 крб., на підручники – 14 крб. [256, с. 25]. Протягом 1912 року Товариство допомоги нужденним ученицям Києво-Фундуклеївської жіночої гімназії отримало пожертвувань від приватних осіб на 390 крб., зокрема, по сто карбованців від М.Н. Мошкова та І.Я. Погорельського, сплатило за навчання 57 бідних учениць 1958 крб. та роздало одягу і взуття на 29 крб. [308, с. 3-7].

Товариство допомоги нужденним ученицям Київського реального училища св. Катерини та жіночої гімназії при київській євангелійсько-лютеранській церкві протягом 1912 року сплатило 555 крб. за навчання учениць жіночої гімназії та 970 крб. за навчання вихованок реального училища. На одяг учениць товариство витратило 9 крб. 68 коп. [309, 7-8В].

Вагомими результатами була позначена діяльність Товариства допомоги бідним учням Київського другого комерційного училища. Наведена таблиця дає змогу простежити суми отриманих товариством пожертвувань та його витрати на навчання й підтримку учнів, які потребували допомоги (табл. 4.2).

Таблиця 4.2

Обсяги надання допомоги Товариством допомоги бідним учням Київського другого комерційного училища (у карбованцях) [155, с. 51-53]

	1904-1906	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	Усього
Пожертвування для училища	50	250	61	149,85	169,15	10,60	153,90	89,40	933,90
Пожертвування на навчання	-	1951,25	2585,75	1093,75	900	1075	1525	1446	10576,75
Пожертвування на одяг та харчі	40	351	567,65	536,42	391,31	610,27	307,01	429,94	3233,60

Плідно працювали й релігійні товариства у середніх навчальних закладах. Наприклад, у 1899 році піклування про бідних вихованців Київської духовної семінарії витратило на допомогу учням 1863 крб.

На початку ХХ століття в Києві виникають національні товариства, які ставили за мету підтримку учнів середніх навчальних закладів. Так,

Київське караїмське благодійне товариство, засноване 4 вересня 1903 року, протягом 1908 року отримало 500 крб. пожертвувань. Воно надало грошову допомогу трьом ученицям жіночої гімназії у розмірі 220 крб., учневі прогімназії – 100 крб., учневі реального училища – 70 крб., двом учням комерційного училища – 252 крб., учениці торговельної школи – 35 крб., учениці повивальної школи – 7 крб., двом ученицям професійної школи – 20 крб., на лікування учениці виділило 50 крб., а двом ученицям та учневі – 60 крб. на одяг. На купівлю книжок було витрачено 20 крб. Усього за рік товариство витратило на благодійні цілі 1468 крб.

У 1909 році товариство отримало 238 крб. пожертвувань. Воно продовжувало надавати допомогу бідним караїмам: чотирьом учням гімназії – 215 крб., учневі комерційного училища – 30 крб., учневі реального училища – 30 крб., трьом ученицям жіночої гімназії – 215 крб., учениці жіночої торговельної школи – 35 крб., учениці професійних класів – 50 крб.; сім учнів отримали 30 крб. на купівлю книжок, чотири – 97 крб. на одяг. Усього протягом 1909 року товариство витратило 1319 крб. Протягом наступного 1910 року товариство одержало 260 крб. пожертвувань та витратило на благодійні цілі 1225 крб. [214, с. 97-104].

Беручи приклад з товариств губернського центру, активну роботу вели також благодійні об'єднання при середніх навчальних закладах у повітових центрах Київщини. Наприклад, 10 грудня 1909 року було засновано Уманське товариство допомоги нужденним ученицям жіночої гімназії А.В. Левицької. Згідно зі статутом воно мало надавати допомогу бідним ученицям: платити за навчання, давати книжки, посібники, надавати медичну допомогу, а в окремих випадках – гроші, одяг, притулок, харчі та роботу [151]. Товариство допомоги нужденним учням Уманської гімназії у 1913 році отримало одноразових пожертвувань на 219 крб., замість новорічних та пасхальних візитів до начальства – 296 крб. Протягом цього ж року воно сплатило за навчання бідних учнів 705 крб., видало їм навчальних посібників на 82 крб. Крім того, учні отримали на одяг та взуття 64 крб. [310].

Активно діяло Товариство допомоги нужденним учням – мешканцям м. Почепи Чернігівської губернії. У 1912 році воно витратило на навчання бідних дітей жіночої прогімназії 240 крб., жіночої гімназії – 36 крб., чоловічих гімназій – 150 крб., чоловічих семінарій – 40 крб. [268, с. 60].

Активною благодійною діяльністю позначилась робота товариств допомоги учням середніх навчальних закладів у Катеринославській губернії. Так, Товариство допомоги нужденним ученицям Катеринославської Маріїнської жіночої гімназії відомства Міністерства народної освіти у 1902 році надало допомогу 49 дівчаткам, сплативши 2233 крб. за їх навчання та виділило 208 крб. на одноразову допомогу. Того ж року Товариство допомоги нужденним учням Катеринославської чоловічої гімназії витратило на навчання бідних учнів 1306 крб. та 534 крб.

на одноразові виплати. Маріупольське товариство допомоги нужденним учням чоловічої гімназії 1902 року надавало допомогу 59 хлопчикам, сплативши 799 крб. за навчання, а також виділило 265 крб. на різноманітну допомогу. Олександрівське товариство допомоги бідним ученицям жіночої гімназії Міністерства народної освіти у 1902 році сплатило 1105 крб. за навчання та виділило 171 крб. на одноразові виплати. Того ж року Товариство допомоги бідним учням Новомосковського трикласного училища та жіночої прогімназії допомогло 35 учням, видавши їм 373 крб. для сплати за навчання. Павлоградське товариство допомоги бідним учням чоловічої гімназії протягом 1902 року витратило 525 крб. за навчання та 209 крб. на одноразову допомогу 39 хлопчикам. Олександрійське товариство допомоги нужденним учням у середніх механічних технічних училищах у 1902 році надало допомогу трьом учням, виплативши 52 крб. за їх навчання та 196 крб. за харчування. Товариство допомоги бідним учням Першого Катеринославського реального училища надало бідним учням допомогу у вигляді одноразових грошових виплат [110].

Чимало благодійних товариств діяло при середніх навчальних закладах Харківської губернії. Для прикладу проаналізуємо лише підсумки роботи Товариства піклування про нужденних учнів музичного училища Харківського відділення імператорського та російського музичного товариства. Воно надавало допомогу талановитим учням, засновуючи стипендії та здійснюючи одноразові й постійні виплати, купуючи ноти, музичні інструменти тощо (див. табл. 4.3).

Таблиця 4.3

Обсяги надання допомоги Товариством піклування про нужденних учнів музичного училища Харківського відділення імператорського та російського музичного товариства протягом 1896-1912 років
[311; 312; 313; 314; 315; 316; 317; 318; 319; 320]

Навчальний рік	Стипендії	Постійні виплати	Одноразові виплати	Додаткові витрати
1896-1897	10 стипендій (1000 крб.)	5 осіб	22 особи	50 крб. на кларнет учню
		714 крб.		
1898-1899	10 стипендій (1000 крб.)	5 осіб	4 особи	33 крб. на ноти
		501 крб.		
1899-1900	10 стипендій (1000 крб.)	4 особи	3 особи	–
		421 крб.		
1900-1901	10 стипендій (1000 крб.)	4 особи	9 осіб	–
		496 крб.		
1901-1902	10 стипендій (1000 крб.)	5 осіб	2 особи	18 крб. 80 коп. на ноти
		527 крб. 50 коп.		
1902-1903	10 стипендій (1000 крб.)	5 осіб	9 осіб	–
		651 крб.		
1908-1909	10 стипендій (1000 крб.)	3 особи	3 особи	5 крб. 90 коп. на струни
		402 крб.		
1909-1910	10 стипендій (644 крб.)	3 особи	2 особи	20 крб. 93 коп. на ноти
		385 крб.		
1910-1911	6 стипендій (1006 крб.)	8 осіб	6 осіб	20 крб. 35 коп. на ноти
		710 крб.		
1911-1912	10 стипендій (1050 крб.)	8 осіб	5 осіб	–
		855 крб.		

Таким чином, з 1896 по 1912 роки товариство витратило на допомогу 211 талановитим учням музичного училища Харківського відділення імператорського та російського музичного товариства 15331 крб. 50 коп.

Полтавське товариство допомоги бідним учням було засновано у 1881 році. Воно допомагало малозабезпеченим учням державних навчальних закладів міста Полтави: Олександрівського реального училища, Маріїнської жіночої гімназії, чоловічої гімназії та іншим. Товариство активно підтримувало різноманітні установи та приватні особи. Так, за перші три роки існування воно отримало від Полтавського земельного банку та Полтавського товариства взаємного кредиту 3974 крб. Від лотерей, концертів та зборів надійшло 4769 крб. [321, с. 7]. Уявлення про благодійну допомогу Полтавського товариства допомоги бідним учням протягом 1881-1884 років дають дані зведеної таблиці (табл. 4.4).

Таблиця 4.4

Обсяги благодійної допомоги Полтавського товариства допомоги бідним учням протягом 1881-1884 років [321, с. 6-7]

Навчальні заклади	Кількість учнів / карбованці		
	сплачено за навчання	видано випускникам	незначна допомога (до 10 крб. на учня)
Полтавська чоловіча гімназія	163/3168	38/1650	– /355,90
Полтавське Олександрівське реальне училище	123/1587	19/810	– /178,27
Полтавська Маріїнська жіноча гімназія	140/2280	3/160	– /349,97

Успішно працювало товариство і в наступні роки. Зокрема, протягом 1881-1906 років лише Полтавська чоловіча гімназія отримала від нього понад 22 тисячі карбованців для допомоги бідним учням [322].

Іверське піклування при Свято-Троїцькій церкві Полтавської духовної семінарії було засноване 18 березня 1907 року. Протягом перших півтора років існування воно сплатило за навчання 13 учнів 225 крб., за одяг та взуття 15 вихованців – 122 крб., за харчування двох – 21 крб. та за помешкання 8 – 70 крб. Товариство також надало допомогу 7 учням, сплативши за їх лікування 70 крб. За цей проміжок часу піклування видало на допомогу 508 крб., а пожертвувань отримало всього 306 крб. [323, с. 279,287].

У 1914 році Іверське піклування налічувало 94 члени. Воно сплатило за утримання в гуртожитку 18 вихованців 126 крб., за одяг та взуття 58 найбідніших вихованців – 340 крб., харчування 5 вихованців – 22 крб., за квартирну платню 9 осіб – 55 крб. Протягом 1915 року товариство надало матеріальну допомогу 14 учням для сплати за проживання в гуртожитку (105 крб.), 30 вихованцям на одяг та взуття виділило 225 крб., 28 учням оплатило проїзд додому, одна особа отримала на лікування 5 крб., 8 вихованців отримали грошову допомогу для оплати за помешкання (89

крб.). Товариство дало в борг 22 крб. чотирьом учням, на купівлю підручників один учень отримав 10 крб. Протягом 1914-1915 років було надано допомогу 276 вихованцям. Крім того, у 1914 році піклування отримало пожертвування: за підписними листами – 680 крб. та 21 крб. прямих пожертвувань, а у 1915 році – 683 крб. за підписними листами [324, с. 1473-1482].

Середні навчальні заклади Правобережної України діяли за специфічними статутами та положеннями, що були створені для цієї території. Уряд узяв на своє утримання більшість державних та приватних російських навчальних закладів у цьому регіоні з метою не використання коштів громадськості, яка могла вимагати своєї участі в управлінні цими закладами. У свою чергу, місцеве населення не підтримувало ідеї русифікації навчання й тому рідше жертвувало державним навчальним закладам, віддаючи перевагу приватним національним школам. Ситуація особливо загострилась після польського повстання 1863 року, коли уряд почав ще більш підозріло ставитися до проявів громадської ініціативи та, зокрема, до благодійності у цьому регіоні.

Незважаючи на це, поступово мережа товариств допомоги бідним учням створюється і в західних губерніях України. Так, у Волинській губернії з 1882 року діяло Товариство допомоги нужденним учням чоловічої гімназії. В Острозі Волинської губернії з 1882 року існувало Товариство допомоги бідним учням гімназії. У 1902 році воно надало допомогу 410 учням, витративши на них 454 крб. Товариство виділило кошти 60 учням гімназії на суму 1025 крб. У 1883 році було засноване Товариство допомоги нужденним учням Житомирської жіночої гімназії.

Рівненське товариство допомоги бідним учням реального училища діяло з 1883 року, витрачаючи на навчання 39 бідних учнів 526 крб. та на одноразову допомогу – 135 крб. Товариство надавало допомогу 136 дівчаткам, виділяючи для цього 3035 крб. на рік. У 1897 році було створене Товариство допомоги нужденним учням Луцької прогімназії. У 1902 році воно витрачало на надання одноразової допомоги 49 учням 794 крб. Рівненське товариство допомоги бідним учням гімназії було засноване у 1899 році. У 1902 році воно надало допомогу нужденним учням у розмірі 721 крб. [110, с. 1-19]. Товариство допомоги бідним ученицям Рівненської жіночої гімназії у 1902 році витратило 360 крб. на навчання 12 учениць, а у 1903 році виділило 875 крб. 27 ученицям [272, с. 188].

Протягом 1912 року Товариство допомоги нужденним учням середніх навчальних закладів міста Бар витратило на навчання учнів Барського реального училища 375 крб., на навчання учениць Барської жіночої гімназії – 440 крб. та надало 20 крб. у якості допомоги учениці Барської жіночої гімназії [325, с. 10-10д].

Турботу про бідних учнів проявляли не лише різноманітні благодійні товариства, але й приватні особи. Так, В.П. Трегубов у 1909 році заповів

місту Полтаві 2000 крб. у фонд, відсотки з якого міська дума повинна була використовувати для підтримки найбідніших учнів [326].

Одним із засобів для збору необхідних коштів були благодійні концерти. Вони проводилися для підтримки незаможних учнів, на користь навчальних закладів та для заснування стипендій. За постановою комітету міністрів 26 травня 1867 року учням і студентам не дозволялося бути організаторами концерту або вистави. Перед наданням дозволу на проведення таких заходів призначалася відповідальна особа, визначалася мета заходу та складалася програма. Крім того, контролювалися обсяги прибутків від заходу та їх використання [327].

Незважаючи на таку жорстку регламентацію благодійних концертів, вони відбувалися досить часто. Так, 22 жовтня 1900 року відбувся концерт, що дав 30 крб. прибутку Полтавському товариству допомоги бідним учням [328]. Дирекція полтавського відділу Імператорського російського музичного товариства 6 березня 1912 року в просвітницькому будинку імені Гоголя провела благодійний вечір на користь незаможних учнів місцевого музичного училища [329]. 26 грудня 1912 року відбувся благодійний концерт, який зібрав для бідних учнів чоловічої та жіночої гімназій Костянтинограду 237 крб. [330]. 19 березня 1917 року відбувся вечір з метою створення стипендії в Полтавській жіночій гімназії М.П. Павелко для дітей георгієвських кавалерів. Збір вечора склав 28 крб. [331, с. 37].

Загалом, є всі підстави зробити висновок про те, що благодійна допомога відіграла значну роль у розвитку середньої освіти. Особливо відчутною вона була в забезпеченні безкоштовною освітою бідних учнів та в підтримці навчальних закладів.

Щоправда, доля благодійних коштів у загальному фінансуванні закладів середньої освіти була меншою, ніж закладів початкової освіти. Так, для чоловічих гімназій та прогімназій Київського навчального округу протягом 1889-1916 років частка благодійних коштів становила від 3,8% до 25,4% загального фінансування. Для жіночих гімназій та прогімназій Київського навчального округу ці кошти склали від 1,4% до 13%. А для реальних училищ Київського навчального округу – від 1,5% до 28%.

Так, для чоловічих гімназій та прогімназій Київського навчального округу протягом 1889-1916 років частка відсотків з пожертвуваних капіталів складала від 1,3% до 17,6% від загальних витрат. Доля пожертвувань міських товариств у фінансуванні чоловічих гімназій та прогімназій складала від 0,8% до 4%. Частка приватних пожертвувань коливалась від 2,2% до 7,7%.

Для жіночих гімназій і прогімназій частка відсотків на пожертвуванні капітали складала від 0,3% до 2,3%. Частка пожертвувань міських товариств у фінансуванні жіночих гімназій і прогімназій складала від 0,5%

до 9,5%. Доля пожертвувань окремих благодійників для цих навчальних закладів становила від 0,02% до 5,5%.

У загальних витратах реальних училищ Київського навчального округу протягом 1889-1916 років відсотки з пожертвуваних капіталів склали від 0,7% до 13%. Частка пожертвувань міських товариств становила від 0,8% до 13,8%. А пожертвування приватних благодійників склали від 0,01% до 23,4% (див. додаток Г).

Допомога середнім навчальним закладам надавалася у формі підтримки під час заснування навчального закладу (будівництво приміщення, пожертвування грошей, землі, будівельних матеріалів та ін.), допомоги бідним учням (заснування стипендій, купівля одягу, взуття, навчальних посібників та ін.), допомоги під час створення бібліотек. Підтримка середніх навчальних закладів надходила від представників усіх станів тогочасної України. Для середніх навчальних закладів, як і для початкових, було характерне надходження допомоги у формі окремих пожертвувань, станових зборів, щорічних надходжень від почесних опікунів, пожертвування від різноманітних установ та товариств. Особливою активністю відрізнялися товариства допомоги бідним учням, що існували при більшості середніх навчальних закладів. Свідченням необхідності допомоги цих товариств учням є прагнення відкривати нові товариства такого типу при новостворених навчальних закладах, не зважаючи на певні труднощі процедури їх відкриття.

Благодійна допомога середнім навчальним закладам мала характерні особливості, до яких можна віднести: значну активність у наданні станових пожертвувань для навчання дітей бідних представників свого стану, значну активність та збільшення обсягів пожертвувань почесних опікунів середніх навчальних закладів у порівнянні з початковими, більшу кількість товариств допомоги бідним учням на один середній навчальний заклад, ніж початковий, результативніша їх діяльність.

Отже, не зважаючи на те, що середні навчальні заклади були краще забезпечені матеріально, вони теж гостро потребували благодійної допомоги. Саме тому добродійці зосередили свою увагу на проблемах, що вимагали негайного вирішення: підтримки навчальних закладів та бідних учнів через інститут почесного опікуництва та товариства допомоги учням.

РОЗДІЛ 5. БЛАГОДІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ У СПРИЯННІ ЗАКЛАДАМ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Вища школа в Російській імперії мала складну структуру, що зазнавала постійних змін. Її основу складали державні навчальні заклади, система яких сформувалася наприкінці XIX століття. До державних вищих навчальних закладів належали університети, духовні академії, інститути, музично-театральні та образотворчі вищі навчальні заклади. Державні вищі навчальні заклади складали фундамент вищої освіти. За своїм юридичним статусом це були місцеві підрозділи тих центральних (міністерств) та частково вищих державних установ (Священний Синод, Канцелярія установ імператриці Марії Федорівни), яким вони підпорядковувалися.

Недержавні вищі навчальні заклади (або “вільні”) були громадськими чи приватними. Вони не фінансувалися державою. Лише в окремих випадках казна видавала їм незначні субсидії. Абсолютну першість у групі неурядових вищих навчальних закладів мали жіночі навчальні заклади. Так, у 1878 році в Києві були створені вищі жіночі курси. Перше місце за кількістю посідали історико-філологічні жіночі курси, за ними слідували медичні та фізико-математичні. Вищі жіночі курси засновувались та діяли переважно в університетських містах – Одесі, Харкові, Києві. В Україні діяли й інші недержавні вищі навчальні заклади: Новоросійський вищий Міжнародний інститут, консерваторії в Києві та Одесі, засновані під егідою громадських організацій.

Реформи шістдесятих років XIX століття позитивно вплинули на стан вищої освіти. У 1863 році було введено статут, за яким університети одержали широку внутрішню автономію (обирали всю адміністрацію, професорів та доцентів). Однак у 1883 році новим статутом була скасована автономія університетів, обрання адміністрації та участь професорів в управлінні. Життя університету підлягало суворій регламентації та наглядові куратора шкільної округи. Був посилений контроль за студентами. Цей статут діяв до 1917 року, хоча й зазнав змін після революції 1905 року.

З кінця XIX – початку XX століть розвиток системи вищої освіти відбувався досить швидко. Однак всі вищі навчальні заклади, особливо новостворені недержавні, потребували різноманітної допомоги. Навіть державне фінансування найбільших університетів не могло задовольнити всіх їх потреб. Недержавні вищі навчальні заклади фінансувалися приватними особами й часто трималися на ентузіазмі викладачів університетів.

Нагальна потреба у висококваліфікованих спеціалістах примушувала підприємців самим робити рішучі кроки для заснування вищих навчальних закладів, зокрема, політехнічного спрямування. Так, на серпень 1898 року для будівництва Київського політехнічного інституту ними було зібрано понад мільйон карбованців: 300000 крб. виділила Київська міська дума, Микола Терещенко – 150000 крб., Лазар Бродський – 100000 крб., Київський біржовий комітет – 72000 крб., Я.Б. Епштейн – 24000 крб., спадкоємці Ф.А. Терещенка, граф Ф.Л. Сабанський, Промисловий та Земельний банки – по 15000 крб., І.М. Зайцев, М.Б. Гальперін – по 10000 крб., М.Р. Закс – 5000 крб., кн. Щербакові і Горчакови – по 4000 крб., Є.П. Демидова Сан-Донато, М.І. Зайцев, С.Я. Ліберман, М.Я. Стегофер, М.В. Штейнгель, Б.І. Ханенко – по 3000 крб. Усього надали грошову допомогу 84 фізичні особи та установи. Після того, як сума пожертвувань сягнула 1 млн. крб., уряд дозволив створити в Києві технічний вищий навчальний заклад. На будівництво приміщення інституту було витрачено 3 млн. крб. (решту грошей за будівництво сплатила держава). Крім того, у Київському політехнічному інституті благодійниками були засновувані стипендії. Так, лише брати Лев та Лазар Бродські на створення стипендій виділили по 18000 крб. [83, с. 222; 89].

У 1908 році була відкрита підписка на створення у Києві комерційного інституту. Київська міська управа виділила на заснування інституту 87700 крб. та надала для нього приміщення вартістю 340700 крб. Протягом наступних чотирьох років було зібрано на користь інституту 250000 крб., з яких 100000 крб. пожертвував Л.І. Бродський. На 1910 рік стипендіальний фонд Київського комерційного інституту складав 150000 крб. Для підтримки цього навчального закладу київські промисловці створили на його користь спеціальний збір у розмірі 20% із внеску за реєстрацію купецьких і промислових свідоцтв на право торгівлі та промислового виробництва. Аналогічний внесок був встановлений для Харківських вищих комерційних курсів. За рахунок цього збору забезпечувалося понад 35% витрат курсів. У 1915 році під час перетворення Харківських вищих комерційних курсів на Харківський комерційний інститут харківське купецтво на його утримання зобов'язалося виплачувати щорічно 20000 крб. [332, с. 199].

Жіночі вищі навчальні заклади також не залишилися поза увагою благодійників. Наприклад, 26 березня 1883 року вищі жіночі курси в Києві отримали за заповітом Олександра Павловича Безвуса все його майно, що складало 9690 крб. [333, с. 595]. Така допомога мала велике значення для підтримки вищих навчальних закладів, в яких здобували освіту виключно жінки.

Досить своєрідний благодійний жест зробив 11 липня 1893 року Григорій Самійлович Гурін. Він заповів 100 крб. для створення на відсотки з цього капіталу через 270 років вищого навчального закладу в Полтаві. За розрахунками благодійника на той час капітал мав складати 1,5 млн. крб., на які повинні були відкрити університет св. великомученика та переможця Георгія, церкву, лікарню, купити землю та 1,5 тис. крб. витратити на бідних студентів [334].

Українці, що перебували під владою Російської імперії, надавали допомогу вищим навчальним закладам Західної України. Так, подружжя Чикаленків пожертвувало 25 тис. крб. на будівництво Академічного Дому у Львові, для того, щоб першість надавалась незаможним студентам із Східної України, які хотіли б студіювати в Галичині. У 1904 році вони організували у Львові літні університетські курси для галицького студентства і всі видатки покривали власним коштом.

29 січня 1908 року М.П. Скоропадський пожертвував 25000 крб. на психоневрологічний інститут, що засновував професор В.М. Бехтерев у Петербурзі. Ці кошти видавалися навчальному закладу рівними частинами протягом п'яти років [335, с. 1].

Досить часто вищі навчальні заклади, як і середні, отримували пожертвування на створення музеїв та бібліотек. Так, І.Е. Бецький пожертвував музею Харківського університету велику колекцію старовинних картин: у 1857 році – 170, у наступному році – 373, у 1867 році – 5 картин. У 1873 році музей університету поповнився художнім зібранням, переданим колишнім студентом Харківського університету Алфьоровим. Колекція складалася з 50 картин, 316 акварелей, близько 800 гравюр і понад 500 книжок. Вся колекція оцінювалася у 13000 талерів. У 1863 році професор Калениченко пожертвував університету свою бібліотеку – літературу з медичних та природничих наук [336, с. 216-217].

Власну бібліотеку у 1883 році подарувала університету пані Сомова. У 1886 році Матушинський передав до університетської бібліотеки близько двох тисяч томів, переважно з історії мистецтва. Крім того, свої бібліотеки заповіли університету професори Л.З. Колмачевський, І.П. Сокальський, І.К. Зарубін, М.І. Сухомлинов та інші [336, с. 297]. У червні 1889 року професор Харківського університету Е.С. Гордієнко подарував музею Харківського технічного інституту колекцію гірських порід, що складалася з 699 зразків [337, с. 12]. Професор Харківського університету Г.С. Гордієнко подарував університетській бібліотеці 128 томів книжок [74].

Відомий історик Іван Васильович Лучицький у лютому 1877 року пожертвував бібліотеці Київського університету книжки [338], а 18 січня 1882 року – іноземні газети [339]. У 1894 році вдова М.І. Костомарова

передала у фонд бібліотеки університету св. Володимира бібліотеку свого чоловіка. У тому ж році бібліотека університету св. Володимира отримала книжки від удови колишнього чернігівського губернатора Судієнко Юлії Михайлівни [340, с. 24].

Київський університет св. Володимира у 1900 році отримав пожертвування від удови камергера Касіні – бібліотеку покійного батька, генерал-ад'ютанта Д.Г. Бібікова. Ця бібліотека нараховувала 14 тис. томів [341].

Початок бібліотеці Київського комерційного інституту поклато власне зібрання викладача Русова, яке у 1908 році він передав до інституту. У 1910 році бібліотека Київського комерційного інституту отримала пожертвування від М.В. Донвар-Запольського, К. Антонович, Київської губернської земської управи, Київського комерційного училища, редакцій журналів, статистичних комітетів та низки навчальних закладів. Музей Київського комерційного інституту протягом 1910 року отримав пожертвування від Л.І. Бродського, Е. Вейнштейна, С-я (що побажав залишитись невідомим), інших музеїв, заводів та мануфактур [342, с. 20,51].

Важливий напрямок діяльності провідних вищих навчальних закладів України складали їх наукові дослідження. Саме в стінах університетів та інститутів зростали кадри вітчизняних учених. Усвідомлення цього благодійниками визначило ще один напрямок їхньої діяльності – підтримка науковців вищих навчальних закладів та їх наукових студій.

Однією з найбільш поширених форм надання допомоги вченим було заснування добродійником премії за певні наукові досягнення. Як правило, премії засновувалися у навчальних закладах, переважно університетах та наукових товариствах. Це сприяло об'єктивності оцінювання учасників конкурсу та зростанню їх кількості. Процедура заснування премії була схожа на створення стипендій: умови отримання премії визначав сам жертвувач (їх розмір, період нагородження, тематику робіт та ін.), пожертвувані кошти вкладалися в цінні папери, створюючи недоторканий капітал премії, відсотки якого використовувалися для нагороди переможців. Премії видавалися за твори певної тематики. Існували премії для молодих дослідників, студентів, для дослідників з науковим ступенем та для представників інших категорій. Участь у конкурсі на здобуття премії брали переважно науковці навчального закладу, в якому вона була заснована. Як правило, премії носили ім'я благодійника, відомої людини або будь-якої особи, згідно з волею благодійника. Засновували премії переважно ті особи, що були близькі до науки, розуміли її проблеми та прагнули своєю благодійною діяльністю сприяти розвитку певної її галузі. Премії засновували як окремі особи, так і групи осіб. Іноді капітал для

створення премії збирався за підпискою серед мешканців конкретної території або працівників установ.

Цілу низку премій для науковців було створено, наприклад у Харківському імператорському університеті. Значну їх частину склали премії, засновані на пожертвування груп осіб або організацій. Так, у 1869 році чиновники відділу законів державної канцелярії пожертвували капітал для заснування премії на честь державного секретаря таємного радника Сергія Зарудного. На 1912 рік капітал забезпечення премії складав 7300 крб. Премія видавалася за твори юридичної тематики. У 1886 році на 2100 крб., зібраних за підпискою серед професорів університету, було засновано премію імені професора Олександра Івановича Палюмбецького. Вона присвячувалася сорокаріччю його служби. У 1893 році була заснована премія імені колишнього опікуна Харківського навчального округу професора Михайла Мартиновича Олексієнка на честь його тридцятирічної праці у Харківському університеті. Капітал премії склав 2100 крб., які зібрали співробітники та дружина М.М. Олексієнка. На 1908 рік капітал премії складав вже 3500 крб. Премія видавалася за кращі твори на теми, що визначали по черзі фізико-математичний та історико-філологічний факультети. 13 травня 1894 року було створено премію на честь двадцятип'ятиріччя царювання Олександра II. Управління Харківського земельного банку у 1880 році пожертвувало для цього 10000 крб., у 1889 році – ще 10000 крб. На 1913 рік сума капіталу складала 42800 крб. Ці премії призначались за кращі дослідження економічного розвитку губерній, що межували з Харківською.

У Харківському університеті існувало багато іменних премій, створених одним благодійником. Так, за заповітом професора Харківського університету Дмитра Івановича Каченовського у 1873 році було засновано премію його імені, що видавалася студентам, які мали найкращі знання з міжнародного права та готувалися отримати ступінь магістра міжнародного права. Капітал премії складав 4 тис. крб. Премія кандидата юридичного факультету Харківського університету Миколи Олексійовича Похвіснева у розмірі 150 крб. була заснована у 1882 році на честь його покійного сина. Вона видавалася кандидату природничо-юридичного факультету за значні наукові досягнення.

У 1894 році вдова Кароліна Черняєва пожертвувала 4700 крб. на створення премії імені професора Василя Матвійовича Черняєва, що видавалася студентам фізико-математичного факультету за дослідження природи України. Вдова заслуженого професора Н.Ф. Толочінова Олександра Іванівна Толочінова пожертвувала капітал для виплати кожні вісім років премії у 1500 крб. за оригінальні твори з експериментальної анатомії. На 1908 рік її капітал складав 5750 крб.

Колезький асесор Володимир Григорович та його дружина Анна Григорівна Шрейдери пожертвували капітал у сумі 5 тис. крб. на заснування двох премій студентам п'ятого курсу медичного факультету за кращі твори медичної тематики. На заповідані кошти колишнього студента Харківського університету Н.І. Богомолова у розмірі 5 тис. крб. була створена премія його імені. Вона видавалася за кращий твір, присвячений кримському садівництву, написаний випускником Харківського університету, кандидатом або дійсним студентом.

Доктор медицини Григорій Іванович Ткачов заснував дві премії у розмірі 600 та 400 крб. за студентські твори медичної тематики. Федір Андрійович Павловський пожертвував 2500 крб. на створення премії імені свого батька Андрія Федоровича при фізико-математичному факультеті Харківського університету. Олексій Іванович Дудукалов пожертвував 5000 крб. на заснування премії свого імені, що видавалася за кращі твори з хірургії або анатомії студенту або лікарю, що закінчив курс навчання у Харківському університеті. Павло Тихонович Степанов заповів 5000 крб. на створення премії імені колишніх професорів Харківського університету Тихона Федоровича та Павла Тихоновича Степанових. Темі для здобуття премій визначали фізико-математичний та юридичний факультети (кожен рік по черзі). Професор Н.К. Яцукович заповів капітал 13124 крб. 45 коп. з метою допомоги у виданні “Фізико-хімічних” записок Фізико-хімічного товариства при Харківському університеті, для видання книжок фізико-хімічної тематики та для допомоги молодим дослідникам, що відряджалися за кордон для вивчення фізико-хімічних наук. Вдова Єлизавета Олексіївна Хрущова пожертвувала 10000 крб. на заснування стипендії та премії імені Павла Дмитровича Хрущова. Стипендія видавалася молодим людям, що посилалися за кордон фізико-математичним факультетом або Міністерством освіти з метою поглибленого вивчення хімії. Премія призначалася за кращі праці з хімії [152, с. 96-134].

У 1861 році для вшанування діяльності Миколи Івановича Пирогова за підпискою серед працівників Київського навчального округу було зібрано 1000 крб. “з науковою метою, яку визначить М.І. Пирогов”. Останній запропонував на ці гроші створити премію за кращий твір на тему “Порівняльна історія університетської освіти Західної Європи та Росії взагалі, історія Університету св. Володимира в Києві та ліцеїв князів Безбородька та Решильєвського”. Перше присудження премії було призначене на 1863 рік [343].

Премії за наукові досягнення існували й у Київському університеті св. Володимира. Так, 27 березня 1894 року була заснована премія імені колишнього професора Казанського університету В.О. Підвисоцького на

капітал його дружини за кращий твір з експериментальної патології та фармакології, написаний на основі дослідів у лабораторії університету св. Володимира. Премія видавалася в сумі 300 крб. через кожні три роки. Вона призначалась дослідникам, що не мали звання лікаря або професорського ступеня. Через відсутність претендента на премію кошти повинні були витратитися на розвиток лабораторії загальної патології [344, с. 1-4].

У 1913 році в Київському університеті св. Володимира існувала премія імені О.С. Пушкіна у розмірі 200 крб., премія міністра народної освіти Толстого – (100 крб.) та премія за кращий твір з “Історії селянської реформи у південно-західному краї” – 500 крб. [345, с. 4].

У Київській духовній академії створювалися премії для заохочення науковців, що досягли значних успіхів у богословських науках та в духовній освіті взагалі. Так, у 1869 році в Академії було засновано чотири премії митрополита Макарія за кращі твори на пожертвований ним капітал – 25000 крб. У 1894 році стипендії митрополита Макарія (по 800 крб.) отримали доценти С. Голубєв і Дмитрієвський; половинні премії одержали професори Олесницький і П. Линицький; по 300 крб. отримали доцент Ф. Титов та колишні студенти Смирнов і Горожанський. Наступного року в Київській духовній академії було засновано стипендію імені покійного професора протоієрея Іванцова-Платонова на пожертвуванні почесною громадянкою Базановою 10000 крб. Кошти, що залишилися від стипендії, використовували для винагороди за кращі «кандидатські твори» [138, с. 307-308].

У 1898 році стипендії митрополита Макарія у розмірі 250 крб. отримали чотири науковці: професори В. Певницький і М. Петров, доценти Д. Богдишевський та Афанасій Булгаков. Премію імені єпископа Курського Михайла – 204 крб. одержав доцент Мухін. Премію митрополита Литовського Йосипа у 165 крб. отримав професор І. Бродович [139, с. 150].

Наступного року стипендії митрополита Макарія одержали професори Дмитрієвський і Ястребов, доценти В. Завитневич і Д. Богдишевський. У тому ж році премію єпископа Сильвестра (120 крб.) отримав доцент А. Булгаков, а премію єпископа Курського Михайла (277 крб.) – В. Рибінський, Євгеніє-Рум'янцевську премію (200крб.) – кандидат богослов'я Ф. Ільїнський [140, с. 176].

Премію митрополита Макарія – 1200 крб. у 1900 році отримав професор С. Голубєв, премії його ж імені у розмірі 250 крб. – професор Линицький, доценти Ф. Тітов, Маккавейський та Мухін. Премію єпископа Курського Михайла – 277 крб. одержав доцент Афанасій Булгаков, а премію єпископа Канівського Сильвестра (144 крб.) – професор Ястребов. Макарієвську премію – 200 крб. отримав колишній студент Київської

духовної академії Благовіщенський, премію митрополита Йосипа – студент Київської духовної академії Замятін [141, с. 283].

Євгеніє-Рум'янцевську премію у 1902 році одержав колишній студент Київської духовної академії Белгородський (200 крб.). Премію митрополита Йосипа (165 крб.) – стипендіат Савинський [142, с. 203].

Протягом 1905 року премію митрополита Макарія (800 крб.) отримав професор Володимир Завітневич, його ж премії по 250 крб. одержали професори В. Певницький, А. Булгаков, Ястребов та виконуючий обов'язки доцента П. Кудрявцев. Ювілейні премії митрополита Макарія по (200 крб.) отримали професори Дроздо, Маккавейський В. Рибинський та доцент Глаголев. Премію єпископа Курського Михайла (277 крб.) одержав професор Ф. Покровський; премію єпископа Канівського Сильвестра (111 крб.) – професор Дмитрієвський. Євгеніє-Рум'янцевську премію – 200 крб. – кандидат богослов'я Діанін [143, с. 185].

Наступного року дві премії митрополита Макарія по 400 крб. отримали професори Дмитрієвський та К. Попов. Премії митрополита Макарія по 250 крб. одержали: протоієрей Ф. Титов, виконуючий обов'язки доцента П. Кудрявцев, доцент С. Пісоцький та подвійну премію – професор Петров. Премії митрополита Макарія по 200 крб. отримали професори В. Певницький, П. Лিনিцький, С. Голубєв та Маккавейський. Премію єпископа Курського Михайла – 277 крб. одержав професор Д. Богдашевський. Премію єпископа Канівського Сильвестра (114 крб.) – професор Мухін. Премію єпископа Макарія – 200 крб. отримав помічник інспектора Поснов, Євгеніє-Рум'янцевську премію – кандидат богослов'я Єльчуков. Премію єпископа литовського Йосипа – 165 крб. отримав колишній студент академії Пузанов [143, с. 188].

У 1906 році премію митрополита Макарія – 800 крб. одержав бібліотекар академії Криловський; премії митрополита Макарія по 250 крб. – колишній професор академії В. Певницький, спадкоємці професора П. Лিনিцького, професори Дмитрієвський та Булгаков. Премії митрополита Макарія по 200 крб. отримали доцент В. Екземплярський, професор священик Глаголев, виконуючий обов'язки доцента П. Кудрявцев і професор протоієрей Ф. Титов. Премію єпископа Курського Михайла – 277 крб. одержав професор Д. Богдашевський; премію єпископа Канівського Сильвестра (115 крб.) – професор В.Рибинський. Премію єпископа Макарія – 250 крб. отримав професор Петров, Євгеніє-Рум'янцевську премію (200 крб.) – наглядач Кам'янець-Подільського духовного училища Неселовський та викладач Донської духовної семінарії Лисогорський [143, с. 191].

27 січня 1911 року в Київській духовній академії була запроваджена премія імені професора Василя Федоровича Певницького на честь його

п'ятдесятиріччя, яка надавалася за кращу студентську проповідь, надруковану в “Учено-богословских и церковно-проповеднических опытах студентов Киевской духовной академии”. Премія видавалася у розмірі 60 крб. 80 коп. з капіталу 1600 крб., пожертвованого архієпископом Харківським та Одеським Дмитром (Ковальницьким). Того ж дня була заснована премія за кращу проповідь з капіталу 2300 крб., зібраного за підпискою серед шанувальників та учнів Певницького. Премія імені архієпископа Казанського та Свіяжського Іакова (П'ятницького) була заснована у Київській духовній академії на пожертвуванні ним 2500 крб. Премія призначалася за кращі твори студентів та викладачів з богослов'я й видавалася через кожні вісім років: 400 крб. виплачувалися переможцю конкурсу, а 360 крб. витрачалися на друкування творів переможців [346, с. 1-5].

Не можна обійти увагою й премії на благодійній основі, які запроваджувалися в Імператорській Академії Наук у Санкт-Петербурзі, з метою активізувати наукові студії, у тому числі й українських учених різних навчальних закладів. Так, у 1881 році М.І. Костомаров надав 4000 крб. для заснування премії за кращий словник української мови, визнаний Академією Наук. Академія призначала декілька термінів для подання словників, однак жодна праця за рішенням комісії не виборола преміальної винагороди. Протягом 21 року капітал за рахунок відсотків значно зріс і тому на загальному зібранні Академії Наук 4 травня 1902 року було вирішено заснувати дві премії: перша становила 4 тис. крб. плюс відсотки капіталу до 1891 року (строк призначення першого подання словників), а відсотки капіталу після 1891 року склали другу премію. Строк подання словника призначався на 1 січня 1905 року. 29 грудня 1905 року другу премію було призначено для словника, що був складений редакцією “Київської старовини” і відредагований Б.Д. Грінченком з додатковим томом матеріалів для словника писемної “південно-руської мови” XV-XVIII століть, складеного за дорученням редакції Е.К. Тимченком. Перша премія не була присуджена нікому [347].

Полтавським губернським земством 30 квітня 1903 року було засновано премії імені М.В. Гоголя у Імператорській Академії Наук на капітали 1,5 тис. крб., що вносилися земством кожні 5 років. Премії призначалися за наукові праці, присвячені історії, етнографії України та археології Полтавської губернії. Перше присудження премії повинно було відбутися у 1906 році, а наступні – через кожні 5 років. За історичні праці видавалася премія у сумі 1 тис. крб., а за праці з етнографії та археології – 500 крб. Деякі праці, що не здобули премій, могли бути нагороджені почесним відгуком імені М.В. Гоголя [348].

Справою заснування премій опікувалися наукові товариства, що мали на меті підтримати розвиток вітчизняної науки. Так, 14 лютого 1893 року київським відділом Імператорського російського технічного товариства була запроваджена нагорода імені Петра Петровича Алексеєва – золота медаль за кращу статтю, написану членом імператорського російського технічного товариства і надруковану в “Записках” Київського відділу. Премія видавалася з 1896 року кожні три роки. Капітал на заснування премії було створено на пожертвуванні кошти [349, с. 4].

У 1894 році Історико-філологічне товариство міста Харкова заснувало премію імені професора Олександра Афанасійовича Потебні, за кращі твори з історії російської мови та літератури, для створення якої за підпискою було зібрано 2900 крб. У 1909-1910 роках товариством була заснована премія професора М.С. Дринова за кращі твори із слов’янознавства (капітал – 2687 крб.). У 1909 році розпочався збір коштів на премію імені професора Е.К. Редіна. Кошти, як і на попередні премії, складали пожертвування за підпискою та збори з публічних лекцій [350, с. 62]. У травні 1911 року міський голова Харкова дозволив збір коштів на заснування премії імені Т.Г. Шевченка для студентів за кращі твори з української історії, історії літератури та етнографії [351, с. 2].

Наукові товариства були як об’єктом, так і суб’єктом благодійної допомоги. Вони існували на членські внески та пожертвування від окремих осіб та різноманітних товариств. У той же час ці товариства надавали посильну допомогу науковцям, навчальним закладам. Поширеними були також пожертвування науковими товариствами своїх праць, звітів і дублікатів книжок науковим товариствам, близьких за спрямуванням.

Наприкінці ХІХ століття змінюється співвідношення вихідців різних станів, які навчались у вищих навчальних закладах. Якщо в середині ХІХ століття більшість студентів були дворянами та чиновниками за походженням, то вже наприкінці століття збільшується кількість представників інших станів. Число незаможних студентів у цей час різко зростає. Часто вони не могли не лише сплатити за навчання, але й купити собі одяг та їжу. Тому часто студенти потребували всебічної допомоги.

Найбільш популярною формою допомоги студентам вищих навчальних закладів була практика заснування стипендій. Справа в тому, що державних стипендій Міністерства народної освіти, які призначалися вищими навчальними закладами найбільш здібним студентам з незаможних прошарків населення, не вистачало для підтримки усіх тих, хто її потребував. Тому часто саме стипендії, засновані приватними особами, установами, організаціями й товариствами давали можливість бідним здібним студентам одержати вищу освіту.

За усталеною в другій половині XIX століття практикою благодійник для заснування стипендії повинен був передати навчальному закладу капітал, на відсотки з якого і видавалася стипендія. З часом, у результаті збільшення суми капіталу й накопичення залишків з банківських відсотків, кількість стипендій могла зростати.

Часто стипендії носили ім'я благодійника, відомої людини або будь-якої особи – згідно з волею жертводавця. Під час заснування кожної стипендії благодійником створювалося “положення про стипендію”, яке затверджувалося імператором, а пізніше міністром народної освіти. У ньому чітко визначалися правила її отримання. Стипендії призначалися найбільш бідним здібним студентам, які не могли самостійно сплатити за навчання. Лише на початку XX століття була запроваджена практика видання стипендій кращим студентам незалежно від їх матеріального становища. Крім того, благодійник за своїм бажанням міг поставити додаткові умови видачі стипендій, які враховували віросповідання стипендіата (православне, католицьке або іудейське), його стану, приналежність, належність до певної національності (українців, поляків, євреїв), навчання на певному факультеті навчального закладу тощо. Якщо у поточному році не знаходилося студента, який би відповідав таким умовам, то стипендію, згідно з волею благодійника, призначали незаможному обдарованому студенту, або ж ці кошти додавали до основного капіталу стипендій. Стипендії могли засновувати не лише окремі особи, а й декілька благодійників. Такі стипендії складали: станові – купецькі, дворянські та ін., стипендії від працівників певної установи, студентів тощо.

У другій половині XIX століття в центрі уваги благодійників лишався Київський університет св. Володимира. Заснований у 1835 році за активної благодійної підтримки, університет у 1850 році мав юридичний, медичний, істотко-філологічний та фізико-математичний факультети. Уже на середину XIX століття цей університет став одним із головних осередків українського національного руху, освітнім, науковим і культурним центром України.

Отже, не випадково саме університет св. Володимира в Києві привертав увагу громадськості й, у тому числі, благодійників. Так, ще 2 травня 1858 року чиновники Миргородського повітового училища зі свого жалування зібрали 25 крб. 65 коп. у фонд стипендії імені Дмитра Гавриловича Бібікова в університеті св. Володимира [352].

Наприкінці п'ятдесятих років XIX століття в Київській губернії почався збір коштів серед дворян на користь осіб, що повернулися із заслання, з-за кордону, для бідних студентів університету св. Володимира та вихованців київських навчальних закладів. Зокрема на 1858 рік

Чигиринське дворянство зібрало на ці потреби 1264 крб., Таращанське дворянство – 4249 крб., Черкаське – 3289 крб., Липовецьке – 2549 крб., Васильківське – 1023 крб. На допомогу студентам університету св. Володимира з цих коштів витратили: у травні 1858 року двом студентам видали 175 крб., у червні одному студенту – 100 крб.; у жовтні 70 студентів отримали 2800 крб., у квітні 1859 року 12 студентам видали 490 крб., у жовтні 2 студенти отримали 115 крб., у лютому 1860 року 2 студентам надано грошову допомогу (40 крб.), у березні та серпні ще 2 студенти отримали по 40 крб., у лютому 1861 року 6 студентам було видано 130 крб. [353, с. 28-44].

Вища освіта привертала станові пожертвування, які надавалися переважно для допомоги бідними студентам, вихідцям із свого стану. Зокрема, в університеті св. Володимира у 1858 році купцями-євреями була створена каса для допомоги єврейським студентам, у яку поступило за рік 5845 крб. Збори на поповнення цієї каси проводилися щорічно. Так, на 1867 рік капітал каси складав 7500 крб., відсотки з якого ділилися між трьома бідними студентами-євреями [354, с. 3].

Колишній вихованець університету св. Володимира, учитель гімназії з Сибіру, що побажав залишитися невідомим, пожертвував університету 950 крб. Відсотки з цього капіталу, за бажанням благодійника, використовувалися на оплату за слухання лекцій одним з бідних студентів по черзі з кожного факультету. Таку ж стипендію було запроваджено 19 січня 1890 року з дозволу міністра народної освіти [355, с. 1-3].

У 1893 році у Київському університеті св. Володимира існувало 45 стипендій, заснованих на пожертвуванні капіталу, та 17 – піклувань про малозабезбечених студентів. Протягом року на стипендії було видано з пожертвуваних коштів 9291 крб., а від піклування про малозабезбечених студентів – 5278 крб. Барон Федір Штейнгель пожертвував 3000 крб. на лікування бідних студентів. Дійсні статські радники Микола Артемович та Федір Артемович Терещенки пожертвували 6000 крб. на заснування стипендії імені князя Олександра Михайловича Донаукова-Корсакова. П.М. Тарновська та О.Н. Рукавишнікова пожертвували 6000 крб. для запровадження на медичному факультеті стипендії імені їх батька Михайла Іларіоновича Козлова. Службовці установ Л.І. Бродського пожертвували 5000 на стипендію для студентів медичного факультету імені Л.І. Бродського, яка була заснована “на честь його турботливості про нужденних осіб та службовців”. 1893 року в університеті була заснована стипендія імені Франца Станіславовича Диновського на пожертвуванні ним 4000 крб. Вдова доктора Леонова пожертвувала 6000 крб. для сплати з відсотків цього капіталу за навчання одного бідного студента [356, с. 51-53].

Протягом 1894 року в Київському університеті св. Володимира існувало вже 46 стипендій приватних осіб та організацій (за рік видано 12344 крб. 67 коп.), 15 стипендій, заснованих піклуванням про малозабезпечених студентів (сплачено 3753 крб.). Цього року Л.І. Бродський пожертвував 5000 крб. на заснування стипендії імені його сина М.Л. Бродського для студента єврейського віросповідання. Тоді ж була заснована стипендія імені Фадея Осиповича Бобровського на кошти дворян Київської губернії: Ф.В. Фліорковського, С.С. Сирогонського, П.С. Підгорського та М.І. Хелміндського (6000 крб.). Стипендія надавалася студенту польського походження католицького віросповідання. Також було засновано стипендію імені благодійника на заповідані Никодимом Даниловичем Бобаком – 2450 крб. [340, с. 24].

У 1910 році університет св. Володимира в Києві отримав два пожертвування на запровадження стипендій для студентів польського походження римо-католицького віросповідання: 2 січня 1910 року – 6 тис. крб. від графа В.І. Грохольського на заснування стипендії імені графині Казимири Йосипівни Грохольської та 9 червня 1910 року від дворянки М.А. Гвоздишевської – 8,7 тис. крб. для заснування стипендії імені її покійного чоловіка дворянина Франца Павловича Гвоздишевського.

Досить поширеною була практика передачі капіталів з метою заснування стипендій для навчання родичів благодійників. Причому, в більшості випадків після завершення їх навчання відсотки з капіталів використовувалися для підтримки студентів, які потребували допомоги. Так, киянин Петро Олексійович Приз у 1905 році пожертвував 8600 крб. університету св. Володимира з тією умовою, щоб відсотки з цього капіталу отримували Андрій, Михайло та Марія Приз, а після їх смерті в університеті були б засновані премії імені Івана Андрійовича Приз за кращі твори та стипендія його ж імені для бідних студентів. 22 березня 1905 року було затверджено положення про премії ім. І.А. Приза. Дві премії із пожертвованих 8 тис. крб. повинні були видаватися через кожні три роки двом студентам історико-філологічного факультету, що закінчили навчання із золотою або срібною медаллю [357, с. 1-4]. Мешканець Калуги дворянин Іван Миколайович Білаш 30 квітня 1907 року пожертвував 15 тис. крб. на заснування двох стипендій для навчання в університеті своїх родичів, а за умови їх відсутності – стипендій убогим студентам [358, с. 1-5].

У 1908 році Олександр Миколайович Барабан заповів свої кошти університету св. Володимира з умовою, що відсотки з них будуть витратитися на навчання та інші потреби його сина. Після його смерті вони мали перейти в спеціальні суми університету для бідних православних

студентів, переважно Золотоніського повіту Полтавської губернії [359, с. 1].

Петро Мартинович заповів університету св. Володимира усі гроші, які залишаться після його смерті. З них він заповідав заснувати стипендії (по 3 тис. крб. кожна) для навчання своїх родичів або вихідців з Чорногорії. 13 травня 1908 року заповіт Мартиновича було затверджено до виконання Таганрозьким дільничним судом [360, с. 1-2].

У Київському університеті існувала стипендія імені Г.П. Галагана та К.В. Галаган, капітал яких складав 5 тис. крб., зібраних колишніми вихованцями колегії Галагана [289, с. 2].

Не була винятком і практика заснування стипендій групою осіб для вшанування видатної людини. Так, у 1911 році в університеті св. Володимира на пожертвуванні кошти була заснована стипендія імені Карла Генріховича Трітшеля для бідних студентів медичного факультету. Для заснування стипендії було зібрано 5655 крб. Найбільші пожертвування зробили: Д.І. Піхно та невідомий (І.Н.) – по 500 крб., Л. Бродський, І.М. Зайцев та невідомий (А.Н.) – по 300 крб., Л. Бродській, В.Н. Ханенко та Б.І. Ханенко – 200 крб., М.Б. Гальперін, барон В.Г. Гінзбург, М.Р. Закс, Я.Г. Розенберг, М.А. Скорделі, П.К. Скорделі, М.А. Терещенко, І. Тульчинський, М.П. Шестаков, Я.Б. Епштейн та Б. Есман – по 100 крб., Ю.Н. Гудим-Левкович та А.В. Гудим-Левкович – по 50 крб. [361, с. 3,11].

Таким чином Київський університет св. Володимира отримував досить значні пожертвування від благодійників на різноманітні потреби. Вони надходили від окремих осіб, від груп осіб за підпискою та від певного стану. Найбільші пожертвування надавалися для допомоги бідним студентам університету.

Тут принагідно зауважити, що перший університет в Україні було засновано у 1805 році у Харкові на кошти, пожертвуванні місцевим дворянством та купецтвом. На середину XIX століття Харківський університет став центром науки та освіти Слобожанщини і традиційно користувався підтримкою благодійників.

Так, лише у 1870 році у Харківському університеті було засновано п'ять стипендій імені дійсного статського радника Іллі Омеляновича Ходовського, який пожертвував для цього 38900 крб. Стипендії видавалися православним студентам, уродженцям Полтавської та Харківської губерній. У тому ж році була запроваджено дві стипендії імені Петра Павловича Дурнова на пожертвування ним капітал (10800 крб.). Стипендії видавалися бідним студентам медичного факультету. 1871 року була заснована стипендія імені колезького радника Бієйка. Стипендія була заснована на пожертвування від 84 Ширванського полку й призначалася для бідних студентів медичного факультету.

У 1873 році у Харківському університеті була заснована стипендія імені купця першої гільдії Романа Йосиповича Рубінштейна на пожертвуванні його спадкоємцями 4400 крб. Стипендія видавалася студентам за умови доброго навчання та поведінки. Тоді ж купець Василь Іванович Болотніков пожертвував 3400 крб. на заснування у Харківському університеті стипендії свого імені.

Вдова дійсного статського радника Григорія Яковича Биковського у 1877 році пожертвувала на заснування 16 стипендій імені свого чоловіка 104200 крб. Стипендії видавалися студентам – вихідцям із сімей чиновників та бідних дворян Старобільського повіту. У 1884 році студент університету Іван Кованець заповів університету 1200 крб. для запровадження стипендії імені студентів Мартина Кованця та Анастасії Кованець. Стипендія видавалася убогим студентам. Наступного року була заснована стипендія імені покійного професора Харківського університету Федора Карловича Альбрехта на зібрані за підпискою 1350 крб. Стипендія видавалася бідним студентам, російським підданам, у розмірі 57 крб. на рік. Тоді ж І.Г.Харитоненко заснував в університеті 18 стипендій свого імені та дві стипендії імені Олександра II та Олександра III, витративши 50 тис. крб. Стипендії видавалися російським підданам, які успішно навчалися в університеті [361, с. 209].

Контр-адмірал Петро Павлович Полозов у 1887 році заповів Харківському університету 14600 крб., заснувавши стипендію для бідних православних студентів. Того ж року було засновано п'ять стипендій імені Олексія та Іллі Федоровських на капітал у 30000 крб., пожертвований полковником Іллею Федоровським. Ці стипендії призначалися студентам – колишнім стипендіатам Сумської Олександрівської гімназії. Крім того, за заповітами цього року були засновані стипендії вдови дійсного статського радника Деменкової на пожертвуванні нею 40000 крб., поручика Кирєєва – 13000 крб. [362, с. 210].

Вдова інженера-поручика Утермарк Єлизавета Михайлівна у 1892 році подарувала 7100 крб. для стипендій бідним студентам-дворянам Харківської губернії. Того ж року маріупольський купець пожертвував 16600 крб. на стипендію для сиріт-греків з Маріупольського повіту, а за відсутності таких – для бідних православних. Наприкінці 1892 року вдова дійсного статського радника Домна Андріївна Деменкова заповіла для 11 стипендій бідним студентам-християнам – 78200 крб.

Наступного року були засновані три стипендії для бідних православних студентів, уродженців Курської губернії імені таємного радника Олександра Феодосійовича Бантюша на пожертвуванні ним 26700 крб. Антиох Олександрович Бантюш надав 52200 крб. на заснування п'яти стипендій для студентів-вихідців з бідних дворян.

У 1896 році була заснована стипендія Ісака Йосиповича Рубінштейна на заповіданий ним капітал – 5000 крб. Давид Адольфович Рубінштейн заповів 6000 крб. на заснування стипендії його імені. Стипендія призначалась бідним студентам юридичного факультету [152, с. 11-21].

За заповітом Марії Есикорської, 10 серпня 1901 року Харківському університету було передано 6,9 тис. крб. на стипендію імені її покійного чоловіка Михайла Степановича Есикорського для православного студента математичного факультету [152, с. 64]. 7 липня 1904 року в Харківському університеті була заснована стипендія імені Абрамової Євдокії Прокопівни, яка заповіла на це 3200 крб. Стипендія у розмірі 121 крб. 60 коп. на рік надавалася кращому учневі будь-якого факультету [152, с. 24].

Однак Харківський університет отримував не лише грошову допомогу, а й натуральну, наприклад у вигляді нерухомості. Так, у 1888 році І.Г. Харитоненко пожертвував університету триповерховий будинок, в якому розміщувався медичний факультет.

Таким чином, благодійні пожертвування для Харківського університету були невід'ємною частиною життя й надавали значну допомогу, починаючи з перших років його існування.

Третім великим центром освіти та науки в Україні був Імператорський Новоросійський університет. Він був заснований 1 травня 1865 році на базі Рішельєвського ліцею для забезпечення потреб у вищій освіті населення південних губерній України. На час відкриття університет мав фізико-математичний, юридичний та камеральний відділи, інститут східних мов, кафедру сільського господарства та лісництва [363, с. 149].

Незважаючи на те, що Новоросійський університет був відносно новим навчальним закладом, благодійники почали підтримувати його, продовжуючи вікові традиції підтримки освітніх установ.

Наприкінці 1901 року Новоросійське товариство натуралістів вирішило вшанувати пам'ять померлого ембріолога О.О. Ковалевського шляхом заснування стипендії на природничому відділі фізико-математичного факультету Новоросійського університету. Була відкрита загальноросійська підписка завдяки якій протягом 1902-1908 років одержано для стипендії 5200 крб. Умовою отримання цієї стипендії була згода студента повернути половину отриманих коштів після завершення навчання для наростання капіталу та збільшення кількості стипендій [364, с. 19-20].

Безперечно, увага благодійників була зосереджена у першу чергу на вищих навчальних закладах, які вони самі закінчували. Але не були обділені грошовою допомогою й інші заклади, які виникали в Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ століть.

До їх числа, наприклад, належав Харківський практичний технологічний інститут. Він був заснований у 1885 році для підготовки промислових інженерів і відразу привернув увагу благодійників. Так, у 1885 році Військо Донське утримувало у Харківському технологічному інституті двох стипендіатів: Леоніда Косякіна та Івана Многолєта [365, с. 5,10]. 3 січня 1887 року в Харківському технологічному інституті було засновано стипендію імені покійного Християна Івановича Гебенштрейта на відсотки із капіталу 6000 крб., пожертвованого його спадкоємцем. Розмір стипендії дорівнював 285 крб. Вона складалася із відсотків капіталу з відрахуванням 5% державного податку. Стипендію імені Гебенштрейта видавали студентіві, що мав успіхи у навчанні та гарну поведінку.

У 1916 році у Харківському технологічному інституті існували такі стипендії: імені Гебенштрейта, сума якої складала 235 крб. на рік, Файдин – 193 крб., Гельферих (дві стипендії) – 455 крб., Іванової (дві стипендії) – 535 крб., Кукси – 200 крб., Ловцова (дві стипендії) – 384 крб., Снігуровської – 112 крб., Петрова – 199 крб., графа І.І.Воронцова-Дашкова – 77 крб., Ткачова (три стипендії) – 1500 крб., Херсонського дворянства – 300 крб., Тверського обласного правління – 360 крб., Катеринославської губернської земської управи – 200 крб. та Тамбовської губернської земської управи – 190 крб. [366, с. 1-2].

Досить поширеною формою підтримки бідних студентів були концерти на їх користь. Ініціаторами їх проведення ставали переважно самі студенти. Проте вони не могли самі проводити такі заходи, тому часто зверталися до викладачів з проханням допомоги у вирішенні організаційних питань (отримання дозволу, подання звітних документів тощо). Наприклад 4 січня 1894 року в м. Кременчуці Полтавської губернії було проведено літературно-музичний вечір на користь студентів-кременчужан, що навчалися у Харкові. Зібрані кошти – 800 крб. були передані до вищих навчальних закладів Харкова [367, с. 2].

У вищих навчальних закладах діяли товариства допомоги бідним студентам. Ці товариства мали деякі відмінності у порівнянні з такими ж товариствами початкових і середніх навчальних закладів: крім сплати за навчання, купівлі одягу та навчальних посібників, такі товариства займались пошуком роботи для студентів, будівництвом гуртожитків, їдалень. Крім того, саме в діяльності товариств допомоги нужденним студентам простежуються прагнення надавати допомогу у вигляді позик, які одержувачі повинні були повернути після закінчення навчання. Таким чином, товариства мали постійний обіг коштів. Однак не всі боржники мали змогу або бажання повертати борги товариствам, тому сума боргів щороку зростала.

Одне з найвідоміших в Україні Товариство допомоги студентам університету св. Володимира було засноване 4 серпня 1881 року. Воно мало на меті допомагати студентам під час навчання та один рік після завершення навчання. Суми позик (у карбованцях), що надавало товариство протягом 1888-1904 років, показані в діаграмі 5.1.

Головним джерелом надходження коштів для товариства, як і для багатьох інших, було зібрання членських внесків та пожертвувань. Товариство отримувало такі обсяги пожертвувань: у 1888 році – 46 крб., у 1889 – 55 крб., у 1890 – 180 крб., а у 1891 – 1441 крб. Протягом 1891-1892 навчального року товариство отримало пожертвування від професорів університету, які передали частину гонорару з лекцій у сумі 1001 крб., промислові товариства міста Києва надали близько 1000 крб. (усього на суму 3692 крб.). “Перше та Друге Товариство пароплавства по Дніпру” пожертвувало товариству сотні квитків для роздачі та продажу за зниженими цінами студентам

університету св. Володимира. Пані Куколь-Яснопольська пожертвувала на безкоштовні обіди для студентів 100 крб. На честь 10-річчя існування товариства було створено капітал імені почесного члена товариства М.Х. Бунге у розмірі 1451 крб., зібраний переважно за підпискою серед мешканців Києва. Для поповнення коштів товариства його членами були проведені гуляння, музично-танцювальні вечори, концерти та вистави, прибуток від яких склав 6375 крб.

Протягом 1892-1893 навчального року товариство отримало чимало пожертвувань: від професорів університету св. Володимира надійшло 1194 крб., за підпискою – 2316 крб., запасний капітал ім. М.Х. Бунге зріс до 1095 крб., професори І.А. С-ський та Л.Н. Казанцев пожертвували власні друковані видання на суму 667 крб., а студенти, що закінчили курс навчання, – одяг та книжки. Благодійні гуляння, вистави, літературно-музично-танцювальні вечори, проведені членами товариства на користь бідних студентів, принесли близько 8000 крб. [368].

Протягом 1895 року товариство одержало пожертвування: від професорів університету св. Володимира – 1047 крб., від приватних осіб і товариств – 2 тисячі крб., за друковані видання: лекції Казанцева та Цитовича, брошуру Джаншієва отримало 313 крб. Доктор медицини Тальберг провела публічну лекцію на користь товариства, прибуток від якої становив 681 крб. [369].

Наступного року професори університету пожертвували 1281 крб., продаж друкованих лекцій професорів Казанцева, Лужицького та доктора Тальберг дав 329 крб. прибутку. За заповітом дійсного таємного радника М.Х. Бунге товариство отримало 4400 крб. [370].

У 1898 році товариство отримало пожертвування від професорів університету св. Володимира – 1105 крб., від інших осіб – 816 крб. Товариству було подаровано друковані видання на 247 крб. А пожертвування членів товариства становили 2365 крб. (1000 з яких вніс відомий благодійник Лазар Ізраїлович Бродський). Через голод в Самарі у 1898 році стало надходити більше пожертвувань для голодуючих студентів: професори університету св. Володимира подарували 23000 крб. для студентської їдальні [371].

У 1901 році товариство отримало 18000 крб. пожертвувань на придбання нового будинку для студентської їдальні. Було куплено будинок із садивою в Києві за 35000 крб. Продавець дому Сетгофер продав його дешевше на 3000 крб. як пожертвування. Товариство також отримало внески у розмірі 1000 крб. від професорів університету св. Володимира та стільки ж від Київської міської управи [372].

Наступного року товариство одержало пожертвування від професорів університету – 668 крб., від Київського міського громадського управління – 2000 крб., від членів товариства О.Т. Назарової – 400 крб. та М.А. Терещенка – 1300 крб. [373]. У 1903 році надійшли пожертвування: від професорів – 1027 крб., від М.Б. Гальперина – 150 крб., від Київського міського громадського управління – 2000 крб. [374]. У 1904 році товариство отримало 1195 крб. від професорів, 3000 крб. – від спадкоємців Л.І. Бродського та 2000 крб. – від Київської міської управи [375].

Одним з основних напрямків діяльності Товариства допомоги бідним студентам Київського університету св. Володимира було надання безвідсоткових позичок. Протягом 1891-1892 навчального року товариство видало позик 460 студентам, причому деякі зверталися за допомогою двічі. Сума позик, що надавалася одному студенту, коливалася від 1 до 150 крб. на рік. Протягом цього періоду близько 90% прохань товариству про допомогу надійшли від студентів з метою отримання позик для оплати права слухати лекції, а решта – за квартири, на лікування тощо. Було організоване бюро з питань забезпечення студентів роботою, створена

боргова комісія, що склала список боржників товариства у кількості 1098 чоловік [376].

У 1895 році товариство надало грошову допомогу 430 студентам. Наступного року товариство надало допомогу 460 студентам. 1898 року 537 студентів одержали грошові позички. Протягом 1901 року товариство допомогло 341 особі. Допомога, як і у попередні роки, надавалася у вигляді позик на одяг, взуття, книжки, на оплату житла, слухання лекцій, лікування, викуп з ломбарду теплих речей. У 1902 році допомогу отримали 264 студенти, у наступному – 303 студенти, а у 1904 році – 217 студентів.

Важливим питанням для товариства було забезпечення безкоштовним харчуванням бідних студентів, які погано харчувалися, а інколи й голодували. У 1891-1892 навчальному році в спеціально найнятій для бідних студентів їдальні харчувалося 39 осіб, на що товариство витратило 288 крб. Протягом 1892-1893 навчального року товариство забезпечувало безкоштовними обідами 50 студентів. 1895 року товариство оплатило студентам понад 13 тисяч обідів, у 1896 році – понад 15 тисяч обідів, а у 1898 році – 19 тисяч обідів. У 1904 році безкоштовні обіди регулярно отримували 301 студент університету.

Відчутну допомогу студентам Київського університету св. Володимира надавало Санкт-Петербурзьке товариство допомоги колишнім студентам цього університету. Протягом 1872-1880 років товариство виділило студентам 5756 крб. 50 коп. у вигляді позик. Товариство сплачувало близько 400 крб. на рік за слухання лекцій бідними студентами. Починаючи з 1893 року товариство займалося пошуком роботи для колишніх студентів Київського університету св. Володимира [377, с. 19].

У 1871 році було затверджено статут Товариства допомоги бідним студентам Харківського університету. Організація надавала довгострокові позики студентам, які ті повинні були повернути після закінчення навчання. У 1880 році товариство отримало від євреїв 1078 крб. 50 коп. для підтримки єврейських студентів. Танцювальні вечори, концерти та спектаклі на користь товариства принесли 3831 крб. 15 коп. Цього ж року надійшли пожертвування з різних міст на суму 1091 крб. 15 коп. У 1880 році товариством було видано стипендій на суму 67 крб. 41 коп., сплачено за слухання лекцій 146 студентами 2920 крб., виділено одноразову допомогу 215 студентам у розмірі 3005 крб. За слухання лекцій 11 студентами-євреями було сплачено 220 крб., а також назначена одноразова допомога єврейським студентам у розмірі 341 крб. [378, с. 18-21]. У 1911 році товариство надало позик на суму 8506 крб. 455 особам. Професори університету допомагали товариству, проводячи лекції на його користь. Зокрема Л.Е. Владіміров та К.А. Смірнов провели по дві благодійні лекції.

У місцевих газетах було розміщено заклик допомогти товариству. У результаті протягом 1911 року надійшло 507 крб. пожертвувань.

При Харківському університеті діяло також Товариство їдальнь для бідних студентів. У 1911 році воно витратило на обіди студентам 52476 крб., у тому числі 1922 крб. на 14789 безкоштовних обідів [379, с. 3-5].

Товариство допомоги нужденним студентам Київського політехнічного інституту було засноване (затверджено статут) 5 жовтня 1901 року, але розпочало діяльність лише із 30 березня 1903 року. Його засновником був директор інституту, вчений В.Л. Кірпічов. У 1903 році товариство організувало склад навчальних посібників, а у 1908 – бюро працевлаштування, яке протягом свого існування забезпечило роботою 777 студентів. Товариство також відкрило студентський гуртожиток на 30 місць, а у 1909 році – студентську їдальню.

Вже протягом 1903 року товариство витратило на допомогу бідним студентам 3480 крб., а 1908 року воно допомогло 479 особам, витративши 2112 крб. Загалом протягом 1903-1912 років товариство надало допомогу 4614 особам у розмірі 55110 крб.

Кошти товариства складали членські внески, прибутки з їдальні, гуртожитку, гроші від продажу підручників, надрукованих товариством, від благодійних вистав, вечорів, (у 1910 році прибуток з вечора склав 4259 крб., а вечір 21 вересня 1912 року приніс доходу у сумі 2255 крб.), повернуті позики та субсидії міста (1000 крб. щороку), пожертвування О.М. Терещенка та Є.В. Терещенко (8000 крб.), Л.І. Бродського (6000 крб.), Є.М. Терещенко (понад 2000 крб.), С.С. Могилевцева (1000 крб.) [155, с. 56-59].

Товариство піклування та швидкої допомоги нужденним студентам міста Києва було засноване 10 грудня 1909 року. Згідно зі статутом товариство повинне було забезпечувати бідних студентів одягом, харчами, житлом, роботою; надавати медичну та юридичну допомогу, безпроцентні позики, видавати книжки, навчальні посібники тощо. Товариство не обмежувало свою діяльність територією Києва, а ставило за мету допомагати студентам Київської, Чернігівської, Волинської, Полтавської, Подільської, Мінської та Могилевської губерній [150].

На 1911 рік у складі товариства перебувало 520 членів. Товариство підтримували професори вищих навчальних закладів, які читали публічні лекції на його користь, міська дума, яка у 1914 році пожертвувала 1000 крб., міське кредитне товариство, київські громадські зібрання і клуб.

Така широка підтримка дозволила товариству суттєво допомагати бідним студентам. У першому семестрі 1911-1912 навчального року товариство оплачувало навчання 15 студентів Київського політехнічного інституту (КПІ) та 16 студентів Київського комерційного інституту (ККІ),

а у другому – 14 студентів КПІ та 20 студентів ККІ. Протягом цього року товариство надало позик на 345 крб., а у 1913 – на 7814 крб. У 1911 році відкрилася їдальня товариства, а у 1913 році – трудове і квартирне бюро студентів міста Києва, яке вже у 1913 році забезпечило роботою 227 студентів, а у 1914 – 280 студентів [58, с. 65].

Професор М.В. Донвар-Запольський, колишній директор Вищих комерційних курсів, був ініціатором створення при них Товариства допомоги слухачам Вищих комерційних курсів. Статут товариства був затверджений Міністерством внутрішніх справ 16 серпня 1907 року, а нова редакція – 22 вересня 1908 року. У травні 1908 року Вищі комерційні курси були перетворені на Київський комерційний інститут. Товариство видавало програми курсів, лекції, студентський бюлетень, проводило збір коштів на допомогу студентам. Викладачі жертвували товариству літературу: професор М.В. Донвар-Запольський – 125 екземплярів “Історії господарчого ладу Росії”, викладачі Е. Стамевський, В. Новодзорський та інші – власні лекції. За півтора року діяльності товариство видало позик на 3000 крб. Протягом 1908-1913 років сума позик склала 9289 крб. За цей час надійшло 1381 клопотання; 1300 стосувалися плати за навчання і 81 – позик на проживання. Було задоволено 666 клопотань про позики (98,6%), а на проживання – 7,4% [302, с. 64; 76, с. 85].

Плідно працювало також Товариство допомоги слухачкам Вищих жіночих курсів, засноване 19 жовтня 1906 року Г.Л. Іконниковою. Того ж року було створено Товариство сприяння академічному життю у вищих чоловічих навчальних закладах. До планів цього товариства входило читання наукових лекцій, створення бюро праці, дешевої їдальні та бібліотеки. У 1911 році у Київському комерційному інституті почав діяти “Гурток киян”, що надавав позики бідним студентам, мав власну бібліотеку та проводив екскурсії [76, с. 87].

У вересні 1910 року було засноване Товариство колишніх вихованців колегії Павла Галагана для допомоги випускникам колегії, що продовжували навчання у вищих навчальних закладах. Протягом 1912-1913 років свого існування воно виділило грошову допомогу на суму від 5 до 31 крб. тринадцятьом колишнім вихованцям колегії. Крім того, товариство надавало й іншу допомогу: ручалося за випускників колегії, давало їм поради, видавало студентам, членам товариства довідки про бідність, здійснювало клопотання про виплату їм стипендій, забезпечувало медичну допомогу та займалося пошуками роботи. На другому та третьому році існування товариство отримало по 100 крб. пожертвувань від колишнього вихованця колегії В.А. Виноградського. Київське відділення товариства колишніх вихованців колегії Павла Галагана у 1912-1913 роках

видало кредитів на 280 крб. та створило фонд для заснування стипендій у розмірі 905 крб. [380, с. 8-32].

У Харківському технологічному інституті у 1898 році було створено Товариство допомоги нужденним студентам, а у 1902 році – благодійний студентський гурток. У 1899 році у вищому Катеринославському гірському училищі розпочало діяльність Товариство допомоги бідним студентам, що планувало створити гуртожиток, їдальню, сплачувати за навчання найбідніших студентів. Прибутки товариства складали пожертвування, внески, кошти з концертів та з'їздів представників гірської промисловості. У 1900 році товариство надало позик на 3446 крб., а наступного року – 5000 крб. [58, с. 62].

У 1913 році при Харківському ветеринарному інституті було засноване Товариство допомоги незаможним студентам. Його засновниками були професори Г.І. Гумілеський, Н.В. Рязанцев, М.Ф. Іванов та А.В. Дедюлін. Товариство надавало допомогу у вигляді платні за навчання, сприяло працевлаштуванню та гадало одноразову грошову допомогу. До офіційного відкриття товариства в інституті діяло бюро студентів, що продавало книжки та навчальні посібники, на виручені кошти допомагаючи бідним товаришам. Викладачі інституту часто жертвували частину тиражу своїх книжок для цієї благородної мети. Так, у 1909 році бюро продало 39 найменувань книжок, серед яких і працю професора А.П. Остапенка [58, с. 64].

Товариство допомоги нужденним вихованцям Глухівського учительського інституту та учням міського зразкового двокласного училища при ньому було засноване 2 листопада 1911 року. У 1913 році товариство надало допомогу 14 вихованцям інституту та 13 учням на 200 та 35,6 крб. відповідно.

Створене 8 червня 1898 року Товариство імені Т.Г. Шевченка для допомоги нужденним уродженцям Південної Росії, які навчалися у вищих навчальних закладах Санкт-Петербурга. Товариство платило за навчання, роздавало і продавало за зниженими цінами книжки, навчальні посібники, забезпечувало одягом, харчами, притулком, медичною допомогою, займалося працевлаштуванням студентів, а в окремих випадках виділяло їм грошову допомогу [381, с. 3-4]. За 1899 рік 8 осіб отримали від товариства 9 позик на 426 крб. Наприкінці цього року було створене бюро пошуку роботи для студентів [382, с. 3-6].

У 1900 році товариство надало допомогу 25 студентам (на суму 1395 крб.), що навчалися в 11 вищих навчальних закладах Санкт-Петербургу. Товариство також забезпечило роботою 8 студентів із щомісячною платнею 200 крб. У цьому ж році воно отримало пожертвування від

О.Я. Кониського – 500 крб. (за духовним заповітом), та 50 крб. від Д.І. Яворницького (за дві публічні лекції) [383, с. 4-8].

Протягом 1901 року допомогу від товариства отримали 53 студенти з 14 вищих навчальних закладів (73 одноразові допомоги) на суму 2551 крб. [384, с. 4-7]. У 1902 році було витрачено 3864 крб. на допомогу 91 особі. Товариство отримувало внески від органів місцевого самоврядування України. Роменська земська управа вступила в члени товариства, сплативши членський внесок, Хорольська міська управа пожертвувала 25 крб., Сімферопольське земське зібрання – 50 крб., Акерманське повітове земське управління – 100 крб., Катеринославське губернське земське зібрання – 100 крб. [385, с. 7-12]., Зінківське земство вступило у члени товариства у 1902 році, сплативши 50 крб. [386]. Протягом 1903 року допомогу від товариства отримали 72 студенти у сумі 2739 крб. (задоволено 101 прохання) [387, с. 6-7]. За 1905 рік задоволено прохання 23 осіб на суму 635 крб. [388, с. 6].

Петербурзьке Полтавське товариство взаємодопомоги, було створене 1 грудня 1903 року полтавцями – студентами вищих навчальних закладів столиці. До його складу входили студенти, які народилися або приїхали з Полтавської губернії, а також ті, хто пройшов курс навчання в полтавських навчальних закладах. Членський внесок під час вступу складав 50 коп. Бюджет товариства також поповнювався від студентських вечорів, що відбувалися в Полтаві (300-400 крб. на рік), та з пожертвувань благодійників. Товариство було створене з метою надання кредитів малозабезпеченим [389].

Крім товариств допомоги нужденним учням та студентам вищих навчальних закладів виникали земляцтва. Вони засновувалися самими студентами і виконували благодійну функцію, надаючи матеріальну допомогу незаможним товаришам. Існували такі земляцтва на членські внески студентів. Формувалися ці об'єднання переважно за національними та територіальними принципами і деякий час діяли нелегально. Лише на початку ХХ століття вони були дозволені державою. Протягом 1908-1909 років у Київському політехнічному інституті засновано п'ятнадцять земляцтв: Рівненське, Полтавське та інші. Члени земляцтва сплачували по п'ять карбованців за семестр на допомогу бідним студентам (для надання позик, створення бюро з працевлаштування, відкриття бібліотек тощо).

У Київському комерційному інституті діяло дев'ять земляцтв: Одеське, Кавказьке, Катеринославське, Уральське, Донське, Воронезьке, Варшавське, Каса вірменів, Українська громада [76, с. 66]. На 26 лютого 1910 року у Харківському університеті функціонувало сорок сім земляцтв (Катеринославське, Сумське, Тамбовське, Бессарабське, Керченське, Бахмутське, Волинське, Павлоградське, Подільське, Маріупольське,

Полтавське, Курське, Донське, Старобільське, Кубанське, В'ятсько-Пермсько-Сибірське, Чернігівське, Рязанське, Луганське, Смоленське, Гадяцьке, Харківське, Вірменське, Грузинське, Таганрозьке, Бакинське, Суданське, Охтирське, Таврійське, Мусульманське, Могилівське, Симферопольське, Ставропольське, Севастопольське, Саратовське, Астраханське, Азовське-на-Дону, Лебединське, Туркестанське, та ін.) і два незареєстровані – Борисоглібське та Ростовське; у Харківському технологічному інституті – десять (Херсонське, Олександрівське, Сумське, Харківське, Вятсько-Пермсько-Сибірське, Кременчуцьке, Орловське, Південно-Західне, каса взаємодопомоги студентам-євреям), а у Харківському ветеринарному інституті – три (Бессарабське, Тульське та Курське). Земляцтва надавали позики як на короткий так і на довгий періоди дійсним членам товариств [390, с. 3-19].

Допомагали молодим людям, що здобували освіту у вищих навчальних закладах також інші благодійні товариства. Так, Київське караїмське благодійне товариство протягом 1908 року виділило слухачці комерційного інституту 30 крб., слухачці вищих жіночих медичних курсів – 160 крб., шістьом студентам університету св. Володимира – 235 крб., студентів політехнічного інституту – 100 крб. У 1909 році товариство виділило допомогу слухачці фармацевтичних курсів (37 крб.), слухачці фельдшерської школи – 40 крб., слухачці вищого жіночого комерційного інституту – 60 крб., трьом слухачкам вищих медичних курсів – 225 крб., студентів політехнічного інституту – 30 крб., трьом студентам університету св. Володимира – 75 крб. [214, с. 104].

Товариство допомоги нужденним учням, мешканцям м. Почепи Чернігівської губернії, у 1912 році надало допомогу слухачам стоматологічних і фельдшерських курсів по 60 крб., студентам університету – 280 крб. [268, с. 60].

У листопаді 1899 року Одеським товариством їдальнь для малозабезпечених студентів міста Одеси було засновано студентську їдальню. Кошти на оренду приміщення товариство зібрало шляхом проведення благодійних спектаклів. У їдальні студенти отримували обіди за зниженими цінами [391, с. 309].

Привертає увагу той факт, що надання благодійної допомоги вищим навчальним закладам займались представники різних станів. Однак активність надання допомоги навчальним закладам певного рівня представниками окремого стану прямо залежала від можливості вихідців з цього стану потрапити до даного закладу. Саме цим пояснюється незначна активність благодійної допомоги сільського населення вищим навчальним закладам.

Загалом, благодійна діяльність всебічно сприяла розвитку системи вищої освіти в Україні. Благодійники були ініціаторами заснування та подальшої підтримки вищих навчальних закладів. Завдяки їх пожертвуванням були створені окремі навчальні заклади, будувались нові корпуси, при навчальних закладах засновувалися й поповнювалися новими надходженнями музеї й бібліотеки. Особливо активною була діяльність благодійників у справі заснування стипендій та сприяння товариствам допомоги бідним студентам. Суми пожертвувань на стипендії у вищих навчальних закладах переважно були більшими, ніж у початкових та середніх навчальних закладах. Це зумовлювалося більшою вартістю навчання у вищих навчальних закладах (переважна більшість стипендій використовувалася саме для сплати за навчання).

Товариства допомоги бідним студентам крім грошових пожертвувань використовували й інші засоби: сплачували за навчання, купували одяг і навчальні приладдя, надавали позики, займалися пошуком роботи для студентів, будували для них гуртожитки та їдальні. Показником необхідності діяльності товариств допомоги бідним студентам може слугувати їх наявність при кожному вищому навчальному закладі. Обсяги діяльності таких товариств були значними як у фінансовому відношенні, так і у загальній кількості осіб, що отримали допомогу.

Благодійна діяльність активно підтримувала наукові дослідження у вищих навчальних закладах і разом з державними важелями була додатковим стимулом її розвитку. Допомога науковцям з боку окремих благодійників надавалася у вигляді фінансування досліджень, грошової допомоги окремим особам у надзвичайних випадках, стипендій та премій за наукові досягнення та дослідження. Суб'єктом та об'єктом благодійної допомоги виступали наукові товариства, що засновували премії і стипендії, підтримували науковців і навчальні заклади, отримували різноманітну допомогу від окремих благодійників у вигляді пожертвувань капіталів, різноманітних речей та книжок. Крім того, наукові товариства активно включалися в благодійну діяльність шляхом проведення збору коштів на різноманітні добродійні акції інших товариств та груп осіб. Значення допомоги, що надавалася науковцям важко переоцінити. Стипендії, які створювалися для них, давали можливість завершити освіту або пройти стажування, у тому числі й за кордоном. Наукові премії, крім матеріальної допомоги, сприяли виявленню здібних молодих дослідників. Іноді дослідження переможця конкурсу творів певної тематики безкоштовно друкувалися окремими виданнями, а кожен переможець мав право самостійно видавати свій твір із зазначенням назви конкурсу та місця, яке він посів.

ВИСНОВКИ

Дослідження благодійної діяльності взагалі та добродійної діяльності у сфері освіти, зокрема, у вітчизняній та зарубіжній історіографії мало декілька етапів, які характеризувалися певними особливостями. Так, дореволюційній історіографії було притаманним дослідження окремих, іноді досить вузьких, проблем благодійної діяльності, або, навпаки, узагальнення історії благодійної діяльності людства та окремих держав. В окремих роботах істориків кінця XIX – початку XX століття зібрано значний фактичний матеріал, проте не завжди він піддавався належному аналізу. У 20-роки XX століття благодійна діяльність висвітлювалась у контексті створення недільних шкіл, просвітницького руху, громадської діяльності. Проте вже з початку 30-х років проблема благодійності опинилась серед “заборонених” офіційною владою. Аж до 80-х років XX століття благодійна діяльність не була предметом спеціальних досліджень. Про неї зустрічаємо лише окремі загадки під час досліджень інших проблем та й то під назвою “громадська ініціатива”. Тільки з 80-х років XX століття відбувається повернення до наукового обігу терміну “благодійність”. Останнім часом все більше дослідників починають цікавитися проблемою добродійної діяльності, вивчаючи окремі форми її прояву, та прагнуть відтворити її загальну історію. Проте проблема благодійності у сфері освіти України другої половини XIX – початку XX століття не стала предметом спеціального дослідження.

Благодійна діяльність в Україні бере свій початок з давніх часів. Основною і важливою рушійною силою розвитку милосердя та благодійності в Україні стало християнське вчення. Релігія з дитячих років формувала моральні принципи поведінки і світогляду людини, внутрішню переконаність народу в необхідності допомоги ближньому.

Значна частина соціально активного населення, що не могла проявити себе в політиці чи інших сферах регламентованого царизмом суспільного буття, з другої половини XIX століття залучалася до роботи в новостворених благодійних товариствах. Важливими були і меркантильні причини надання допомоги – підвищення свого соціального статусу. Держава стимулювала благодійну діяльність, за регулярні пожертвування благодійники отримували підвищення по службі, нагороди, почесне громадянство аж до надання спадкового дворянства.

Протягом другої половини XIX – початку XX століть, як і раніше, досить поширеною була індивідуальна благодійність. У той же час вона розвивалася, трансформуючись у нові, більш ефективні прояви.

Подібним чином розвивалась і станова благодійність, яка не була виключно добровільною для представників певного стану, що надавали допомогу. Оскільки нерідко вона слугувала засобом підвищення станового іміджу і спрямовувалася на задоволення потреб свого стану, участь у ній

була обов'язковою для усіх його представників. Активну участь у наданні допомоги брали всі стани без винятку, однак відповідні можливості для різних станів були різними (виходячи з їх матеріального достатку).

З шістдесятих років XIX століття найбільш результативною формою допомоги стають благодійні організації, які саме в цей час створюються у великій кількості. Організовувалися державні й громадські благодійні товариства. Причому останні набували все більшого поширення. За кількістю та ефективністю діяльності вони посідали перше місце. Благодійні товариства існували на членські внески, пожертвування, кошти від проведення лотерей, гулянь, концертів, лекцій тощо.

Благодійні товариства поділялися за об'єктом надання допомоги, галуззю та територією діяльності. За об'єктом надання допомоги благодійні товариства поділялися на ті, що допомагали всім нужденним без винятку, та ті, що надавали допомогу людям певного стану, статі, національності, віросповідання та за іншими ознаками. Ці товариства допомагали найменш захищеним верствам населення: давали харчі, гроші, допомагали у працевлаштуванні. Благодійні товариства працювали у найрізноманітніших галузях – освіти, медицини, науки, культурного та релігійного життя. Крім того, товариства поділялися за територіальним принципом на загальнодержавні, що діяли в межах усієї держави, та регіональні, що діяли в межах губернії, повіту або населеного пункту. Деякі благодійні організації поширювали свою діяльність і за межі кордону держави.

У другій половині XIX століття змінюються форми надання благодійної допомоги. Одержувач допомоги переважно не отримував її готівкою. Допомога надавалася в натуральному вигляді, або, якщо була настійна потреба в грошовій допомозі, кошти передавалися кінцевій організації. Це робилося для запобігання зловживання допомогою, її нецільового використання. Кошти, які отримували товариства у вигляді пожертвувань або прибутків від концертів, вистав, продажу друкованих видань та ін., не витрачалися відразу, а складали банківський капітал, відсотки з якого використовувалися для допомоги нужденним. Надання допомоги набувало більш прагматичних рис. Добродійні товариства намагалися повернути частину або всю суму наданої допомоги протягом певного часу за умови поліпшення матеріального становища її одержувача. Цими заходами товариства прагнули забезпечити своє подальше існування та продовжити надання допомоги у наступні роки.

Протягом другої половини XIX – початку XX століть в Україні була сформована мережа благодійних товариств, що опікували справу народної освіти. Благодійні товариства мали чітке розподілення прав та обов'язків, їхня діяльність підпорядковувалась існуючому законодавству. Усі товариства, що допомагали освітнім закладам, поділялися за об'єктами благодійної діяльності на такі, що опікували навчальні заклади певного або

будь-якого рангу (нижчі, середні та вищі навчальні заклади), підпорядкування (Міністерствам народної освіти, сільського господарства, військовому міністерству, Синоду) та діяли на чітко визначеній території.

До благодійних товариств широкого спектру діяльності належали об'єднання, що мали назву "благодійні товариства". Межі діяльності цих благодійних товариств, як правило, визначалися певною територією (губернські, повітові чи міські товариства). Вони були першими благодійними товариствами, тому працювали в різноманітних напрямках, зокрема, надавали допомогу навчальним закладам, засновуючи та підтримуючи їх, а також викладачам та бідним учням. Через незначну ефективність "благодійних товариств", які одночасно діяли у різних напрямках, розпорошуючи свої сили, почали виникати спеціалізовані благодійні товариства, що працювали в певній галузі.

До числа благодійних товариств, що діяли в галузі початкової, середньої та вищої освіти, надаючи допомогу навчальним закладам, викладачам та учням, належали товариства допомоги навчальним закладам та бідним учням. Крім того, до числа благодійних товариств які підтримували початкові школи, можна віднести товариства, що були створені спеціально для підтримки позашкільної освіти, або які надавали підтримку закладам початкової освіти у якості своєї другорядної мети. До таких товариств належали товариства поширення грамотності, народних читань, піклування про народну тверезість, дитячих притулків, різноманітні релігійні товариства та ін.

Розвиток благодійних товариств XIX – початку XX століть характеризувався певними особливостями. Відбувалася їх еволюція від широкої, всеохоплюючої діяльності в усіх напрямках до обрання одного, домінуючого напрямку. У той же час проходив процес зменшення території діяльності новостворених благодійних товариств. Так, якщо благодійні товариства, створені у середині XIX століття, часто діяли в межах усієї держави або декількох губерній, то діяльність товариств, створених у подальші роки, рідко виходила за межі однієї губернії, іноді поширюючись лише на якийсь населений пункт. Значна кількість благодійних товариств діяли у відповідності із власною "спеціалізацією" на чітко визначеній території. За таких змін благодійні товариства могли повністю виконувати свої завдання, надавати більш дієву цілеспрямовану допомогу нужденним. Такі товариства об'єднували однодумців, що власними силами прагнули зарадити ситуації, які склалася у суспільстві. Оскільки переважна більшість членів благодійних товариств не мала змоги надавати допомогу самостійно, їх об'єднання були чи не єдиною можливістю залучити до справи надання благодійної допомоги широкі верстви населення.

На початку XX століття відбуваються нові зрушення у баченні напрямків подальшого розвитку благодійної діяльності в Російській

імперії. Все частіше постає питання уніфікації системи благодійних товариств, об'єднання близьких за типами товариств та зобов'язання всіх заможних громадян надавати благодійні пожертвування в однакових обсягах.

Благодійна допомога в галузі освіти здійснювалася за такими напрямками: допомога навчальним закладам, учням, вчителям, викладачам і студентам вузів, підтримка позашкільного навчання. Навчальним закладам допомагали грошима, землею, приміщеннями, речами, знижками під час продажу книжок, навчальних приладь, особистою працею на користь закладу (благоустрій, проведення лекцій, концертів, вистав тощо). Благодійники та благодійні товариства надавали допомогу у створенні при навчальних закладах бібліотек і музеїв. Учням та студентам допомагали за такими напрямками: надання стипендій, їх повне утримання; безкоштовне забезпечення підручниками, навчальними посібниками, одягом, харчами, житлом, безкоштовним лікуванням. Допомога викладачам надавалася благодійниками переважно у вигляді сплати основної або додаткової платні за роботу. Підтримка позашкільного навчання відбувалася переважно шляхом проведення безкоштовних лекцій та народних читань.

Особливо важливу роль благодійність відігравала у розвитку початкової освіти. Суб'єктами благодійної допомоги початковим навчальним закладам виступали окремі приватні особи, благодійні організації (метою яких був розвиток народної освіти), установи та організації, посадові особи, групи населення, стани, що надавали станові пожертвування. Значний внесок у справу благодійної допомоги здійснювали як досить заможні особи, які жертвували навчальним закладам землю, гроші, будівельні матеріали, навчальні приладдя, так і менш забезпечені. Участь у благодійній діяльності брали представники всіх без винятку станів тогочасної України. Селяни та міські жителі не залишались осторонь підтримки початкової освіти, тому, що досить гостро відчували її необхідність. Вони допомагали в міру можливостей, організовували спеціальні збори, використовували общинні кошти та землю.

Істотну допомогу закладам не лише початкової, а й середньої освіти надавали почесні опікуни. Посада була виборною, на неї обиралися шановні особи. Почесний опікун мав зобов'язання перед навчальним закладом – жертвувати йому щорічно не менше певної суми. Держава підтримувала інститут почесних опікунів, надавши їм статус державних службовців.

“Інородницькі” початкові навчальні заклади засновувались для дітей різних національностей й існували майже виключно на благодійні кошти, отримуючи допомогу від приватних осіб та національних громад.

Благодійна допомога для закладів початкової освіти була відчутним та життєво необхідним джерелом матеріальних надходжень, оскільки усі

заклади потребували підтримки, а окремі (зокрема недільні школи та талмуд-тори) існували майже виключно на благодійні кошти й припинення надходження пожертвувань на їх користь означало припинення діяльності навчального закладу.

Благодійники відіграли значну роль у розвитку жіночої освіти. Держава приділяла менше уваги жіночим навчальним закладам, ніж чоловічим, тому благодійники взяли на себе справу підтримки жіночої освіти. Більшість початкових, середніх та частина вищих жіночих навчальних закладів була зобов'язана своїм заснуванням та щорічною підтримкою саме благодійній допомозі осіб та товариств.

Середні навчальні заклади, на відміну від початкових, не так сильно залежали від інтенсивності благодійних пожертвувань через кращу фінансову забезпеченість. Проте благодійна допомога відіграла значну роль у розвитку середньої освіти. Особливо відчутною вона була у наданні безкоштовної освіти для бідних учнів та підтримці навчальних закладів.

Допомога середнім навчальним закладам, як і початковим, надавалася у формі підтримки під час заснування навчального закладу (будівництво приміщення, пожертвування грошей, землі, будівельних матеріалів та ін.), допомоги бідним учням (заснування стипендій, купівля одягу, взуття, навчальних посібників та ін.), допомоги під час створення бібліотек.

Для благодійної допомоги середнім навчальним закладам була характерна велика активність у наданні станових пожертвувань на навчання дітей бідних представників свого стану. Крім того, до надання допомоги активно долучалися почесні опікуни, що обиралися із відносно заможних осіб. Кількість товариств допомоги бідним учням у середніх навчальних закладах була більшою, ніж у початкових. Відповідно вищою була і їх активність.

Благодійна діяльність всебічно сприяла розвитку системи вищої освіти в Україні. Благодійники проявили себе як ініціатори заснування та подальшої підтримки вищих навчальних закладів. Завдяки їхнім пожертвуванням при навчальних закладах були створені й поповнювалися новими надходженнями музеї та бібліотеки. Особливо активною була діяльність благодійників у справі заснування стипендій та сприяння товариствам допомоги бідним студентам. Найбільш результативно діяли товариства допомоги бідним студентам при вищих навчальних закладах, надаючи їм найрізноманітнішу допомогу: сплачували за навчання, купували одяг та навчальні приладдя, надавали грошову допомогу та позики, займались пошуком роботи для студентів, будували для них гуртожитки та їдальні.

Благодійна діяльність симулювала наукові дослідження у вищих навчальних закладах. Допомога науковцям з боку окремих благодійників надавалася у вигляді стипендій та премій за певні наукові досягнення й дослідження, фінансування досліджень та грошової допомоги окремим

особам у надзвичайних випадках. Суб'єктом та об'єктом благодійної допомоги виступали наукові товариства при вищих навчальних закладах, що засновували премії та стипендії, підтримували науковців і навчальні заклади, отримували різноманітну допомогу від окремих благодійників у вигляді пожертвувань капіталів, різноманітних речей та книжок. Крім того, наукові товариства активно включалися у благодійну діяльність шляхом проведення збору коштів на різноманітні добродійні акції інших товариств та груп осіб. Значення допомоги, що надавалася науковцям важко переоцінити. Стипендії, що створювалися для них, давали можливість завершити освіту, або пройти стажування, у тому числі й за кордоном. Наукові премії, крім матеріальної допомоги, давали можливість виявити здібних молодих дослідників. Іноді дослідження переможця конкурсу творів певної тематики безкоштовно друкувалися окремими виданнями, а кожен переможець мав право самостійно видавати свій твір із зазначенням назви конкурсу та місця, яке він посів.

Результати дослідження різних форм благодійної діяльності у галузі освіти в Україні середини ХІХ – початку ХХ століття переконують у необхідності врахування набутого тоді досвіду у розвитку сучасної системи благодійної діяльності. Зокрема досвід фінансової діяльності благодійних товариств засвідчує необхідність ведення виваженої грошової політики сучасними благодійними організаціями. Відчутна фінансова підтримка таких організацій є одним з необхідних чинників їх подальшого існування та можливості подальшого надання допомоги. Крім того, благодійним організаціям потрібно звернути увагу на необхідність підтримки установ освіти.

У цілому в Україні сформовано досить міцну законодавчу базу для розвитку благодійних організацій. Однак, вона потребує постійного вдосконалення. Від окремих проявів благодійництва до створення певної системи – такий шлях пройшов цей громадський рух в Україні за кілька останніх років. У сучасному суспільстві благодійна діяльність виконує значні соціальні функції і є важливим фактором допомоги населенню, розвитку культури, освіти і науки, охорони здоров'я.

Україні, як ніколи, потрібна координація зусиль усіх, хто хоче і може допомогти нужденним: приватних осіб, громадських організацій, фірм і компаній, церкви та держави. Потрібно у повній мірі реалізувати правове забезпечення благодійності, використати різноманітні форми державної підтримки благодійних організацій і, нарешті, визначити місце їхньої діяльності у системі соціальної політики держави.

З метою продовження поглибленого вивчення історії благодійної діяльності в Україні, на думку автора, потрібно:

– дослідити специфіку благодійної діяльності в окремих регіонах України;

- доцільно дослідити діяльність окремих осіб, що присвятили своє життя справі благодійності;
- проаналізувати роль благодійної справи у розвитку різних галузей людського буття.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Конституція України // Урядовий кур'єр. – 1996. – С.5.
2. Закон України “Про благодійництво та благодійні організації” // Урядовий кур'єр. – 1997. – 16 жовтня. – №192-193.
3. Костомаров М. Галерея портретів / М. Костомаров. – К.: Веселка, 1993. – 325с.
4. Георгиевский П.И. Призрение бедных и благотворительность / П.И. Георгиевский. – СПб., 1894.
5. Георгиевский П.И. Организация частной благотворительности / П.И. Георгиевский // Вестник благотворительности. – 1895 – №5. – С.40-49; №6. – С.32-40.
6. Д'Оссонвиль Г. Нужда, порок и благотворительность / Г. Д'Оссонвиль. – СПб., 1899.
7. Д'Оссонвиль Г. Благотворительность и трудовая помощь / Г. Д'Оссонвиль // Трудовая помощь. – 1898. – №4. – С.358-376; №5. – С.493-460; №6. – С.534-550; №8. – С.159-176; №9. – С.228-261.
8. Дерюжинский В.Ф. Заметки об общественном призрении. Из №№ 164, 166, 177, 186, 228, 236, 242 “Русских Ведомостей” за 1893 год / В.Ф. Дерюжинский. – М.: Типография “Русских Ведомостей”, 1893. – 87с.
9. Максимов Е.Д. Начало государственного призрения в России / Е.Д. Максимов // Трудовая помощь. – 1900. – №1. – С.40-58.
10. Максимов Е.Д. Очерк частной благотворительности в России / Е.Д. Максимов // Трудовая помощь. – 1898. – №2. – С.148-155; №3. – С.209-217.
11. Максимов Е.Д. Из истории государственного призрения в России / Е.Д. Максимов // Трудовая помощь. – 1901. – №1. – С.23-53; №2. – С.133-167.
12. Максимов Е.Д. Помощь бедным в древней Руси / Е.Д. Максимов // Трудовая помощь. – 1899. – №2. – С.114-135.
13. Максимов Е.Д. Приказы общественного призрения в их прошлом и настоящем / Е.Д. Максимов // Трудовая помощь. – 1901. – №9. – С.532-555; №10. – С.728-767.
14. Ключевский В.О. Добрые люди Древней Руси / В.О. Ключевский. – М., 1896.
15. Гогель С.К. Объединение и взаимодействие частной и общественной благотворительности / С.К. Гогель. – СПб: Типография общества “Общественная польза”, 1908. – 237с.
16. Григорьев Н.И. Общества трезвости в России / Н.И. Григорьев // Трудовая помощь. – 1899. – №3. – С.205-221.

17. Березин В.М. Приходская благотворительность на Руси после 1864 года / В.М. Березин // Трудовая помощь. – 1907. – №2. – С.161-184; №3. – С.289-306.
18. Березин В.М. Церковно-приходская благотворительность на Руси / В.М. Березин // Трудовая помощь. – 1906. – №5. – С.529-563; №7. – С.175-209; №9. – С.570-589.
19. Яновский С. Еврейская благотворительность / С. Яновский // Трудовая помощь. – 1902. – №10. – С.570-615.
20. Соколовский М. Благотворительность в Древней Руси / М. Соколовский // Трудовая помощь. – 1901. – №6. – С.53-76.
21. Лихачев А. Наказание и помощь нищим / А. Лихачев // Трудовая помощь. – 1899. – №1. – С.1-24.
22. Духовский М. О налоге в пользу бедных / М. Духовский // Трудовая помощь. – 1899. – №3. – С.222-243.
23. Сумцов Н.К. К вопросу о призрении слепых и всяких нищих / Н.К. Сумцов // Киевская старина. – 1904. – №7. – С.131-151.
24. Ефименко П. Шпитали Малороссии / П. Ефименко // Киевская старина. – 1883. – №4. – С.709-727.
25. Василенко В. Шпиталь в м. Бромле / В. Василенко // Киевская старина. – 1883. – №9-10. – С.309-312.
26. Василенко В. К вопросу о школе для бандуристов и лирников в Полтавщине / В. Василенко // Киевская старина. – 1903. – №1. – С.12-17.
27. Багалій Д.І. Історія Слобідської України / Д.І. Багалій. – Х.: “Дельта”, 1993. – 256с.
28. Яворницький Д. Історія українських козаків / Д. Яворницький. У 3 т. – Львів: Світ, 1990.
29. Грушевський М. Історія України-Руси / М. Грушевський. У 11 т. – К.: Наук. думка, 1998.
30. Абрамов Я. Хроника народного образования / Я. Абрамов // Русская школа. – 1890. – №4. – С.147-155; 1891. – №2. – С.200-206; №5-6. – С.269-277; №7-8. – С.284-291; №9. – С.215-223; 1892. – №11. – С.228-234; 1893. – №1. – С.224-232; №11. – С.213-219; 1894. – №1. – С.197-204; №2. – С.237-243; №12. – С.202-209.
31. Пругавин А.С. Запросы народа и обязанности интеллигенции в области просвещения и воспитания / А.С. Пругавин. – СПб.: Тип-я И.Н. Скороходова, 1895.
32. Павловский И.Ф. К истории полтавского дворянства (1802-1902гг.). Очерк по архивным данным / И.Ф. Павловский. – Вып.1. – Полтава: Издание Полтавского дворянства, 1906. – 277с.
33. Павловский И.Ф. К истории полтавского дворянства (1802-1902гг.) Очерк по архивным данным / И.Ф. Павловский. – Том II. – Полтава: Издание Полтавского дворянства, 1907. – 304с.

34. Павловский И.Ф. Полтавцы. Иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители. Опыт краткого биографического словаря Полтавской губернии с половины XVIII в. / И.Ф. Павловский. – Полтава: Издание Полтавской ученой архивной комиссии, 1914. – 294с.
35. Бучневич В.Е. Записки о Полтаве и ее памятниках / В.Е. Бучневич. – Полтава, 1902. – 440с.
36. Щербина Ф.А. История Полтавского земства. Дореформенный период и введение земских учреждений / Ф.А. Щербина. – Выпуск 1. – Полтава, 1914. – 238с.
37. Лапшов И. Кооперация и культура / И. Лапшов // Русская школа. – 1915. – №2. – С.76-96.
38. Граховецкий Д. Перші недільні школи на Полтавщині та їх діячі (1860-1862 рр.) / Д. Граховецький // Україна. – 1928. – Кн.4. – С.51-73.
39. Миловидов Л. Недільні школи на Чернігівщині в 1860 рр. / Л. Миловидов // Чернігів і північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали. Під. ред. М. Грушевського. – К., Державне видавництво України, 1928. – 531с.
40. Рябінін-Скляревський О. З революційного українського руху 1870-х років. Одеська громада 1878-х років / О. Рябінін-Скляревський // Україна. – 1927. – Кн.4. – С.132-145.
41. Рябінін-Скляревський О. Київська громада 1870-х рр. / О. Рябінін-Скляревський // Україна. – 1927. – Кн.1-2. – С.144-162.
42. Житецький І. Київська громада за 60-тих років / І. Житецький // Україна. – 1928. – Кн.1. – С.91-125.
43. Гніп М. Громадський рух 1860 рр. На Україні. Полтавська громада / М. Гніп. – Х.: Державне видавництво України, 1930. – 234с.
44. Возняк М. З життя Чернігівської громади / М. Возняк // Україна. – 1927. – №6. – С.114-124.
45. Русова С. Мої спомини / С. Русова. – К.: Україна-Віта, 1996. – 208с.
46. Константинов Н.А. Очерки по истории средней школы: Гимназии и реальные училища с конца XIX до февральской революции 1917 года / Н.А. Константинов. – М.: Гос. пед. изд., 1947. – 247с.
47. Ганелин Ш.И. Очерки истории средней школы в России. Вторая половина XIX в. / Ш.И. Ганелин. – Л-М.: Гос. Уч-пед. Изд-во Мин. просв. РСФСР, 1950. – 274с.
48. История Украинской ССР в 10 т. / Гл. ред. Ю.Ю. Кондуфор и др. – Т.4, 5. – К.: Наук. думка, 1976.
49. Итенберг Б.С. Движение революционного народничества. Народные кружки и “хождения в народ” в 70-х годах XIX ст. / Б.С. Итенберг. – М.: Наука, 1965. – 443с.
50. Рудько М.П. Революційні народники на Україні (70-ті роки XIX ст.) / М.П. Рудько. – К.: Видання Київського університету, 1973. – 205с.

51. Влощенко А.К. Нариси з історії суспільно-політичного руху на Україні в 70-х – на початку 80-х років XIX ст. / А.К. Влощенко. – К.: Наук. думка, 1974. – 221с.
52. Жураковский Г.Е. Из истории просвещения в дореволюционной России / Г.Е. Жураковский. – М.: Педагогика, 1978. – 160с.
53. Борисенко В.Й. Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60-90-х роках XIX ст. / В.Й. Борисенко. – К.: Наук. думка, 1980. – 155с.
54. Мухін М.І. Педагогічні погляди і освітня діяльність Х.Д. Алчевської / М.І. Мухін. – К.: Вища школа, 1979. – 184с.
55. Історія Києва. Київ періоду пізнього феодалізму і капіталізму / Ред. В.Г. Сарбей. – Т.2. – К.: Наук. думка, 1986. – 439с.
56. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Вторая половина XIX века / Ш.И. Ганелин, Л.Д. Голубковских, П.В. Горностаев и др. – М.: Педагогика, 1976. – 600с.
57. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Конец XIX – начало XX века / Б.К. Тебиев, Ф.Ф. Шамахов, Р.Ф. Усачева и др. – М.: Педагогика, 1991. – 448с.
58. Степанович Е.П. Высшая специальная школа на Украине (конец XIX – начало XX в.) / Е.П. Степанович. – К.: Наукова думка, 1991. – 99с.
59. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X – початок XX ст.). Нариси / М.Д. Ярмаченко. – К.: Радянська школа, 1991. – 384с.
60. Нариси з історії українського шкільництва (1905-1933). Навчальний посібник / За ред. Сухомлинської О.В. – К.: Заповіт, 1996. – 304с.
61. Вовк Л.П. Історія дореволюційної освіти в Україні / Л.П. Вовк. – К.: УДПУ, 1994. – 226с.
62. Сухенко В. Жіноча середня освіта в Україні (XIX – початок XX ст.) / В. Сухенко // Український історичний журнал. – 1998. – № 5. – С.63-74.
63. Добрянський І.А., Постолатій В.В. Громадянська та приватна ініціатива в розвитку освіти в Україні (кінець XIX – початок XX століття) / І.А. Добрянський, В.В. Постолатій. – Кіровоград, 1998. – 142с.
64. Побірченко Н. Педагогічна і просвітницька діяльність українських громад у II половині XIX – на початку XX ст. / Н. Побірченко. – Книга 1. – К.: Науковий світ, 2000. – 308с.
65. Побірченко Н. Педагогічна і просвітницька діяльність українських громад у II половині XIX – на початку XX ст. / Н. Побірченко. – Книга II. Громади Наддніпрянської України. – К.: Науковий світ, 2000. – 184с.
66. Алексієвець М.М., Савченко В.В. Роль Наукового товариства імені Т.Г. Шевченка в українському національному відродженні (друга

- половина XIX – початок XX століття) / М.М. Алексієвець, В.В. Савченко. – Тернопіль, 1999. – 188с.
67. Лисенко О.В. “Просвіти” на Наддніпрянській Україні у дожовтневий період / О.В. Лисенко. – К., 1990. – 34с.
68. Богачевська-Хомяк М. Білим по білому: Жінки в громадському житті України 1884-1939 / М. Богачевська-Хомяк. – К.: Либідь, 1995. – 424с.
69. Козуля О. Жінки в історії України / О. Козуля. – К.: Український центр духовної культури, 1993. – 256с.
70. Луговий О. Визначне жіноцтво України: Історичні життєписи / О. Луговий. – К.: Дніпро, 1994. – 335с.
71. Кузнець Т.В. До історії освіти на Уманщині (XVIII – поч. XIX ст.) / Т.В. Кузнець – К.: Науковий світ, 2000. – 35с.
72. Царенко М. Шкільні стипендії на Вінничині наприкінці XIX – на початку XX століття / М. Царенко // Історія в школах України. – 2001. – №3. – С.55.
73. Сергеев И. Для лиц “недостаточного содержания” / И. Сергеев // Акционерное дело. – 1991. – №1. – С.132-139.
74. Епштейн А.І. З історії благодійництва у Харківському регіоні / А.І. Епштейн // VII Всеукраїнська наукова конференція “Історичне краєзнавство і культура”. (Наукові доповіді та повідомлення). – Частина II. – Київ – Харків: Рідний край, 1997. – С.217-219.
75. Резнікова В.В., Добреля Л.П. З історії благодійних товариств Харківщини (40-і – 90-і рр. XX ст.) / В.В. Резнікова, Л.П. Добреля // VII Всеукраїнська наукова конференція “Історичне краєзнавство і культура”. (Наукові доповіді та повідомлення). – Частина II. – Київ – Харків: Рідний край, 1997. – С.258-261.
76. Ступак Ф.Я. Благодійні товариства Києва (друга половина XIX – початок XX ст.) / Ф.Я. Ступак. – К.: Хрещатик, 1998. – 208с.
77. Липинський В. Повне зібрання творів, архів, студії / В. Липинський. – Київ – Філадельфія, 1995.
78. Дорошенко Д. Нарис історії України. У 2х т. / Д. Дорошенко. – К.: “Глобус”, 1992.
79. Полонська-Василенко Н. Історія України. У 2х т. / Н. Полонська-Василенко. – К.: “Либідь”, 1993.
80. Субтельний О. Україна. Історія / О. Субтельний. – К.: Либідь, 1992. – 508с.
81. Сірополко С. Історія освіти в Україні / С. Сірополко. – К.: Наукова думка, 2001. – 912с.
82. Семчишин М. Тисяча років української культури. Історичний огляд культурного процесу / М. Семчишин. – К.: “Друга рука”, 1993. – 550с.
83. Ковалинський В.В. Меценаты Киева / В.В. Ковалинский. – К.: “Кий”, 1998. – 522с.

- 84.Ковалинський В.В. Лицар ордена людинолюбців / В.В. Ковалинський // Вітчизна. – 1988. – №3-4. – С.51-54.
- 85.Ковалинський В.В. Меценатство і час / В.В. Ковалинський // Урядовий кур'єр. – 1995. – 13 травня. – С.7.
- 86.Ковалинський В.В. Девіз у гербі / В.В. Ковалинський // Старожитності. – 1993. – №2. – С.2-3.
- 87.Галайба В. Київські княгині-доброчинниці / В. Галайба // Хроніка 2000. – 1997. – Вип.17-18. – С.116-126.
- 88.Кальницький М. Капитали Бродских и сегодня служат столице / М. Кальницький // Киевские ведомости. – 1995. – 25 февраля. – С.15.
- 89.Барінова Н. Бродские: підприємцятелі и меценати / Н. Барінова // Капітал. – 1996. – №6. – С.24-25.
- 90.Донік О. Суспільно-громадська діяльність родини Терещенків / О. Донік // Нова політика. – 1999. – №3. – С.62-66.
- 91.Духлій Є.В. Нотатки, про одну родину меценатів (Ханенки, Терещенки) / Є.В. Духлій // VII Всеукраїнська наукова конференція “Історичне краєзнавство і культура”. (Наукові доповіді та повідомлення). – Частина I. – Київ – Харків: Рідний край, 1997. – С.165-168.
- 92.Омельченко О. Терещенки – не тільки мільйонери і меценати, а й патріоти / О. Омельченко // Українська газета. – 1995. – №13. – 22 червня. – С.5.
- 93.Ковтанюк Н., Шовкопляс А. Служіння для загальної користі / Н. Ковтанюк, А. Шовкопляс // Краєзнавство. Географія. Туризм. – 1998. – №10. – С.8.
- 94.Сургай О. Фундатор навчальних закладів / О. Сургай // Злагода. – 1996. – 11 січня. – С.8.
- 95.Лазечко П. Меценати української культури / П. Лазечко// Культура і життя. – 1996. – 24 квітня. – С.4.
- 96.Крутенко Н. Фундатори / Н. Крутенко // Пам'ятки України. – 1998. – №2. – С.9-10, 21-22, 25-27.
- 97.Матвеев А. Сумські “королі” / А. Матвеев // Родослав. – 1992. – Грудень. – С.8-9.
- 98.Сарбей В.Г. Перша виробничо-комерційна фірма в Україні / В.Г. Сарбей // Історія України. – 1997. – №36. – С.1-3.
- 99.Ліховий І. З покоління в покоління / І. Ліховий // Слово і час. – 1997. – №3. – С.75-77.
100. Малаков Д. Особняк на Десятинній / Малаков Д. // Урядовий кур'єр. – 1995. – 18 листопада. – С.8.
101. Малаков Д. Славний рід у Києві / Малаков Д. // Слово і час. – 1997. – №3. – С.77-80.

102. Мармазова О.І. Просвітницька діяльність земств в Україні (кінець XIX – початок XX ст.): Дис... канд. іст. наук. – Донецьк, 1998. – 180с.
103. Поляруш С.І. Становлення і діяльність органів державної опіки та громадської благодійності на Лівобережній Україні (1775-1918): Дис... канд. іст. наук. – К., 1996. – 209с.
104. Коломієць Т.В. Харківське товариство поширення в народі грамотності (1869-1920): Дис... канд. іст. наук. – Х., 1995. – 378с.
105. Гладкий С.О. Православне парафіяльне духовенство в суспільному житті України на початку XX ст.: Дис... канд. іст. наук. – Полтава., 1997. – 233с.
106. Тронько Т.В. Діяльність органів державної влади в галузі жіночої середньої світи на Наддніпрянській Україні другої половини XIX – початку XX століття: Дис... канд. іст. наук. – Полтава, 2000. – 269с.
107. Ярхо В. Творение добра / В. Ярхо // Воскресная школа. – 1998. – Март. – №9. – С.7.
108. Аперсян Р.Г. Филантропия: милостыня или социальная инженерия? / Р.Г. Аперсян // Общественные науки и современность. – 1998. – №5. – С.51-60.
109. Дмитрієнко М., Ясь О. Благодійність як атрибут громадського суспільства: історія і сучасність / М. Дмитрієнко, О. Ясь // Розбудова держави. – 1994. – №6. – С.37-44.
110. Благотворительность в России. Список благотворительных учреждений. – Т.2. – СПб., Б.г.
111. Сборник сведений по общественной благотворительности в России. Т.III. Ч.1. – СПб.: Издательство императорского человеколюбивого общества, 1884. – 377с.
112. Памятная книжка Киевского учебного округа. Часть V. Полтавская губерния. – К., 1891. – 183с.
113. Отчет попечителя Киевского учебного округа за 1889 год. – К., 1890.
114. Отчет попечителя Киевского учебного округа за 1890 год. – К., 1891.
115. Отчет попечителя Киевского учебного округа за 1893 год. – К., 1894.
116. Отчет попечителя Киевского учебного округа за 1895 год. – К., 1896.
117. Отчет попечителя Киевского учебного округа за 1896 год. – К., 1897.
118. Отчет попечителя Киевского учебного округа за 1897 год. – К., 1898.

119. Отчет попечителя Киевского учебного округа за 1898 год. – К., 1899.
120. Отчет попечителя Киевского учебного округа за 1900 год. – К., 1901.
121. Отчет попечителя Киевского учебного округа за 1901 год. – К., 1902.
122. Отчет попечителя Киевского учебного округа за 1902 год. – К., 1903.
123. Отчет попечителя Киевского учебного округа за 1903 год. – К., 1904.
124. Отчет попечителя Киевского учебного округа за 1904 год. – К., 1905.
125. Отчет попечителя Киевского учебного округа за 1905 год. – К., 1906.
126. Отчет попечителя Киевского учебного округа за 1906 год. – К., 1907.
127. Отчет попечителя Киевского учебного округа за 1907 год. – К., 1908.
128. Отчет попечителя Киевского учебного округа за 1908 год. – К., 1909.
129. Отчет попечителя Киевского учебного округа за 1909 год. – К., 1910.
130. Отчет попечителя Киевского учебного округа за 1910 год. – К., 1911.
131. Отчет попечителя Киевского учебного округа за 1911 год. – К., 1912.
132. Отчет попечителя Киевского учебного округа за 1912 год. – К., 1913.
133. Отчет попечителя Киевского учебного округа за 1913 год. – К., 1914.
134. Отчет попечителя Киевского учебного округа за 1914 год. – К., 1915.
135. Отчет попечителя Киевского учебного округа за 1916 год. – К., 1917.
136. Верноподданнейший отчет обер-прокурора святейшего синода К. Победоносцева по ведомству православного вероисповедания за 1885 год. – СПб.: Синоидальная типография, 1887. – 419с.
137. Верноподданнейший отчет обер-прокурора святейшего синода К. Победоносцева по ведомству православного вероисповедания за 1887 год. – СПб.: Синоидальная типография, 1889. – 412с.
138. Верноподданнейший отчет обер-прокурора святейшего синода К. Победоносцева по ведомству православного вероисповедания за 1894 и 1895 годы. – СПб.: Синоидальная типография, 1898. – 586с.

139. Верноподданнейший отчет обер-прокурора святейшего синода К. Победоносцева по ведомству православного вероисповедания за 1898 год. – СПб.: Синоидальная типография, 1901. – 290с.
140. Верноподданнейший отчет обер-прокурора святейшего синода К. Победоносцева по ведомству православного вероисповедания за 1899 год. – СПб.: Синоидальная типография, 1902. – 294с.
141. Верноподданнейший отчет обер-прокурора святейшего синода К. Победоносцева по ведомству православного вероисповедания за 1900 год. – СПб.: Синоидальная типография, 1903. – 470с.
142. Верноподданнейший отчет обер-прокурора святейшего синода К. Победоносцева по ведомству православного вероисповедания за 1902 год. – СПб.: Синоидальная типография, 1905. – 404с.
143. Верноподданнейший отчет обер-прокурора святейшего синода К. Победоносцева по ведомству православного вероисповедания за 1905-1907 годы. – СПб.: Синоидальная типография, 1910. – 572с.
144. Годовое общее собрание С.-Петербургского "Благотворительного Общества" // Киевская старина. – 1903. – №5. – С.115-116.
145. Годовое собрание общества имени Т.Г. Шевченка // Киевская старина. – 1903. – №4. – С.32.
146. Второе десятилетие Полтавского Епархиального женского училища (1878-1888 г.г.) // Полтавские Епархиальные ведомости. – 1889. – №21. – С.723-750.
147. Ведомость о вновь открытых в разных приходах Полтавской епархии церковно-приходских школах по донесению о. о. наблюдателей с половины 1884 по 3 апреля 1885 года // Полтавские Епархиальные ведомости. – 1885. – №11. – С.218-225.
148. Ведомость о вновь открытых церковно-приходских школах в разных приходах Полтавской епархии по извещениям о. о. наблюдателей, полученным в январе 1886 г. // Полтавские Епархиальные ведомости. – 1886. – №6. – С.180-182.
149. Устав киевского общества содействия народному образованию. – К., 1901. – 12с.
150. Устав Общества попечения и скорой помощи нуждающимся учащимся в высших учебных заведениях г. Киева. – К., 1909. – 16с.
151. Устав Общества вспомоществования нуждающимся ученицам А.В. Левицкой гимназии в г. Умани Киевской губернии. – Умань, 1910. – 23с.
152. Правила стипендий, пособий премий и прочих капиталов, существующих при императорском Харьковском университете, составленные в 1913 году. – Х.: Типография "Печатное дело", 1913. – 136с.

153. Премии августейшего имени ее величества государыни императрицы Александры Федоровны. – СПб., 1897. – 7с.
154. Премии августейшего имени ее величества государыни императрицы Александры Федоровны. – СПб., 1904. – Хс.
155. Благотворительные общества г. Киева на Киевской всероссийской выставке 1913 года / Ред. Федорченко И.И. – К.: Типография Чоколова И.И., 1913. – 78с.
156. Местная хроника // Полтавские губернские ведомости. – 8 октября 1900. – С.2; 9 декабря 1900. – С.2; 19 декабря 1900. – С.3.
157. Иванович А. Большие поражения и малые реформы. Не губите любовь к отечеству. (Современная благотворительность) / А. Иванович. – Одесса: Тип. “Русской речи”, 1907. – 11с.
158. Журнал Полтавского губернского земского собрания очередной сессии 1868 года. – Полтава, 1869. – 532с.
159. Боханов А.Н. Коллекционеры и меценаты в России / А.Н. Боханов. – М.: Наука, 1989. – 188с.
160. Церковная и монастырская благотворительность // Трудовая помощь. – 1909. – №10. – С.510-514.
161. Трудовая помощь. – 1897. – №4. – С.61.
162. ЦДІА, ф.442, оп.170, спр.576, 38 арк.: Дело по отношению Одесского женского благотворительного общества о взыскании с помещика Адриана Лопухина должных им купцу Доре 709 руб. 25 коп., пожертвованных последним в пользу призреваемых обществом сирот. (1854-1858).
163. ЦДІА, ф.442, оп.168, спр.802, 15 арк.: Дело по отношению женского благотворительного общества по делу о взыскании с помещика Менделя Пепс следующих купцу Кальсаде по заемным письмам 922 руб. серебром, из коих Кальсада жертвует 1/5 часть в пользу призреваемых обществом сирот. (1855-1857).
164. ЦДІА, ф.442, оп.170, спр.279, 15 арк.: Дело по отношению Одесского женского благотворительного общества о взыскании с купца Василия Котлярова должных им по расписке купцу Герасиму Филпаке 550 руб. серебром, из коих часть пожертвована в пользу призреваемых обществом сирот. (1857).
165. ЦДІА, ф.442, оп.170, спр.281, 13 арк.: Дело по отношению правления Одесского женского благотворительного общества о взыскании с помещика Глуховкого, должных им по расписке иностранцу Кверенги 230 руб. серебром, из коих значительная часть пожертвована в пользу призреваемых обществом сирот. (1857).
166. ЦДІА, ф.442, оп.651, спр.2, 90 арк.: Без назви. (1892).
167. ЦДІА, ф.442, оп.34, спр.1092, 57 арк.: Дело по отношению волынского гражданского губернатора об учреждении в Житомире приюта для лиц женского пола. (1857-1861).

168. IP, ф.67, спр.543: Архив Дзбановского. Отчеты о деятельности Волынского общества содействия воспитанию детей с отделом защиты их за 1900-1901, 1906 гг. (1900-1906).
169. Отчет о деятельности общества попечения о женском образовании в г. Екатеринославе за 1889/90 и 1890/91 годы. XVIII и XIX годы его существования. – Екатеринослав, 1891. – 41с.
170. Отчет о деятельности общества попечительства о женском образовании в г. Екатеринославе. За 1898 год. – Екатеринослав: Типография губернского земства, 1899. – 68с.
171. ЦДІА, ф.442, оп.626, спр.20, 122 арк.: Копии верноподданных отчетов гг. губернаторов Юго-Западного края. (1896-1904).
172. Устав Общества вспомоществования нуждающимся ученикам и ученицам Киевских городских училищ ведения Министерства народного просвещения, равно церковно-приходских школ. – К., 1902. – 8с.
173. Отчет общества взаимного вспомоществования учащим и учившим в начальных народных училищах Киевской губернии. Год 3-й. – К.: Типография газеты “Киевские Отклики”, 1911. – 34с.
174. ДАПО, ф.773, оп.1, спр.3, 172 арк.: Журналы заседаний и отчеты о деятельности Лубенского уездного комитета попечительства о народной трезвости за первую половину 1901 г.
175. Мозговой В.Г. Общественная и частная благотворительность в Киевской губернии. (Благотворительные учреждения, богадельни и больницы) / В.Г. Мозговой. – К.: Типография губернского правления, 1885. – 91с.
176. ЦДІА, ф.442, оп.543, спр.243, 17 арк.: Дело об учреждении в г. Проскурове благотворительного общества. (1890).
177. ЦДІА, ф.442, оп.661, спр.273, 101 арк.: Дело об урегулировании благотворительных учреждений в Киевской губернии. (1908-1909).
178. Абрамов Я. Очерки частной инициативы в деле народного образования в России / Я. Абрамов // Русская Школа. – 1891. – №2. – С.112-130.
179. IP, ф.179, спр.897, 4 арк.: Недільні школи у Києві. (1861).
180. Струнина Л. Первые воскресные школы в Киеве / Л. Струнина // Киевская старина. – 1898. – №5. – С.287-307.
181. Чайковский Ф. Каневская воскресная школа / Ф. Чайковский // Основа. – 1862. – №1. – С.66-68.
182. Число учащихся в Полтавской губернии в 1860 году сравнительно с 1859-м годом // Полтавские губернские ведомости. – 1861. – №5. – С.105-108.
183. ЦДІА, ф.707, оп. 27, спр. 539, 9 арк.: Дело об открытии в здании Полтавской гимназии ежедневной мужской бесплатной школы. (1862).

184. Шевич В. Из Лубен / В. Шевич // Основа. – 1861. – № 5. – С.74-76.
185. Полтавщина. Енциклопедичний довідник за редакцією А.В. Кудрицького. – К.: “Українська Енциклопедія” ім. М.П. Бажана, 1992. – 1024с.
186. Абрамов Я.В. Наши воскресные школы. Их прошлое и настоящее / Я.В. Абрамов. – СПб.: Типография М. Меркушева, 1900. – 352с.
187. Полонська-Василенко Н. Історія України / Н. Полонська-Василенко. – Т.2. – К.: Либідь, 1993. – 606с.
188. Фармаковский В. Начальные училища Министерства народного просвещения / В. Фармаковский. – **СПб, 1900.**
189. Об открытии воскресной школы // ПЕВ. – 1894. – №24. – С.1122-1123.
190. Отчет о деятельности Харьковского общества распространения в народе грамотности за 1891 год. – Х., 1892. – 48с.
191. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Конец XIX – начало XX века. – М.: Педагогика, 1991. – 438с.
192. Народные чтения в Киеве // Русская школа. – 1894. – №11. – С.246-247.
193. Отчет киевской комиссии народных чтений за 1893 и 1894 годы. – К., 1895. – 30с.
194. Отчет о деятельности Киевской комиссии народных чтений 1899-1901. – К.: Типография императорского университета св. Владимира, 1903. – 116с.
195. Абрамов Я. Хроника народного образования / Я. Абрамов // Русская школа. – 1894. – №12. – С.202-209.
196. Абрамов Я. Хроника народного образования / Я. Абрамов // Русская школа. – 1891. – №2. – С.200-206.
197. Полтавская комиссия народных чтений. Отчет за 1899 год. Год 6-й. – Полтава: Типография Дохмана И.А., 1900. – 34с.
198. ДАПО, ф.773, оп.1, спр.11, 89 арк.: Отчеты о деятельности Лубенского уездного комитета попечительства о народной трезвости за 1901 и 1902 гг. (1901-1902).
199. ДАПО, ф.773, оп.1, спр.27, 57 арк.: Отчет о деятельности Лубенского уездного комитета попечительства о народной трезвости и по учреждениям его за 1905-1906 гг. (1905-1906).
200. ДАПО, ф.773, оп.1, спр.49, 87 арк.: Переписка по отчетности по приходу и расходу специальных средств за 1915 г. (1915).
201. ДАПО, ф.773, оп.1, спр.42, 121 арк.: Отчет Лубенского уездного комитета попечительства о народной трезвости. (1910).

202. ДАПО, ф.773, оп.1, спр.46, 40 арк.: Отчет о деятельности Лубенского уездного комитета попечительства о народной трезвости за 1913г. (1913).
203. ДАПО, ф.773, оп.1, спр.48, 48 арк.: Отчет Лубенского уездного комитета попечительства о народной трезвости за 1915 г. (1915).
204. ДАПО, ф.773, оп.1, спр.9, 136 арк.: Журнал заседаний и отчет деятельности Лубенского уездного комитета попечительства о народной трезвости за первую половину 1902 г. (1902).
205. ДАПО, ф.773, оп.1, спр.19, 64 арк.: Отчет Лубенского уездного комитета попечительства о народной трезвости и по учреждениям его за 1904г. (1914).
206. Исторический обзор деятельности Харьковского общества распространения в народе грамотности. 1869–1909. – М.: Тип. товарищества И.Д. Сытина, 1911. – 261с.
207. Отчет о деятельности Харьковского общества распространения в народе грамотности за 1894 год. – Х., 1895. – 50с.
208. Женская профессиональная школа Харьковского благотворительного Общества // Русская школа. – 1894. – №1. – С.216–217.
209. ЦДІА, ф.707, оп.227, спр.178, 39 арк.: Дело об открытии на средства Киевского губернского попечительства о народной трезвости одноклассных народных училищ в Киеве на Зверинце, с. Демиевке, местечке Чернобыль, в местечке Новой Прилуке Бердычевского уезда и о преобразовании Зверинецкого училища в двухклассное. (1903).
210. ЦДІА, ф.707, оп.227, спр.84, 16 арк.: Дело об открытии в г. Каневе при Пушкинском народном доме одноклассного приходского училища с вечерними классами для взрослых по уставу 8 декабря 1828 г. на счет Каневского уездного попечительства о народной трезвости. (1905).
211. ДАХО, ф.266, оп.1, спр.867, 5 арк.: О разрешении правлению Харьковского мусульманского благотворительного общества открыть при соборной мечети вечерние курсы русского языка для взрослых магометан. (1913).
212. ДАХО, ф.266, оп.1, спр.885, 5 арк.: О разрешении жителям хутора Еленовки Изюмского уезда открыть школу грамоты для детей менонитского исповедания. (1915).
213. ЦДІА, ф.442, оп.638, спр.48, 115 арк.: Дело об устройстве лотерей. (1908).
214. ЦДІА, ф.442, оп.641, спр.48, арк.539: Дело об устройстве лотерей. (1911).
215. Полтавщина Енциклопедичний довідник. – К.: “Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана”, 1992. – 1022с.

216. ЦДІА, ф.707, оп.225, спр.20, 11 арк.: Дело с перепискою о документах, принадлежащих двухклассным городским училищам, на земли и дома, пожертвованные и приобретенные покупкою для них, а равно и деньги, жертвуемые в пользу их. (1882).
217. ДАПО, ф.779, оп.1, спр.15, 7 арк.: Циркуляры Гадячского земства о работе библиотек и получении жалования учителями; Статистические сведения о состоянии Середяковского училища; протоколы испытательной комиссии. (1901–1904).
218. ІР, ф.ІІ, спр.26949, арк.1-2.: Без назви. (1873-1881).
219. ІР, ф.ІІ, спр.26958, арк.1.: Без назви. (1873-1881).
220. Абрамов Я. Хроника народного образования / Я. Абрамов // Русская школа. 1891. – №7-8. – с.284-291.
221. ЦДІА, ф.730, оп.1, спр.5, 62 арк.: Киевское отделение императорского технического общества. Переписка по вопросу содержания Смелянских технических классов. (1872-1885).
222. ЦДІА, ф.707, оп.1, спр.187, 25 арк.: Извлечение из протоколов и переписка о 50-летию работы в сахарной промышленности учредителя киевского отделения В.А. Константинова об учреждении стипендии имени В.А. Константинова. (1887-1904).
223. Училища, образовавшиеся на юге в последнее время // Основа. – 1862. – №6. – С.79-107.
224. Современная южнорусская летопись // Основа. – 1862. – №1. – С.81-110.
225. ЦДІА, ф.707, оп.225, спр.43, 6 арк.: О высочайшем соизволении на принятие от жены действительного статского советника Екатерины Галаган 5 тыс. руб. на содержание из процентов одноклассного народного училища в имении ее с. Тиницы. (1873).
226. ІР, ф.ІІ, спр.26662-26669: Архів Галаганів. Папери Е.В. Галаган – про улаштування і підтримку народного училища в с. Тинці, офіційне листування із земськими діячами, міністром народної освіти, головою чернігівської земської управи, постанова волосного зібрання про призначення уповноважених для прийняття училищ, про відкриття училищ, грошові справи, пожертви, тощо. (1872-1875).
227. ІР, ф.ІІ, спр.26947-26969: Архів Галаганів. Папери Г.П. Галагана про будівництво будинків для шкіл і землю для них, офіційне листування з училищними радами, волосними правліннями, постанови волосних сходів, звіт про будівництво школи, умови про оддачу землі під школу, пожертва землі на школу, прохання уповноважених від селян про допомогу з приводу цього. (1873-1881).
228. ЦДІА, ф.707, оп.225, спр.65, 6 арк.: О пожертвовании тайным советником Г.П. Галаганом 600 кв. саж. Земли для постройки училищного дома в с. Мостыщах. (1877).

229. ЦДІА, ф.707, оп.296, спр.24, 53 арк.: Об изъявлении благодарности преподавателям и посторонним лицам Министерства Народного Просвещения и господина попечителя округа за пожертвования в пользу городских и сельских училищ. (1887).
230. Г.Г. Маразли меценат и коллекционер. – Одесса: ОКФЛ, 1995. – 284с.
231. ДАХО, ф.266, оп.1, спр.819, 48 арк.: О духовном завещании М.И. Пеуновым на устройство сельско-промышленной школы в с. Веселом. (1906).
232. ІР, ф.ІІ, спр.26645-26680: Архів Галаганів. Папери про участь Е.В. Галаган в шкільних справах – заява голови земської управи про покращення стану дівчаток, які навчаються в школі, волосна постанова з подякою Е. Галаган в її допомозі школі, заява радника Марнального училища про його стан, листування з причтом м. Ічні про стан жіночої школи. (1878-1881).
233. Ольский З.П. Краткие отчетные сведения о состоянии и деятельности Епархиального Свято-Макарьевского братства за 1906 год / З.П. Ольский // ПЕВ. – 1907. – Ч.Н. – №23. – С.1050-1060.
234. Отчет о состоянии церковно-приходской школ и школ грамоты в Полтавской епархии за 1893-94 учебный год // ПЕВ. – 1895. – №7. – С.1-64.
235. Об открытии церковно-приходских школ и школ грамоты // ПЕВ. – 1893. – №24. – С.1119-1122.
236. Об открытии церковно-приходских школ // ПЕВ. – 1894. – №20. – С.1034-1035.
237. Об открытии мужской церковно-приходской школы // ПЕВ. – 1894. – Ч.Н. – №18. – С.953-954.
238. Об открытии церковно-приходских школ и школ грамоты // ПЕВ. – 1894. – №20. – С.1079-1080.
239. Об открытии церковно-приходских школ и школ грамоты // ПЕВ. – 1894. – №22. – С.1101-1104.
240. Об открытии церковно-приходских школ и школ грамоты // ПЕВ. – 1894. – №24. – С.1217-1221.
241. Об открытии женских церковно-приходских школ и школ грамоты // ПЕВ. – 1894. – №23. – С.1140-1144.
242. Открытие женской церковно-приходской школы при Полтавском кафедральном успенском соборе // ПЕВ. – 1895. – Ч.Н. – №3. – С.135-142.
243. Об открытии школ грамоты // ПЕВ. – 1892. – №16. – С.906-909.
244. Об открытии женских церковно-приходских школ и школ грамоты // ПЕВ. – 1894. – №23. – С.1140-1144.
245. Церковь-школа в м. Малая-Перещепиа // ПЕВ. – 1895. – Ч.Н. – №3. – С.128-135.

246. Распоряжения епархиального начальства // ПЕВ. – 1895. – №5. – С.190-192.
247. 8-е октября 1895 года в селе Деньгах Золотоношского уезда // ПЕВ. – 1895. – Ч.Н. – №23. – С.856-857.
248. Отчет о состоянии церковных школ Полтавской епархии за 1911-1912 учебный год // ПЕВ. – 1913. – №11. – С.755-776.
249. Отчет Полтавской Талмуд-Торы за 1912 год. – Полтава: Типогр. О.Л. Браудэ, 1913. – 23с.
250. Отчет о состоянии школ церковно-приходских и грамоты Киевской епархии за 1887-1888 учебный год // Киевские епархиальные ведомости. – 1889. – №3, 4-5.
251. ЦДІА, ф.707, оп.207, спр.54, 10 арк.: О пожертвовании по духовному завещанию надворного советника Николая Лебедева 100 руб. в пользу Трипольского народного училища и 50 руб. в пользу Александровского ремесленного училища. (1884).
252. ЦДІА, ф.442, оп.660, спр.179, 10 арк.: Дело по вопросу о наблюдении за выполнением духовного завещания умершей в Киеве 3 февраля 1905 года жены инженера-технолога Прасковьи Федоровны Попенковой, отказавшей 10 тыс. руб. на благотворительность. (1907).
253. ЦДІА, ф.730, оп.1, спр.558, 11 арк.: Отчет Киевского отдела императорского русского технического общества. (1913).
254. Отчет о состоянии церковно-приходских школ Полтавской епархии за 1887-88 учебный год // Полтавские Епархиальные ведомости. – 1888. – №23.
255. Отчет о состоянии церковно-приходских школ и школ грамоты // Полтавские Епархиальные ведомости. – 1892. – №6.
256. ЦДІА, ф.442, оп.642, спр.48, 409 арк.: Дело о разрешении устройства лотерей, выставок, базаров и проч. (1912).
257. ЦДІА, ф.707, оп.225, спр.17, 52 арк.: О пожертвованиях в пользу двуклассных и одноклассных училищ. (1875-1878).
258. ЦДІА, ф.707, оп.218, спр.48, 52 арк.: О единовременных пожертвованиях в пользу городских и сельских училищ. (1894).
259. ЦДІА, ф.707, оп.227, спр.61, 44 арк.: О пожертвованиях в пользу народных училищ. (1900).
260. ЦДІА, ф.730, оп.1, спр.30, 112 арк.: Переписка с обществом взаимопомощи служащих сахарных заводов, членами Киевского отделения, председателем Киевского биржевого комитета, Киевским городским головой, земскими управами и др. об открытии общественной библиотеки в Киеве в 1908 г., созыве IV Всероссийского электротехнического съезда, организации в Киеве фотографической и сельскохозяйственной выставок, организации курсов кочегаров и машинистов, смета на издание журнала

- “Инженер”, прошения служащих об оказании материальной помощи. (1907-1908).
261. ДАХО, ф.266, оп.1, спр.858, 16 арк.: О пожертвовании Н.А. Хрущовой 3000 руб. в пользу Ворожбянского двухклассного училища. (1911-1914).
262. ЦДІА, ф.707, оп.203, спр.1, 32 арк.: О пожертвовании разными лицами в пользу еврейских учебных заведений. (1871).
263. ДАХО, ф.266, оп.1, спр.387, 2 арк.: Об учреждении предводителем дворянства Сумского уезда Кондратьевым пяти стипендий на содержание пяти крестьянских мальчиков в Сумском уездном училище. (1867).
264. ЦДІА, ф.707, оп.296, спр.71, 1 арк.: О пожертвовании купцом Петром Грековым 100 руб. на уплату за право учения и на другие нужды беднейших учеников Черкасских городских училищ. (1888).
265. ЦДІА, ф.730, оп.1, спр.187, 12 арк.: Извлечение из протоколов и переписка о пятидесятилетии работы в сахарной промышленности учредителя киевского отделения В.А. Константинова, об учреждении стипендии имени В.А. Константинова. 1887-1904.
266. ЦДІА, ф.442, оп.660, спр.2, 165 арк.: Дело с бумагами, не требующими исполнения. (1907).
267. ЦДІА, ф.442, оп.627, спр.1, 298 арк.: Дело из бумаг, относящихся к разным предметам. (1897).
268. ЦДІА, ф.707, оп.227, спр.240, 279 арк.: Дело об обществе вспомоществования нуждающимся учащимся. (1914).
269. Отчет общества вспомоществования нуждающимся учащимся Уманского двухклассного городского училища за 1899 год. – Умань, 1900. – 13с.
270. ЦДІА, ф.707, оп.227, спр.62, 198 арк.: Дело с представлением от членов министерства о деятельности обществ вспомоществования нуждающимся учащимся городских двухклассных училищ. (1904).
271. ЦДІА, ф.442, оп.633, спр.34, 158 арк.: Дело о разрешении устройства лотерей, концертов, спектаклей, танцевальных вечеров и прочего. (1903).
272. ЦДІА, ф.442, оп.635, спр.48, 244 арк.: Дело по поводу разрешения генерал-губернатором устройства лотерей. (1905).
273. Отчет о состоянии и деятельности Иоанно-Предтеченского братства при церкви Полтавского духовного училища за истекший год его существования (с 9 октября 1902 г. – 9 октября 1903 г.) // Полтавские Епархиальные ведомости. – 1903. – №36. – С.895-897.
274. Отчет о состоянии и деятельности Иоанно-Предтеченского братства при церкви Полтавского духовного училища за второй год его существования (с 9 октября 1903 г. – 9 октября 1904 г.) // Полтавские Епархиальные ведомости. – 1904. – №35. – С.840-842.

275. Отчет о деятельности попечительства за 2-й операционный год // Полтавские Епархиальные ведомости. – 1907. – №4. – С.74-82.
276. Храмовый праздник и акт в Епархиальном женском училище // Полтавские Епархиальные ведомости. – 1907. – №35. – С.1526-1533.
277. Каменский А. Храмовый день и годичный акт в Полтавском Епархиальном женском училище / А. Каменский // Полтавские Епархиальные ведомости. – 1910. – №35. – Ч.Н. – С.2371-2374.
278. Отчет о деятельности попечительства при Введенской церкви Полтавского Епархиального женского училища за первый год его существования // Полтавские Епархиальные ведомости. – 1906. – №4. – С.62-68.
279. Отчет Совета Полтавского Епархиального Свято-Макариевского Братства за третью годовщину // Полтавские Епархиальные ведомости. – 1893. – №11-12. – С.565-595.
280. Отчет о деятельности попечительства при Покровской церкви Лубенского Епархиального женского училища о храме и нуждающихся воспитанницах Лубенского Епархиального женского училища за 1908-1909 год // Полтавские Епархиальные ведомости. – 1910. – №6. – С.404-412.
281. Отчет о деятельности попечительства при Покровской церкви Лубенского епархиального женского училища за 1915-16 учебный год // Полтавские Епархиальные ведомости. – 1917. – №7. – С.546-554.
282. Извлечение из отчета Иоанно-Богословского братства при церкви Роменского духовного училища за 1910 учебный год // Полтавские Епархиальные ведомости. – 1911. – №18. – С.1279-1287.
283. Извлечение из отчета о состоянии Иоанно-Богословского братства при церкви Роменского духовного училища в 1911 году // Полтавские Епархиальные ведомости. – 1912. – №13. – С.897-903.
284. Извлечение из отчета о состоянии Иоанно-Богословского братства при церкви Роменского духовного училища в 1914 году // Полтавские Епархиальные ведомости. – 1915. – №18. – С.1403-1413.
285. Отчет о состоянии школ церковно-приходских и грамоты Киевской епархии за 1895-1896 учебный год. – К.: Типография Н.Т. Корчак-Новицкого, 1897. – 115с.
286. ДАХО, ф.3, оп.192, спр.391, 403 арк.: Об участии городских сословий в устройстве женских школ. (1858-1862).
287. Основа. – 1862. – №2. – С.58-59.
288. Хорунжий Ю. Григорій Галаган / Ю. Хорунжий // Урядовий кур'єр. – 2000. – 13 травня. – С.6-7.
289. IP, ф.179, спр.126, 13 арк.: Степович Андронник Иоанникиевич. К 25-летию смерти Г.П. Галагана (25 сентября 1888 – 25 сентября 1913 г.). Статья. (1913).

290. ІР, ф.Х, спр.5290, 4 арк.: Академія Наук України. Постійна комісія для складання біографічного словника діячів України. П.К. Памяти Богдана Івановича Ханенко. Стаття.
291. ДАХО, ф.266, оп.1, спр.932, 23 арк.: Сведения о состоянии частных учебных заведений по уездам в 1917 году. (1917).
292. На школу // Світло. – 1905. – №7. – С.59.
293. ЦДІА, ф.707, оп.309, спр.506, 87 арк.: Дело оп вопросу: какие от должников принимать капиталы, соответственно тем ежегодным платежам, которые пожертвованы университету и другим учебным заведениям без определения оным капиталов. (1858).
294. ЦДІА, ф.707, оп.188, спр.41, 4 арк.: Об учреждении при киевской первой гимназии стипендии имени Н.В. Гоголя на проценты с капитала, пожертвованного А.Н. Терещенко. (1902).
295. ЦДІА, ф.707, оп.192, спр.106, 5 арк.: Дело об учреждении при Киевской второй гимназии стипендии имени действительного статского советника Федора Терещенко на капитал, пожертвованный для этой цели Шестаковым. (1906).
296. ЦДІА, ф.707, оп.197, спр.35, 184 арк.: Об утверждении положений о стипендиях и капиталах, пожертвованных в учебные заведения и об изменении таковых положений. (1913).
297. Искра П.А. Исторический отчет одесского коммерческого училища 1862-1887 / П.А. Искра. – Одесса: Типография Труд, 1887. – 196с.
298. ЦДІА, ф.707, оп.226, спр.55, 79 арк.: О пожертвованиях в пользу народных училищ. (1898).
299. Отчет о состоянии Житомирского частного восьмиклассного коммерческого училища Н.Л. Ремзовой за 1910-1911 учебный год. – Житомир: Волынская губернская типография, 1911. – 55с.
300. ЦДІА, ф.707, оп.31, спр.316, 143 арк.: Дело по отношению Архангельского губернского статистического комитета о приглашении к подписке лиц, служащих по Киевскому учебному округу, на устройство в Куростовской деревне памятника М.В. Ломоносову и на учреждение при Архангельской гимназии Ломоносовской стипендии. (1865-1868).
301. ІР, ф.ІІ, спр.30411-30414: Листування Антоновича. Офіційне листування “Общества пособия литераторам и ученым”, попечителя киевского отдела технического общества свеклосахарной промышленности, общества имени Шевченко для вспомоществования учащимся з Антоновичем з приводу читання їм лекцій на користь цих установ. (1871-1879).
302. ЦДІА, ф.707, оп.167, спр.99, 218 арк.: О пособиях и пожертвованиях на содержание мужских гимназий и прогимназий. (1917).

303. ЦДІА, ф.707, оп.196, спр.3а, 174 арк.: О ежегодном доставлении Министерству Народного просвещения сведений о всех пожертвованных в пользу учебных заведений капиталах а также сведений об изменениях, происшедших в ранее пожертвованных капиталах. (1910).
304. ЦДІА, ф.707, оп.225, спр.132, 82 арк.: О пожертвовании крестьянами Липовецкого уезда 4049 руб. 28 коп. для учреждения стипендий в память исполнившегося 19 февраля 1880 года 25-летия царствования в бозе почившего Государя Императора Александра II. (1881).
305. ЦДІА, ф.442, оп.625, спр.1, 385 арк.: Дело из бумаг, относящихся к разным предметам. (1895).
306. ЦДІА, ф.442, оп.626, спр.1, 332 арк.: Дело из бумаг, относящихся к разным предметам. (1896-1897).
307. ЦДІА, ф.707, оп.116, спр.103, 53 арк.: Об обществах вспомоществования нуждающимся ученикам в мужских гимназиях в 1916 году.
308. Отчет общества вспомоществования нуждающимся учащимся Киево-Фундуклеевской женской гимназии о средствах и деятельности общества за 1912-й год. – К., 1913. – 12с.
309. ЦДІА, ф.707, оп.256, спр.76, 49 арк.: Дело об учреждении обществ вспомоществования при учебных заведениях, о назначении в состав правлений этих обществ непременных членов и о представлении в Министерство народного просвещения отчетов о деятельности обществ. (1913).
310. Отчет общества вспомоществования нуждающимся учащимся Уманской гимназии. – Умань, 1913. – 7с.
311. Отчет общества попечения о нуждающихся учащихся в музыкальном училище Харьковского отдела императорского русского музыкального общества за 1896-1897 год. – Х., 1898. – 15с.
312. Отчет общества попечения о нуждающихся учащихся в музыкальном училище Харьковского отдела императорского русского музыкального общества за 1898-1899 год. – Х., 1899. – 13с.
313. Отчет общества попечения о нуждающихся учащихся в музыкальном училище Харьковского отдела императорского русского музыкального общества за 1899-1900 год. – Х., 1901. – 14с.
314. Отчет общества попечения о нуждающихся учащихся в музыкальном училище Харьковского отдела императорского русского музыкального общества за 1900-1901 год. – Х., 1902. – 15с.
315. Отчет общества попечения о нуждающихся учащихся в музыкальном училище Харьковского отдела императорского русского музыкального общества за 1901-1902 год. – Х., 1902. – 16с.

316. Отчет общества попечения о нуждающихся учащихся в музыкальном училище Харьковского отдела императорского русского музыкального общества за 1902-1903 год. – Х., 1904. – 16с.
317. Отчет общества попечения о нуждающихся учащихся в музыкальном училище Харьковского отдела императорского русского музыкального общества за 1908-1909 год. – Х., 1910. – 14с.
318. Отчет общества попечения о нуждающихся учащихся в музыкальном училище Харьковского отдела императорского русского музыкального общества за 1909-1910 год. – Х., 1911. – 15с.
319. Отчет общества попечения о нуждающихся учащихся в музыкальном училище Харьковского отдела императорского русского музыкального общества за 1910-1911 год. – Х., 1912. – 16с.
320. Отчет общества попечения о нуждающихся учащихся в музыкальном училище Харьковского отдела императорского русского музыкального общества за 1911-1912 год. – Х., 1913. – 23с.
321. ЦДИА, ф.707, оп.172, спр.8, 135 арк.: Дело с перепиской по разным вопросам. (1885).
322. ДАПО, ф.1052, оп.1, спр.5, арк.1-4: Адрес Р.К. Каменскому от педагогического совета Полтавской мужской гимназии. (1906).
323. Отчет о составе, деятельности и средствах Иверского Попечительства при Свято-Троицкой церкви Полтавской духовной семинарии за период времени с 18 марта 1907 года по 31 декабря 1907 года // Полтавские Епархиальные ведомости. – 1907. – №10. – С.276-287.
324. Отчет о составе, деятельности и средствах Иверского попечительства при Свято-Троицкой церкви Полтавской духовной семинарии за 1914 и 1915 годы // Полтавские Епархиальные ведомости. – 1916. – №16. – С.1471-1488.
325. ЦДИА, ф.442, оп.627, спр.1, 294 арк.: Дело из бумаг, относящихся к разным предметам. (1897).
326. Городская дума // Полтавский вестник. – 1909. – 10 июня. – С.2-3.
327. ЦДИА, ф.707, оп.227, спр.5, арк.221: Без назви. (1904).
328. Местная хроника // Полтавские Губернские ведомости. – 1900. – 19 ноября. – С.1.
329. Благотворительный вечер // Полтавский край. – 1912. – 6 марта. – С.3.
330. Ковражик Ф. Благотворительный концерт в Константинограде / Ф. Ковражик // Полтавский голос. – 1912. – 22 февраля. – С.3.
331. ЦДИА, ф.707, оп.300, спр.76, 37 арк.: Вечера, концерты, лекции. (1917).
332. Иванов А.Е. Высшая школа России в конце XIX – начале XX века / А.Е. Иванов. – М., 1991. – 390с.

333. IP, ф.46, спр.593-604: Архів Іконникова В.С. Матеріали о движимом и недвижимом имуществе, завещанном высшим женским курсам в Киеве полковником А.П. Безусом и другие его документы.
334. ЦДІА, ф.707, оп.194, спр.73, 11 арк.: О пожертвованных Г.С. Гуриным 100 руб. с тем, чтобы через 270 лет в Полтаве, на полученные проценты с этих денег было открыто высшее учебное заведение. (1908).
335. ЦДІА, ф.1219, оп.2, спр.1366, 5 арк.: Дело о пожертвовании М.П. Скоропадским 25 тыс. руб. на учреждение в Петербурге профессором В.М. Бехтеровым психоневрологического института. (1908).
336. Краткий отчет истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805-1905). Ред. Багалея Д.И., Сумцов Н.В., Бузескул В.П. – Х.: Типография А. Дарре, 1906. – 329с.
337. ДАХО, ф.770, оп.1, спр.96, 23 арк.: О присылаемых в дар институту и рекомендуемых для приобретения разных книг, специальных изданий, отчетов и других учебных пособий и коллекций. (1898).
338. IP, ф.66, спр.359, арк.1: Архів Лучицького І.В. Ректор Киевского университета – Лучицкому Ивану Васильевичу. Уведомление о получении книг с благодарностью за пожертвование.
339. IP, ф.66, спр.328, 1 арк.: Архів Лучицького І.В. Библиотека киевского университета – Лучицкому Ивану Васильевичу. Уведомление о получении газет, пожертвованных им. (1884).
340. Отчет и речь, читанные на годичном акте в университете св. Владимира 17 января 1895 года. – К., 1895. – 73с.
341. Ценный дар университету св. Владимира // Киевская старина. – 1900. – №10. – С.27.
342. Записка о Киевском коммерческом институте (1910). – К.: Типография Чоколова И.И., 1910. – 62с.
343. Учреждение премии за сочинение “История Киевского университета и лицеев – Неженского и Одесского” // Основа. – 1861. – № 10. – С.151-155.
344. ЦДІА, ф.707, оп.145, спр.35, 5 арк.: Дело об учреждении при университете св. Владимира премии бывшего профессора Казанского университета В.О. Подвысоцкого на проценты с капитала, пожертвованного его женою (в 2500 руб.) за выдающиеся сочинения по экспериментальной патологии. (1894).
345. IP, ф.VIII, спр.2835, 4 арк.: Смета доходов и расходов Киевского университета на 1913 год. (1913).
346. Положение о премии имени профессора Василия Федоровича Певницкого, учрежденной при Киевской духовной академии в память пятидесятилетнего юбилея его на счет процентов с капитала,

- пожертвованного для этой цели высокопреосвященным Дмитрием (Ковальницким) архиепископом Херсонским и Одесским. – К.: Б.в., Б.р. – 8с.
347. Премированный словарь украинского языка // Киевская старина. – 1906. – №1. – С.16-17.
348. Правила о присуждении премий имени Н.В. Гоголя // Киевская старина. – 1905. – №6. – С.247-249.
349. ЦДІА, ф.730, оп.1, спр.220, 12 арк.: Киевский отдел императорского русского технического общества. Свеклосахарный отдел. Переписка о смерти члена отделения П.П. Алексева и об учреждении премии имени П.П. Алексева. (1891-1895).
350. ЦДІА, ф.2017, оп.1, спр.182, 70 арк.: Протоколы заседаний историко-филологического общества. (Б.р.)
351. ЦДІА, Ф.2017, оп.1, спр.227, 3 арк.: Историко-филологическое общество г. Харькова. Протоколы заседаний историко-филологического общества за 7/V 1911 г. (1911).
352. ДАПО, ф.958, оп.1, спр.96, 13 арк.: Переписка с директором народных училищ Полтавской губернии и Миргородским уездным казначейством о получении и расходовании средств, отпущенных на содержание училища. (1853).
353. ЦДІА, ф.442, оп.811, спр.25, 72 арк.: Отчет о количестве собранных и израсходованных денег, пожертвованных дворянством Киевской губернии в пользу лиц, возвращающихся из ссылки, бедных студентов Киевского университета и воспитанников Киевских учебных заведений за 1858-1861 гг. (1858-1861).
354. ЦДІА, ф.707, оп.261, спр.10, 4 арк.: Дело о вспомогательной кассе при университете св. Владимира для бедных студентов. (1867).
355. ЦДІА, ф.707, оп.307, спр.205, 4 арк.: О пожертвовании одним из бывших воспитанников университета св. Владимира 950 руб. для уплаты процентов от этой суммы за право слушания лекций одного из нуждающихся студентов. (1889).
356. Речь и отчет, читанные на годичном акте в университете св. Владимира 17 января 1894 года. – К.: Типография императорского университета св. Владимира, 1894. – 70с.
357. ЦДІА, ф.707, оп.190, спр.152, 5 арк.: Дело об утверждении положений о капиталах и премиях имени П.А. Приз при университете св. Владимира. (1904).
358. ЦДІА, ф.707, оп.192, спр.81, 6 арк.: О завещании Белашем части капиталов на учреждение на проценты его денег двух стипендий при университете св. Владимира для родственников. (1906).
359. ЦДІА, Ф.707, оп.194, спр.97, 5 арк.: Дело о пожертвовании А.М. Барабаном капитале с тем, чтобы дивиденды с него

- употреблялись на уплату за право слушания лекций бедным студентам университета св. Владимира. (1908).
360. ЦДІА, ф.707, оп.194, спр.106, 5 арк.: Дело о пожертвованном Степаном Петровичем Мартынович капитала на учреждение стипендий имени Анны Петровны Мартынович при Цитиньевском (Черногория) женском институте и именно: Сердара Мила Мартынович, Петра Михайловича Мартынович, Михаила Петровича Мартынович и его завещателя имени при университете св. Владимира. (1908).
361. ЦДІА, ф.890, оп.1, спр.109, 12 арк.: Дело об учреждении стипендии имени профессора К.Г.Тритшеля на медицинском факультете Киевского университета. (1900-1901).
362. Камад І. З історії присудження іменних стипендій у Харківському імператорському університеті у ХІХ – на початку ХХ ст. / І. Камад // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – Вип.. 12. – К.: Рідний край, 2001. – С.205-213.
363. Раковский М.Е. Одесскому университету – 100 лет / М.Е. Раковский // Вопросы истории. – 1965. – №11. – С.149-152.
364. Бучинський П. Капитал имени А.О. Ковалевского. Отчет по сбору пожертвованной на студенческую стипендию / П. Бучинський. – О.: Типография С. Мерка, 1908. – 20с.
365. ДАХО, ф.770, оп.1, спр.12, 12 арк.: О назначении частных стипендий студентам Харьковского технологического института. (1885).
366. ДАХО, ф.770, оп.1, спр.37, 11 арк.: О учреждении при институте частной стипендии имени Христиана Ивановича Гебеншрейта. (1886-1887).
367. ДАХО, ф.770, оп.1, спр.210, 39 арк: Переписка по поводу частных стипендий и пособий, получаемых студентами института от разных лиц и учреждений. (1894).
368. Годовой отчет общества вспомоществования студентам Университета Святого Владимира с 1 ноября 1892 по 1 ноября 1893. Год 12-й. – К., 1893. – 30с.
369. Годовой отчет общества вспомоществования студентам Университета Святого Владимира с 1 ноября 1894 по 1 ноября 1895. Год 14-й. – К., 1895. – 28с.
370. Годовой отчет общества вспомоществования студентам Университета Святого Владимира с 1 ноября 1895 по 1 ноября 1896. Год 15-й. – К., 1896. – 28с.
371. Годовой отчет общества вспомоществования студентам Университета Святого Владимира с 1 ноября 1897 по 1 ноября 1898. Год 17-й. – К., 1899. – 29с.

372. Годовой отчет общества вспомоществования студентам Университета Святого Владимира. За 1901 г. Год двадцатый. – К., 1902. – 32с.
373. Годовой отчет общества вспомоществования студентам Университета Святого Владимира. За 1902 г. Год 21-й. – К., 1902. – 48с.
374. Годовой отчет общества вспомоществования студентам Университета Святого Владимира. За 1903 год. Год 22. – К., 1904. – 49с.
375. Годовой отчет общества вспомоществования студентам Университета Святого Владимира. За 1904 г. Год 23-й. – К., 1905. – 49с.
376. Годовой отчет общества вспомоществования студентам Университета Святого Владимира с 1 ноября 1891 по 1 ноября 1892. Год 11-й. – К., 1892. – 32с.
377. Сборник к 40-летию Санкт-Петербургского общества вспомоществования бывшим студентам Киевского университета 1871-1911. Выпуск 1. – СПб.: Издательство Санкт-Петербургского общества вспомоществования бывшим студентам Киевского университета, Б.г. – 112с.
378. ЦДА, ф.1191, оп.1, спр.312, 87 арк.: Дело канцелярии временного Харьковского генерал-губернатора. Годовые отчеты разных учреждений. 1881.
379. ЦДА, ф.1618, оп.1, спр.306, 11 арк.: Обзор печати за 1912 г. Высшие учебные заведения (их персонал, настроения и пр.), различные курсы (высшие, специальные для рабочих и пр.) и различные организации среди учащихся. (1912).
380. Отчет общества бывших воспитанников коллегии Павла Галагана с 1 сентября 1912г. по 1 сентября 1913г. (год третий). – СПб.: Типография редакции периодических изданий Министерства Финансов, 1913. – 38с.
381. Устав общества имени Т.Г. Шевченка для вспомоществования нуждающимся уроженцам Южной России, учащимся в высших учебных заведениях Санкт-Петербурга. – СПб, 1898. – 14с.
382. Отчет общества имени Т.Г. Шевченка для вспомоществования нуждающимся уроженцам Южной России, учащимся в высших учебных заведениях Санкт-Петербурга. За время 29 ноября 1898 – 31 декабря 1899г. – СПб, 1900. – 14с.
383. Отчет общества имени Т.Г. Шевченка для вспомоществования нуждающимся уроженцам Южной России, учащимся в высших учебных заведениях Санкт-Петербурга. С 1 января 1900 г. по 1 января 1901г. – СПб, 1901. – 19с.

384. Отчет общества имени Т.Г. Шевченка для вспомоществования нуждающимся уроженцам Южной России, учащимся в высших учебных заведениях Санкт-Петербурга. С 1 января 1901 г. по 1 января 1902г. – СПб, 1902. – 34с.
385. Отчет общества имени Т.Г. Шевченка для вспомоществования нуждающимся уроженцам Южной России, учащимся в высших учебных заведениях Санкт-Петербурга. С 1 января 1902 г. по 1 января 1903г. – СПб, 1903. – 47с.
386. Постановление Зеньковского земского собрания о поступлении Зеньковского земского общества в члены Петербургского общества имени Т.Г. Шевченка // Киевская старина. – 1902. – №11. – С.95-96.
387. Отчет общества имени Т.Г. Шевченка для вспомоществования нуждающимся уроженцам Южной России, учащимся в высших учебных заведениях Санкт-Петербурга. С 1 января 1903 г. по 1 января 1904г. – СПб, 1904. – 55с.
388. Отчет общества имени Т.Г. Шевченка для вспомоществования нуждающимся уроженцам Южной России, учащимся в высших учебных заведениях Санкт-Петербурга. С 1 января 1905 г. по 1 января 1906г. – СПб, 1906. – 103с.
389. Полтавское общество взаимопомощи в Петербурге // Киевская старина. – 1904. – №1. – С.18-19.
390. ЦДА, ф.705, оп.1, спр.490, 95 арк.: Юго-восточное работное охранное отделение. Переписка с департаментом полиции и Харьковской губернией о существовании в высших учебных заведениях города Харькова студенческих землячеств. (1910).
391. Благотворительность в Одессе // Трудовая помощь. – 1900. – №3. – С.308-311.

ДОДАТКИ

Додаток А

Надання сільськими та міськими громадами Полтавської губернії ділянок землі для створення початкових навчальних закладів ¹

Ініціатори благодійної діяльності та дата пожертвування	Об'єкт благодійної діяльності	Форми подання допомоги
1	2	3
Зібрання міських уповноважених міста Миргорода 31 травня 1900 року	Церковнопарафіяльна школа	800 квадратних сажнів землі
Зібрання села Андріївки, Андріївської волості Гадяцького повіту 22 листопада 1909 року	Земська школа	11200 квадратних сажнів землі
Община села Борок Борковської волості 10 січня 1910 року	Земська школа	Передача ділянки пасовищної землі Гадяцькому повітовому земству в трьох місяцях за вибором
Байрацька сільська громада Русанівської волості Гадяцького повіту 21 серпня 1911 року	Земська школа	Надання частини пасовища Гадяцькому повітовому земству
Зібрання села Венеславівки Петрівської волості Гадяцького повіту 17 березня 1911 року	Земське училище	Передача общинної садиби Гадяцькому повітовому земству
Збори власників села Даргинець Великобудичанської волості Гадяцького повіту 5 січня 1910 року	Земське училище	Надання повітовому земству ділянки землі та забезпечення доставки матеріалів
Зібрання села Поділки Поділківської волості Гадяцького повіту 21 серпня 1911 року	Земська школа	Передача Гадяцькому повітовому земству ½ десятини пасовищної землі
Схід села Харківці Решетилівської волості 4 вересня 1911 року	Земське училище	Надання 600 десятин землі Гадяцькому повітовому земству
Зібрання власників села Русанівки Русанівської волості Гадяцького повіту 16 листопада 1911 року	Земське училище	Передача Гадяцькому повітовому земству общинної садиби та будинку волосного правління
Община села Середняків Петрівської волості Гадяцького повіту 1911 рік	Земська школа	Надання 1800 квадратних сажнів землі Гадяцькому повітовому земству. Ця ділянка раніше була подарована вдовою генерал-лейтенанта Катериною Павлівною Ламздорф-Галаган Середняківській сільській общині для будівництва школи.

1	2	3
Зібрання села Ціпки Великобудищанської волості Гадяцького повіту 30 січня 1911 року	Земське училище	Передача 1000 крб. для купівлі 1100 квадратних сажнів землі земству на честь звільнення селян від кріпосної залежності в 1861 році
Яганівська община Андріївської волості Гадяцького повіту 29 листопада 1915 року	Земська школа	Передача земству 800 квадратних сажнів землі
Погарщинська община Свидреєвської волості 31 березня 1913 року	Земське училище	Передача земству 100 квадратних сажнів землі
Семенівська община Берестівської волості Гадяцького повіту 9 червня 1913 року	Земське училище	Передача земству 1 десятини землі
Власники хутора Лепушина Борковської волості 2 січня 1913 року	Земська школа	Передача земству 300 десятин землі, що була подарована общині Іваном Семеновичем Лепушою з метою створення школи
Зібрання містечка Веприка Гадяцького повіту 1 квітня 1912 року 12 січня 1914 року	Земська школа	Передача земству десятини пасовищної землі та ще 800 квадратних сажнів
Зібрання власників села Опанасівка Липово-Долинської волості Гадяцького повіту 29 листопада 1915 року	Земська школа	Передача земству 1000 квадратних сажнів землі
Зібрання села Липова Долина Гадяцького повіту 1 вересня 1913 року	Земська школа	Передача земству 800 квадратних сажнів землі
Хуторяни Великих Луків Галицького повіту 15 серпня 1913 року	Земська школа	Виділення садиби та 800 квадратних сажнів землі земству
Мешканці села Синівки Липово-Долинської волості Гадяцького повіту 5 листопада 1912 року	Земське училище	Виділення 1000 квадратних сажнів землі місцевому земству
Зібрання села Лучки Русанівської волості Галицького повіту 1912 рік	Земське училище	Передача земству $\frac{3}{4}$ десятини землі
Марія Іванівна Кулагіна 30 жовтня 1912 року	Земські навчальні заклади	Передача у власність земства десятини землі
Міщанин Федір Максимович Лукаш хутора Лукашкова Сарської волості Гадяцького повіту 24 квітня 1915 року	Земські навчальні заклади	Передача земству 150 квадратних сажнів землі
Селянин Іван Савович Орел хутора Лукашкова Сарської волості Гадяцького повіту у 1915 році	Земські навчальні заклади	Передача земству ділянки землі площею 300 квадратних сажнів

1. Таблиця складена на основі аналізу архівних справ: ДАПО, ф.610, оп.2, спр.4а, арк.31: Проекты положения о волостном земском управлении, прошения родителей о предоставлении стипендий их детям – ученикам Миргородской гимназии. Сведения о наличии торфяных болот в Савинской волости. (31 травня 1900- 11 жовтня 1915); ДАПО, ф.694, оп.1, спр.122, арк. 22, 43, 53, 81, 93, 142, 167, 187, 205, 215: Переписка с Волостными правлениями и приговоры сельских сходов о передаче в собственность земства школьных зданий с усадьбами и выделение земельных участков под амбулатории. (6 листопада 1909 – 22 січня 1912); ДАПО, ф.694, оп.1, спр.128. арк. 1, 6, 9, 12, 20, 21, 40, 46, 62, 65, 80, 88, 90, 100, 101: Переписка с Волостными правлениями и приговоры сельских сходов о выделении земельных участков для строительства земских школ. (14 червня 1912-2 березня 1916).

Витрати на початкові навчальні заклади Київського навчального округу (1889-1916)¹

		1889	1890	1893	1895	1896	1897	1898	1900	1901	1902	1903	1904
Народні училища	% на пожертв. капітали	18.035 крб. (1,3%)	22.042 крб. (1,4%)	28.396 крб. (1,7%)	29.781 крб. (1,7%)	34.405 крб. (1,8%)	42.296 крб. (2,2%)	42.791 крб. (2,1%)	40.359 крб. (1,8%)	39.979 крб. (1,6%)	40.011 крб. (1,5%)	43.356 крб. (1,4%)	49.89 9 крб. (1,5%)
	пожертвування міських громад	131.586 крб. (9,6%)	193.413 крб. (12,5%)	166.590 крб. (10,3%)	179.693 крб. (10,3%)	197.536 крб. (10,6%)	206.603 крб. (11%)	223.820 крб. (11,2%)	286.426 крб. (12,5%)	312.222 крб. (12,7%)	332.534 крб. (12,6%)	376.002 крб. (12,5%)	381.796 крб. (12%)
	пожертвування сільських громад	279.207 крб. (20,3%)	292.222 крб. (18,8%)	345.761 крб. (21,3%)	374.936 крб. (21,6%)	394.146 крб. (21,2%)	407.921 крб. (21,7%)	409.840 крб. (20,6%)	446.937 крб. (19,5%)	478.740 крб. (19,5%)	474.642 крб. (17,9%)	512.436 крб. (17%)	521.102 крб. (16,4%)
	пожертвування приватних осіб	95.784 крб. (7%)	135.417 крб. (8,7%)	100.578 крб. (6,2%)	136.043 крб. (7,8%)	180.231 крб. (9,7%)	136.665 крб. (7,3%)	136.380 крб. (6,8%)	179.941 крб. (7,9%)	224.829 крб. (9,1%)	209.690 крб. (7,9%)	235.885 крб. (7,8%)	234.952 крб. (7,4%)
Ремісничі училища	% на пожертв. капітали	—	—	—	—	—	5.425 крб. (5,1%)	4.021 крб. (3,12%)	7.113 крб. (3,5%)	6.764 крб. (3%)	5.774 крб. (2,8%)	13.152 крб. (4,7%)	13.414 крб. (4,1%)
	пожертвування міських громад	—	—	—	—	26.610 крб. (35%)	29.492 крб. (27,9%)	30.154 крб. (23,9%)	31.399 крб. (15,7%)	31.828 крб. (14%)	31.341 крб. (15,4%)	29.152 крб. (10,5%)	37.657 крб. (11,7%)
	пожертвування приватних осіб	—	—	—	—	5.675 крб. (6,1%)	1.201 крб. (1,1%)	—	3.000 крб. (1,4%)	3000 крб. (1,3%)	3000 крб. (1,5%)	7.800 крб. (2,8%)	3.703 крб. (1,1%)

1. Таблиця складана за даними звітів попечителя Київського навчального округу: Отчет попечителя Киевского учебного округа за 1889 год. – К., 1890.; Отчет попечителя Киевского учебного округа за 1890 год. – К., 1891.; Отчет попечителя Киевского учебного округа за 1893 год. – К., 1894.; Отчет попечителя Киевского учебного округа за 1895 год. – К., 1896.; Отчет попечителя Киевского учебного округа за 1896 год. – К., 1897.; Отчет попечителя Киевского учебного округа за 1897 год. – К., 1898.; Отчет попечителя Киевского учебного округа за 1898 год. – К., 1899.; Отчет попечителя Киевского учебного округа за 1900 год. – К., 1901.; Отчет попечителя Киевского учебного округа за 1901 год. – К., 1902.; Отчет попечителя Киевского учебного округа за 1902 год. – К., 1903.; Отчет попечителя Киевского учебного округа за 1903 год. – К., 1904.; Отчет попечителя Киевского учебного округа за 1904 год. – К., 1905.; Отчет попечителя Киевского учебного округа за 1905 год. – К., 1906.; Отчет попечителя Киевского учебного округа за 1906 год. – К., 1907.; Отчет попечителя Киевского учебного округа за 1907 год. – К., 1908.; Отчет попечителя Киевского учебного округа за 1908 год. – К., 1909.; Отчет попечителя Киевского учебного округа за 1909 год. – К., 1910.; Отчет попечителя Киевского учебного округа за 1910 год. – К., 1911.; Отчет попечителя Киевского учебного округа за 1911 год. – К., 1912.; Отчет попечителя Киевского учебного округа за 1912 год. – К., 1913.; Отчет попечителя Киевского учебного округа за 1913 год. – К., 1914.; Отчет попечителя Киевского учебного округа за 1914 год. – К., 1915.; Отчет попечителя Киевского учебного округа за 1916 год. – К., 1917.

Витрати на початкові навчальні заклади Київського навчального округу (1889-1916)

		1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913	1914	1916
Початкові народні училища	пожертвування міських общ.	305.658 крб. (11,3%)	346.422 крб. (11,7%)	357.679 крб. (11%)	382.168 крб. (10,7%)	511.757 крб. (11,3%)	512.487 крб. (10%)	552.586 крб. (9,1%)	550.606 крб. (8,3%)	600.292 крб. (7,5%)	717.564 крб. (7,5%)	806.075 крб. (6,7%)
	пожертвування сільських общ.	548.801 крб. (20,2%)	554.662 крб. (18,8%)	568.168 крб. (17,5%)	527.121 крб. (14,7%)	417.248 крб. (9,2%)	361.034 крб. (7%)	366.277 крб. (6%)	317.306 крб. (4,8%)	525.662 крб. (6,6%)	415.644 крб. (4,3%)	153.328 крб. (1,3%)
	пожертвування приватних осіб	116.490 крб. (4,3%)	161.345 крб. (5,5%)	176.845 крб. (5,4%)	138.035 крб. (3,8%)	152.635 крб. (3,4%)	139.078 крб. (1,4%)	139.165 крб. (2,3%)	147.598 крб. (2,2%)	128.521 крб. (1,6%)	130.171 крб. (1,3%)	135.558 крб. (1,1%)
Ремісничі училища	% на пожертв. капітали	3.897 крб. (3,2%)	9.038 крб. (6,9%)	9.040 крб. (6,8%)	2.285 крб. (1,5%)	3.436 крб. (2%)	2.668 крб. (1,5%)	3.769 крб. (1,7%)	3.769 крб. (1,7%)	2.392 крб. (0,9%)	11.494 крб. (4,1%)	2.405 крб. (0,82%)
	пожертвування міських общ.	5.000 крб. (4,1%)	27.763 крб. (19,5%)	28.491 крб. (21,4%)	38.810 крб. (24,7%)	38.125 крб. (21,7%)	43.982 крб. (24,9%)	44.874 крб. (20%)	49.952 крб. (29,8%)	55.680 крб. (21,6%)	49.123 крб. (17,6%)	66.011 крб. (22,5%)
	Станові пожертвування	2.130 крб. (1,7%)	1.824 крб. (1,2%)	500 крб. (0,37%)	1.114 крб. (0,7%)	1.114 крб. (0,6%)	1.114 крб. (0,6%)	500 крб. (0,2%)	500 крб. (0,2%)	500 крб. (0,2%)	500 крб. (0,2%)	500 крб. (0,2%)
Міські та повітові училища	% на пожертв. капітали.	11.119 крб. (1,9%)	12.582 крб. (2,1%)	13.354 крб. (2,1%)	13.595 крб. (1,9%)	13.636 крб. (1,7%)	13.797 крб. (1,7%)	15.690 крб. (1,9%)	13.777 крб. (1,4%)	13.283 крб. (0,8%)	12.252 крб. (0,7%)	13.751 крб. (0,5%)
	пожертвування міських общ.	81.909 крб. (13,8%)	89.561 крб. (15%)	105.359 крб. (16,6%)	112.209 крб. (15,4%)	117.810 крб. (14,6%)	121.565 крб. (14,7%)	132.564 крб. (16,4%)	135.573 крб. (13,5%)	120.757 крб. (7,2%)	125.990 крб. (6,8%)	221.832 крб. (8,7%)
	пожертвування приватних осіб	5.290 крб. (0,9%)	3.089 крб. (0,5%)	4.803 крб. (0,8%)	10.420 крб. (1,4%)	12.317 крб. (1,5%)	11.864 крб. (1,3%)	139.165 крб. (17,2%)	13.616 крб. (1,3%)	12.657 крб. (0,7%)	13.669 крб. (0,7%)	8.816 крб. (0,3%)
	станові пожертвування	525 крб. (0,08%)	1.076 крб. (0,2%)	1.832 крб. (0,3%)	1.821 крб. (0,2%)	1.466 крб. (0,2%)	12.131 крб. (1,4%)	2.906 крб. (0,3%)	18.909 крб. (1,9%)	10.398 крб. (0,6%)	9.727 крб. (0,5%)	16.533 крб. (0,6%)

**Витрати на церковнопарафіяльні школи та школи грамоти
Російської імперії (крб.)¹**

	1885	1887	1894	1895	1898	1899	1900	1902
Синод та держава	55.500 (12,5%)	337.500 (30,7%)	1.696.064 (47,9%)	1.684.729 (43,2%)	5.557.620 (54,1%)	5.557.620 (54,9%)	7.648.097 (60%)	11.165.863 (67,2%)
Церкви	30.303 (6,8%)	52.317 (4,8%)	307.067 (8,8%)	360.360 (9,3%)	872.926 (8,5%)	873.897 (8,6%)	1.016.665 (8%)	1.164.978 (7%)
Монастирі		23.927 (2,2%)	59.636 (1,7%)	96.682 (2,5%)	174.423 (1,7%)	165.592 (1,6%)	178.944 (1,4%)	262.118 (1,6%)
Церковно-парафіяльні братства	55.500 (12,5%)	17.591 (1,6%)	79.947 (2,3%)	143.337 (3,7%)	107.583 (1%)	81.901 (0,8%)	77.464 (0,6%)	130.864 (0,8%)
Церковно-парафіяльні піклування		39.347 (3,6%)	—	—	218.843 (2,1%)	250.790 (2,5%)	319.278 (2,5%)	298.405 (1,8%)
Міські думи	—	—	52.188 (1,5%)	61.278 (1,6%)	110.098 (1,1%)	122.599 (1,2%)	130.704 (1%)	146.682 (0,9%)
Сільські общини	190.903 (43%)	371.028 (33,8%)	755.649 (21,4%)	851.575 (21,9%)	1.498.576 (14,6%)	1.613.299 (15,9%)	1.747.595 (13,7%)	1.792.118 (10,8%)
Місіонерські товариства	—	—	—	—	24.557 (0,2%)	29.105 (0,3%)	28.871 (0,2%)	—
Духовенство	—	—	—	—	173.220 (1,7%)	194.284 (1,9%)	214.601 (1,7%)	—
Попечителі шкіл	—	12.860 (1,2%)	60.313 (1,7%)	90.809 (2,3%)	611.624 (6%)	610.551 (6%)	671.340 (5,3%)	1.499.210 (9%)
Благодійники	80.163 (18%)	170.469 (15,5%)	412.335 (11,7%)	488.296 (12,5%)	463.321 (4,5%)	486.998 (4,8%)	548.606 (4,3%)	
Різноманітні установи	31.992 (7,2%)	73.554 (6,7%)	115.481 (3,3%)	118.920 (3,1%)	159.393 (1,6%)	131.125 (1,3%)	177.444 (1,4%)	272.671 (1,6%)

1. Таблиця складена на основі даних друківаних видань: Верноподданнейший отчет обер-прокурора святейшого синода К.Победоносцева по ведомству православного вероисповедания за 1885 год. – СПб.: Синоидальная типография, 1887. – 419с.; Верноподданнейший отчет обер-прокурора святейшого синода К.Победоносцева по ведомству православного вероисповедания за 1887 год. – СПб.: Синоидальная типография, 1889. – 412с.; Верноподданнейший отчет обер-прокурора святейшого синода К.Победоносцева по ведомству православного вероисповедания за 1894 и 1895 годы. – СПб.: Синоидальная типография, 1898. – 586с.; Верноподданнейший отчет обер-прокурора святейшого синода К.Победоносцева по ведомству православного вероисповедания за 1898 год. – СПб.: Синоидальная типография, 1901. – 290с.; Верноподданнейший отчет обер-прокурора святейшого синода К.Победоносцева по ведомству православного вероисповедания за 1899 год. – СПб.: Синоидальная типография, 1902. – 294с.; Верноподданнейший отчет обер-прокурора святейшого синода К.Победоносцева по ведомству православного вероисповедания за 1900 год. – СПб.: Синоидальная типография, 1903. – 470с.; Верноподданнейший отчет обер-прокурора святейшого синода К.Победоносцева по ведомству православного вероисповедания за 1902 год. – СПб.: Синоидальная типография, 1905. – 404с.; Верноподданнейший отчет обер-прокурора святейшого синода К.Победоносцева по ведомству православного вероисповедания за 1905-1907 годы. – СПб.: Синоидальная типография, 1910. – 572с.

Додаток Г

Витрати на середні навчальні заклади Київського навчального округу (1889-1916)¹

		1889	1890	1893	1895	1896	1897	1898	1900	1901	1902	1903	1904
Гімназії та прогімназії	% на пожертв. капітали	39.447 крб. (3,9%)	33.980 крб. (3,7%)	46.834 крб. (4%)	249.972 крб. (17,6%)	163.942 крб. (12,4%)	79.409 крб. (6,1%)	71.288 крб. (5,6%)	72.263 крб. (5,1%)	72.366 крб. (5,3%)	77.969 крб. (5,4%)	70.772 крб. (4,47%)	67.452 крб. (4,37%)
	пожертви міських товариств	—	24.647 крб. (2,4%)	23.586 крб. (2%)	11.685 крб. (0,8%)	22.553 крб. (1,7%)	25.172 крб. (2%)	30.475 крб. (2,4%)	38.210 крб. (2,8%)	38.232 крб. (2,8%)	42.424 крб. (2,8%)	38.216 крб. (2,6%)	37.575 крб. (2,4%)
	пожертвування приватних осіб	25.909 крб. (2,5%)	23.475 крб. (2,2%)	89.349 крб. (7,7%)	96.048 крб. (7%)	56.023 крб. (4,2%)	86.477 крб. (6,8%)	44.545 крб. (3,5%)	55.568 крб. (4,1%)	37.175 крб. (2,7%)	50.613 крб. (3,5%)	-	-
Жіночі гімназії та	% на пожертв. капітали	—	7.764 крб. (2,1%)	8.525 крб. (2%)	8.288 крб. (2%)	10.473 крб. (2,3%)	9.997 крб. (1,5%)	10.450 крб. (1,7%)	10.416 крб. (1,4%)	9.975 крб. (1,2%)	9.764 крб. (1,1%)	9.764 крб. (1,4%)	10.616 крб. (1%)
	пожертви міських товариств	25.464 крб. (9,5%)	26.206 крб. (7,1%)	17.531 крб. (6,5%)	23.175 крб. (5,7%)	20.009 крб. (4,4%)	20.350 крб. (4%)	18.898 крб. (3,1%)	35.860 крб. (4,8%)	39.330 крб. (4,75%)	28.717 крб. (3,3%)	28.717 крб. (3,8%)	28.532 крб. (2,5%)
	пожертвування приватних осіб	9.287 крб. (3,5%)	2.296 крб. (0,6%)	7.892 крб. (2%)	1.696 крб. (0,4%)	12.877 крб. (2,8%)	28.481 крб. (5,5%)	17.690 крб. (2,9%)	8.490 крб. (1,1%)	7.916 крб. (1%)	7.196 крб. (0,9%)	7.169 крб. (1%)	10.331 крб. (0,9%)
Реальні училища	% на пожертв. капітали	38.133 крб. (13%)	3.519 крб. (1,1%)	6.047 крб. (2,1%)	3.824 крб. (1%)	4.950 крб. (1,3%)	5.735 крб. (1,4%)	4.949 крб. (1,2%)	6.771 крб. (1,3%)	7.060 крб. (1,5%)	94.509 крб. (1,4%)	8.713 крб. (1,5%)	10.353 крб. (1,7%)
	пожертви міських товариств	20.060 крб. (7%)	41.530 крб. (13,8%)	28.060 крб. (9,8%)	23.175 крб. (5,7%)	18.804 крб. (4,9%)	18.600 крб. (4,5%)	18.433 крб. (4%)	18.353 крб. (3,5%)	19.958 крб. (4,1%)	21.529 крб. (4,3%)	17.958 крб. (3,1%)	19.958 крб. (3,2%)
	пожертвування приватних осіб	—	3.671 крб. (1,2%)	2.996 крб. (1%)	1.696 крб. (0,4%)	52.189 крб. (13,7%)	69.812 крб. (17,03%)	64.467 крб. (16%)	94.855 крб. (17,9%)	94.124 крб. (19,4%)	94.509 крб. (18,9%)	133.692 крб. (23,4%)	135.993 крб. (22,14%)

1. Таблиця складана за даними звітів попечителя Київського навчального округу: Отчет попечителя Киевского учебного округа за 1889 год. – К., 1890.; Отчет попечителя Киевского учебного округа за 1890 год. – К., 1891.; Отчет попечителя Киевского учебного округа за 1893 год. – К., 1894.; Отчет попечителя Киевского учебного округа за 1895 год. – К., 1896.; Отчет попечителя Киевского учебного округа за 1896 год. – К., 1897.; Отчет попечителя Киевского учебного округа за 1897 год. – К., 1898.; Отчет попечителя Киевского учебного округа за 1898 год. – К., 1899.; Отчет попечителя Киевского учебного округа за 1900 год. – К., 1901.; Отчет попечителя Киевского учебного округа за 1901 год. – К., 1902.; Отчет попечителя Киевского учебного округа за 1902 год. – К., 1903.; Отчет попечителя Киевского учебного округа за 1903 год. – К., 1904.; Отчет попечителя Киевского учебного округа за 1904 год. – К., 1905.; Отчет попечителя Киевского учебного округа за 1905 год. – К., 1906.; Отчет попечителя Киевского учебного округа за 1906 год. – К., 1907.; Отчет попечителя Киевского учебного округа за 1907 год. – К., 1908.; Отчет попечителя Киевского учебного округа за 1908 год. – К., 1909.; Отчет попечителя Киевского учебного округа за 1909 год. – К., 1910.; Отчет попечителя Киевского учебного округа за 1910 год. – К., 1911.; Отчет попечителя Киевского учебного округа за 1911 год. – К., 1912.; Отчет попечителя Киевского учебного округа за 1912 год. – К., 1913.; Отчет попечителя Киевского учебного округа за 1913 год. – К., 1914.; Отчет попечителя Киевского учебного округа за 1914 год. – К., 1915.; Отчет попечителя Киевского учебного округа за 1916 год. – К., 1917.

Витрати на середні навчальні заклади Київського навчального округу (1889-1916)

		1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913	1914	1916
Гімназії та прогімназії	% на пожертв. капітали	43.635 крб. (3,2%)	53.619 крб. (3,8%)	50.545 крб. (3,8%)	54.416 крб. (3%)	53.967 крб. (3%)	62.888 крб. (3,2%)	53.770 крб. (2,5%)	58.663 крб. (2,2%)	50.417 крб. (1,5%)	63.108 крб. (1,7%)	62.622 крб. (1,3%)
	пожертви міських товариств	36.199 крб. (2,6%)	38.910 крб. (2,7%)	42.227 крб. (3%)	51.745 крб. (2,9%)	64.354 крб. (3,1%)	75.869 крб. (3,8%)	86.323 крб. (4%)	90.577 крб. (3,3%)	94.242 крб. (2,7%)	125.434 крб. (3,4%)	104,758 крб. (2,2%)
	пожертвування приватних осіб	3.685 крб. (0,2%)	3.929 крб. (0,2%)	8.179 крб. (0,6%)	8.566 крб. (0,4%)	7.170 крб. (0,3%)	3.139 крб. (0,2%)	9.820 крб. (0,5%)	19.039 крб. (0,7%)	17.933 крб. (0,5%)	3.781 крб. (0,1%)	13,742 крб. (0,3%)
Жіночі гімназії та прогімназії	% на пожертв. капітали	10.507 крб. (1,8%)	9.227 крб. (1,4%)	8.897 крб. (1,3%)	572 крб. (0,3%)	609 крб. (0,3%)	573 крб. (0,3%)	10.360 крб. (0,6%)	11.269 крб. (0,6%)	16.303 крб. (0,7%)	18.637 крб. (0,7%)	18.240 крб. (0,6%)
	пожертви міських товариств	18.554 крб. (3,3%)	25.918 крб. (3,9%)	28.694 крб. (4,2%)	1.720 крб. (0,9%)	1.569 крб. (0,8%)	936 крб. (0,5%)	46.183 крб. (2,6%)	43.431 крб. (2,2%)	51.088 крб. (2%)	47.779 крб. (1,8%)	55.267 крб. (1,8%)
	пожертвування приватних осіб	2.870 крб. (0,5%)	3.658 крб. (0,5%)	2.404 крб. (0,4%)	175 крб. (0,09%)	317 крб. (0,2%)	1.224 крб. (0,6%)	5.898 крб. (0,3%)	14.507 крб. (0,7%)	3.828 крб. (0,15%)	6.242 крб. (0,2%)	2.728 крб. (0,02%)
Реальні училища	% на пожертв. капітали	4.914 крб. (1,1%)	5.196 крб. (1,2%)	5.960 крб. (1,3%)	6.137 крб. (1,1%)	6.140 крб. (1,1%)	7.015 крб. (1%)	7.020 крб. (1,3%)	7.762 крб. (1,2%)	11.948 крб. (1,6%)	8.476 крб. (1,1%)	5.821 крб. (0,7%)
	пожертви міських товариств	17.417 крб. (4,2%)	14.597 крб. (3,3%)	14.391 крб. (3,2%)	10.973 крб. (2,1%)	12.532 крб. (2,2%)	12.637 крб. (2,3%)	14.440 крб. (2,6%)	18.500 крб. (2,8%)	14.087 крб. (1,9%)	6.909 крб. (0,9%)	6.875 крб. (0,8%)
	пожертвування приватних осіб	1.007 крб. (0,2%)	1.984 крб. (0,4%)	1.961 крб. (0,4%)	1.500 крб. (0,27%)	1.870 крб. (0,3%)	846 крб. (0,2%)	3.397 крб. (0,6%)	496 крб. (0,07%)	7.494 крб. (1%)	1.147 крб. (0,1%)	85 крб. (0,01%)

Благодійні товариства, які опікувалися справами освіти на 1902-1903 роки ¹

Назва товариства	Рік заснування	Кількість членів	Отримання пожертвувань
1	2	3	4
Катеринославське товариство допомоги нужденним ученицям Мараїїнської жіночої гімназії Міністерства народної освіти	1880	198	2244 крб. від різних осіб, 300 крб. від міської думи та стільки ж від губернського земства.
Катеринославське товариство піклування про дітей	1894	188	6665 крб. від різних осіб, 1100 крб. від губернського земства, 150 крб. від станових установ та 615 крб. від інших
Товариство допомоги нужденним ученицям Катеринославської міської жіночої гімназії	1901	77	113 крб. від різних осіб та 300 крб. від земства.
Катеринославське товариство допомоги нужденним учням чоловічої гімназії	1881	103	–
Товариство допомоги нужденним учням Катеринославського комерційного училища	1902	126	–
Товариство допомоги нужденним учням Катеринославського реального училища	1903	75	–
Товариство допомоги дітям-учням службовців Катеринославської залізної дороги	1898	133	6195 крб. від різних осіб, 1000 крб. від установ.
Товариство допомоги недостатнім учням Катеринославського п'ятикласного училища другого розряду М.М.Добрускіна	1902	65	–
Товариство піклування про бідних учнів Катеринославської талмуд-тори	1896	80	1003 крб. від окремих осіб та 50 крб. від різних установ.
Товариство піклування про нужденних учнів у нижчих єврейських школах Катеринославу	1902	282	–
Катеринославське товариство допомоги нужденним учням приватного єврейського училища третього розряду Я.Б.Загорського	1901	251	–
Катеринославське товариство допомоги бідним учням приватного єврейської школи М.Л.Коган	1901		2597 крб. від приватних осіб
Катеринославське піклування про жіночу освіту	1872	148	4302 крб. від приватних осіб, 3000 крб. від губернського земства, 1300 крб. від
Катеринославське Кирило- Мефодіївське братство для допомоги вихованцям духовної семінарії	1883	108	1928 крб. від благодійників
Товариство допомоги недостатнім студентам Катеринославського вищого гірського училища	1899	175	1449 крб. від благодійників, 200 крб. від міської думи, 2100 крб. від місцевого земства та 600 крб. від інших установ
Катеринославське товариство допомоги нужденним ученицям вечірніх класів, заснованих С.Г.Крануфельд та Л.О.Зайденер	1902	50	–
Нікопольське товариство допомоги нужденним учням міського училища	1898	107	154 крб. від приватних осіб та 147 крб. від різноманітних установ

1	2	3	4
- Товариство утримання Хортицького жіночого училища Катеринославського повіту	1901	70	2252 крб. пожертвувань від приватних осіб та 710 крб. від різноманітних установ
Катеринославське губернське піклування про дитячі притулки	1840		1036 крб. від приватних осіб та 1500 крб. від губернського земства
Олександрівське товариство допомоги нужденним учням середніх механічних технічних училищ	1901	65	419 крб. від окремих благодійників
Олександрівське товариство допомоги бідним ученицям жіночих гімназій Міністерства народної освіти	1899	226	1095 крб. від різних осіб
Олександрівське повітове піклування про дитячі притулки	1896	41	475 крб. від приватних осіб, 750 крб. від міської думи, 1800 крб. від повітового земства та 100 крб. від різних станових
Товариство допомоги бідним учням народних училищ с. Покровського Олександрівського повіту	1898	42	18 крб. від різних осіб
Бахмутське піклування про дитячі притулки було засноване у Бахмуті Олександрівського повіту	1901		9850 крб. від окремих благодійників та 3000 від повітового земства
Бахмутське повітове благодійне Кирило-Мефодіївське братство	1885	181	100 крб. від благодійників
Мариупольське товариство допомоги нужденним учням гімназії	1881	70	300 крб. від приватних осіб та 1000 крб. від місцевого земства
Новомосковське повітове піклування для дитячих притулків	1864	25	26 крб. від окремих осіб та 1100 крб. від місцевого земства
Товариство допомоги бідним учням Новомосковського трикласного училища та жіночої прогімназії	1899	59	-
Товариство допомоги бідним учням чоловічої гімназії Павлограду	1900	98	808 крб. від приватних осіб
Благодійне товариство Слов'яносербського повіту	1881	20	-
Дільничне піклування про сиріт у першій земській дільниці Слов'яносербського повіту	1903	38	-
Волинське губернське піклування дитячих притулків	1891	34	2657 крб. від благодійників
Волинське товариство сприяння вихованню дітей з відділом їх захисту	1900	185	1786 крб. від благодійників
Товариство допомоги нужденним учням Житомирської чоловічої гімназії	1882	65	995 крб. від благодійників, 150 крб. від міської думи, 70 крб. від різних установ
Товариство допомоги нужденним ученицям Житомирської жіночої гімназії	1883	158	2739 крб. від окремих осіб, 70 крб. від різних установ
Товариство допомоги бідним вихованкам Житомирського духовного училища	1897	80	334 крб. від окремих осіб
Товариство виправних притулків	1898	150	1013 крб. від окремих осіб
Піклування про нужденних вихованців духовної семінарії м. Кременця	1882	47	704 крб. від приватних осіб
Піклування про бідних учнів Кременецького духовного училища	1886	118	385 крб. від окремих осіб
Товариство допомоги нужденним вихованцям Кременецького єпархіального училища	1897	131	271 крб. від благодійників

1	2	3	4
Товариство допомоги нужденним учням Луцького двокласного міського училища	1900	103	197 крб. від приватних осіб
Товариство допомоги нужденним учням Луцької прогімназії	1897	77	—
Товариство допомоги нужденним учням Острозької гімназії	1882	46	333 крб. від окремих осіб
Товариство допомоги нужденним учням Рівненського міського училища	1899	29	137 крб. від благодійників
Товариство допомоги нужденним учням Рівненського реального училища	1883	46	—
Товариство допомоги нужденним учням Клеванського духовного училища Рівненського повіту	1898	51	128 крб. від приватних осіб
Київське губернське піклування дитячих притулків	1845		—
Київське товариство дитячих притулків для дітей робітничого класу	1875	138	16704 крб. від благодійників та 2900 крб. від міської думи
Київське піклування про малолітніх дітей військових чинів	1878	245	15894 крб. від окремих осіб, 1500 крб. від міської думи, 500 крб. від інших установ
Київське товариство опіки сиріт службовців Південно-Західних залізних доріг	1897	2536	8771 крб. від благодійників
Товариство допомоги нужденним учням Київської першої гімназії	1880	299	931 крб. від окремих осіб
Товариство допомоги нужденним учням Київської другої гімназії	1880	132	2737 крб. від благодійників
Товариство допомоги нужденним учням Київської третьої гімназії	1880	138	462 крб. від окремих осіб
Товариство допомоги нужденним учням Київської четвертої гімназії	1881	40	377 крб. від приватних осіб
Товариство допомоги нужденним учням Києво-Печерської чоловічої гімназії	1887	92	237 крб. від благодійників
Товариство допомоги нужденним учням Київського реального училища	1880	91	934 крб. від благодійників
Піклування про недостатніх вихованців Київської духовної семінарії	1884	83	1471 крб. від окремих осіб
Товариство допомоги нужденним ученицям Київської жіночої гімназії	1881	58	1222 крб. від благодійників
Товариство допомоги нужденним ученицям Києво-Подільської гімназії	1882	106	2224 крб. від приватних осіб
Товариство допомоги нужденним ученицям Київської Фундуклеєвської жіночої гімназії	1882	41	2396 крб. від благодійників
Товариство допомоги недостатнім вихованкам другого Київського жіночого училища духовного відомства	1901	90	—
Товариство допомоги нужденним учням Київських міських училищ	1891	132	1463 крб. від благодійників
Товариство землеробських колоній та ремісничих притулків	1874	125	13715 крб. від благодійників та 1050 крб. від міської думи
Товариство допомоги студентам імператорського університету св. Володимира	1881	320	3429 крб. від благодійників

1	2	3	4
Товариство допомоги нужденним студентам Київського політехнічного інституту імператора Олександра II	1903	90	–
Богоявленське братство допомоги нужденним студентам та службовцям Київської духовної академії	1882	238	–
Київське благодійне товариство	1822	349	31998 крб. від благодійників
Товариство сприяння жіночій сільськогосподарській освіті	1901	87	2450 крб. від окремих осіб
Бердичівське повітове піклування про дитячі притулки	1901	23	1050 крб. від благодійників, 300 крб. від міської думи та 1700 крб. від станових
Васильківське товариство допомоги бідним учням двокласного міського училища	1902	16	–
Білоцерківське міське піклування дитячих притулків	1899	16	930 крб. від благодійників
Товариство допомоги нужденним учням Білоцерківського двокласного єврейського училища	1902	48	34 крб. від благодійників
Київське відділення піклування імператриці Марії про сліпих	1879	218	7776 крб. від благодійників, 955 крб. від міської думи, 3183 крб. від інших установ
Київський відділ піклування імператриці Марії про глухонімих	1899	239	2441 крб. від благодійників та 500 крб. від міста
Товариство допомоги нужденним учням Уманської гімназії	1885	70	300 крб. від станових установ
Уманське товариство допомоги бідним учням міського училища	1898	67	–
Товариство допомоги бідним учням Черкаської гімназії	1885	86	388 крб. від благодійників
Товариство допомоги бідним учням гімназії та ученицям прогімназії м. Златопілля Чигиринського повіту	1880	112	868 крб. від благодійників

1. Таблиця складана за даними статистичного збірника: Благотворительность в России. Список благотворительных учреждений. – Т.2. – СПб., Б.г.

Монографія

Андрій Нарадько

**Благодійність у сфері освіти в Україні
(друга половина XIX – початок XX століть)**

Підписано до друку 25.06.2012 р.

Формат 60×84/16. Папір офс. Спосіб друку офс.

Ум. друк. арк. 36, 15. Зам. № 548 від 14.06.2012. Наклад 500 прим.

Українська мова

Редакційно-видавничий відділ
Полтавського національного технічного університету
імені Юрія Кондратюка

Свідоцтво про держреєстрацію ДК № 3130 від 06.03.08.

36601, Полтава, пр. Першотравневий, 24.